

१५७०
म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

श्री-सनातन

सं. नं.

सभा-बुकें

श्री

कैलासमानसरोवरदशन

REF BK 0000651

REFBK-0000651

लेखक

श्रीगुरुभक्तिपरायण

गजानन पांडुरंग नाटकर

सत्कार्योत्सेजक सभा-धुळे

श्री

दासमानससरोवरदर्शन

लेखक

श्रीगुरुभक्तिपरायण गजानन पांडुरंग नाटेकर

नाना पुरश्चरणे करावीं । नाना तीर्थाटणे फिरावीं ।

सर्वे भक्त्या । वैराग्यबळें ॥

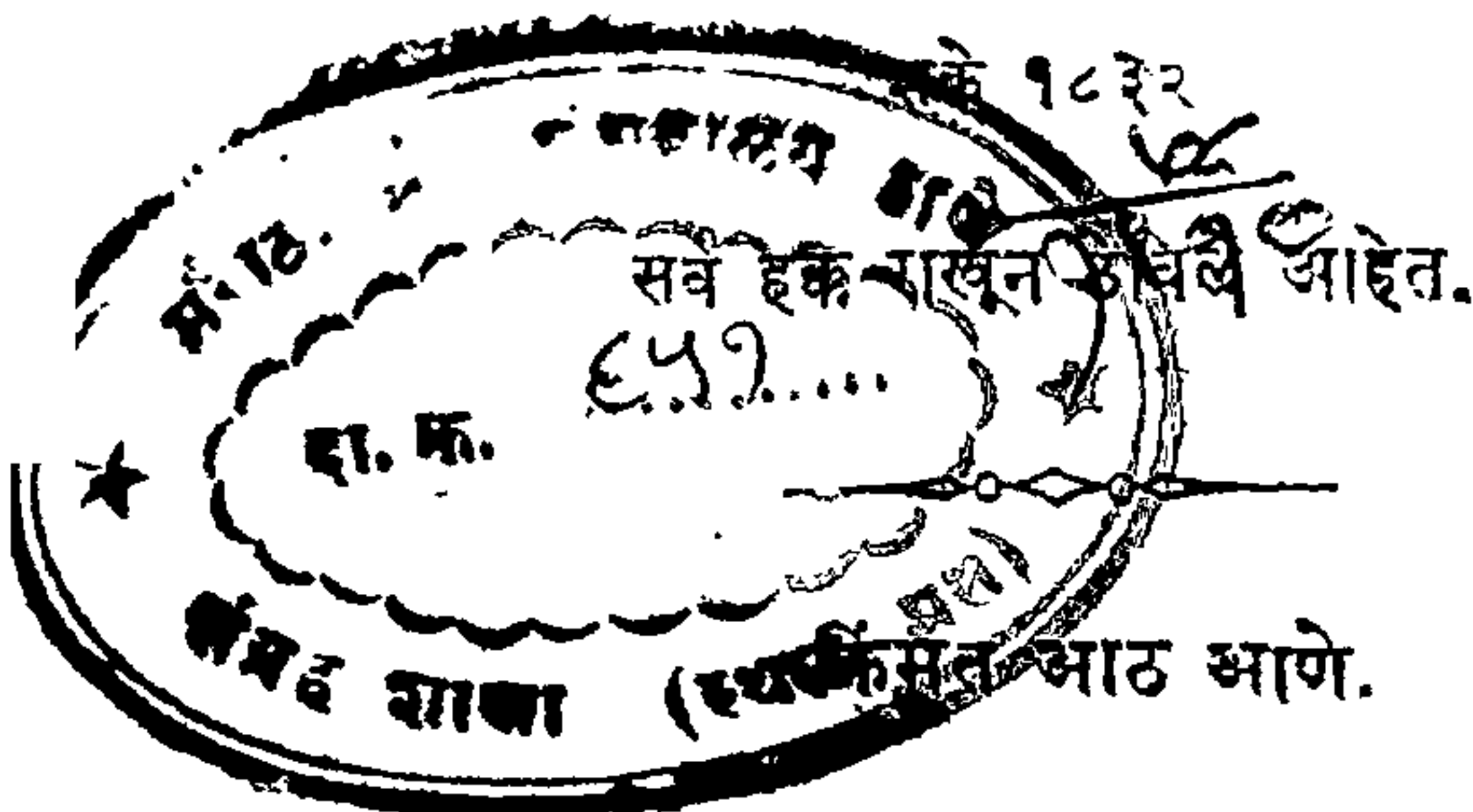

REFBK 0000651

दासबोध

REFBK-0000651

धुळे येथे आत्माराम छापखान्यांत छापिलें.

लय हा महा मेरु पर्वताचा एक भाग आहे. मेरु पर्वताची सर्वांत उंच शिखरं तीन आहेत; (१) ब्रह्मशृंग अथवा सत्यलोक हा मृत्तिकेचा आहे, (२) विष्णुशृंग अथवा वैकुण्ठ हा मगजाचा (पाचेचा) आहे, व (३) शिवशृंग अथवा श्री कैलास हा स्फाटकाचा आहे. यावरून लक्षांत येईल कीं, हिमालय पर्वत हा श्री कैलास शिखराच्या कितीतरी अलिकडे आहे. असो; कैलास, वैकुण्ठपुरी, सत्यलोक इत्यादि स्थलांची वर्णनपर माहिती आपणांस आजपर्यंत पुराणांतून व इतर ग्रंथांतून वाचावयास मिळत असे व त्यावरून आपण त्या स्थलांविषयीं आपल्या परीनें कल्पना करीत असूं; परंतु आज श्री कैलास पर्वत व मानससरोवर या सर्वपरी वंदनीय व पवित्र परंतु आजपर्यंत अपरिचित असलेल्या स्थलांच्या प्रत्यक्ष दर्शनस्पर्शनानें पुनीत होऊन आलेले आमचे परम प्रिय व पूज्य मित्र श्रीयुत गजानन पांडुरंग नाटेकर ऊर्फ हंस यांच्या सुखानें, त्यांनीं आपल्या प्रवासांत अवलोकन केलेलीं निरनिराळीं रम्य व पवित्र स्थलें, त्या प्रशांत ठिकाणीं आत्मानुभव घेत असणाऱ्या तपोनिष्ठ महापुरुषांचा समागम व त्यांच्या दर्शनानिमित्त त्यांना मोमाव्या लागलेल्या आपत्ति व त्यांवर वेळोवेळीं गुजरलेले जिवादरचे विकट प्रसंग, यांचें वर्णन आपणांस समक्ष एकावयास मिळत आहे, हें खरोखर आपलें परम भाग्य होय. हें वर्णन त्यांनीं प्रत्येक जिज्ञासु मनुष्यास प्रत्यक्ष सांगून त्याची इच्छा पुरवू ह्यादरेंतर तें अशक्य होय, हें जाणून त्यांनीं सन १९०८ च्या केसरी वर्तमान पत्राच्या कांहीं अंकांतून हंरा या सहीनें आपल्या प्रवासासंबंधीं त्रोटक हकीकत लोकोपयोगार्थ प्रसिद्ध केली. ती च हकीकत कांहीं जिज्ञासु सद्गृहस्थांच्या सूचनेवरून जास्त विस्तृत रीतीनें व संगतवार जुळवून प्रस्तुत पुस्तकरूपानें आम्ही छापून प्रसिद्ध करीत आहोंत.

आमचे प्रवासी ज्या सुमारास श्री कैलास व मानस सरोवराची

यात्रा करण्यास गेले होते, त्याचे किंचित अगोदर दुसरे एक पाश्चात्य प्रवासी, डॉक्टर स्वेन हेडिन, हे आपल्या सर्व लव्याजम्यासह सगळ्या ~~पैदाकांत~~ पादाकांत करतां करतां मानस सरोवराचा शोध लावून, जेथे दिवस राहून व सरोवरावर यथेच्छ क्रीडा करून नुक्ते च परत फिरले होते. त्यांनीं आपल्या प्रवासाची हकीकत पुस्तकरूपानें गतवर्षीं दोन भागांत प्रसिद्ध केली आहे. डॉक्टर साहेबांचा, त्यांच्या या धाडसी कृत्यांत यशस्वी होऊन परत आल्याबद्दल किती गौरव झाला हें प्रसिद्ध च आहे. त्यांच्या च प्रमाणें आमचे महाराष्ट्रीय प्रवासी हे एकटे, एकाकी व निराश्रित होते तरी आपली इच्छित यात्रा संपवून सुखरूपपणें आह्यांमध्ये परत आले, याबद्दल आह्मीं त्यांचें अभिनंदन करणें इष्ट आहे. या पाश्चात्य व पौरात्य दोघा हि प्रवाशांच्या हकीकतीचा तुलनात्मक विचार करीत वसण्याच्या भानगडींत आह्मी पडूं इच्छित नाहीं. तें काम सूत्र वाचक करितील.

आपल्या सनातन हिंदुधर्मायांत एक पवित्र समजूत आहे व ती वास्तविक असून तिला शास्त्रपुराणांचा आधार हि आहे; ती अशी कीं, ज्यानें सप्तपुरी, वारा ज्योतिर्लिंगें व चार धाम इतक्या यात्रा केल्या, त्याचीं सर्व पातकें भस्म होऊन तो अतिशय पुण्यवान प्राणी होतो, व त्याची या आयुष्यांतील पारमार्थिक इतिकर्तव्यता संपली असें मानतात. यापेक्षां कष्टतर यात्रा या आपल्या आर्यावर्तांत आहेत अशी त्यांना कल्पना हि येत नाहीं. उघड च आहे; यात्रा करण्यास उतार वयांत आरंभ केल्यामुळें वरील सर्व यात्रा करतां करतां त्यांच्या नाकीं नव येतात, आयुष्य देखील पुरें षडत नाहीं, यामुळें त्या सर्व यात्रा संपवून जगले वांचले च तर, त्या पेक्षां जास्त कष्टतर यात्रा करण्याची त्यांना हिंमत कशी राहावी ! अशी स्थिति असल्यामुळें, व श्री कैलास, मानस सरोवर हीं व यासारखीं च इतर ज्ञात व अज्ञात पवित्र स्थलें हीं परमेश्वराचीं निवास-

लय हा महा मेरु पर्वताचा एक भाग आहे. मेरु पर्वताची सर्वोच्च उंच शिखरं तीन आहेत; (१) ब्रह्मशृंग अथवा सत्यलोक हा मृत्तिकेचा आहे, (२) विष्णुशृंग अथवा वैकुण्ठ हा मगजाचा (पाचेचा) आहे, व (३) शिवशृंग अथवा श्री कैलास हा स्फटिकाचा आहे. यावरून लक्षांत येईल की, हिमालय पर्वत हा श्री कैलास शिखराच्या कितीतरी अलिकडे आहे. असो; कैलास, वैकुण्ठपुरी, सत्यलोक इत्यादि स्थलांची वर्णनपर माहिती आपणांस आजपर्यंत पुराणांतून व इतर ग्रंथांतून वाचावयास मिळत असे व त्यावरून आपण त्या स्थलांविषयी आपल्या परीने कल्पना करीत असू; परंतु आज श्री कैलास पर्वत व मानससरोवर या सर्वपरी वंदनीय व पवित्र परंतु आजपर्यंत अपरिचित असलेल्या स्थलांच्या प्रत्यक्ष दर्शनस्पर्शनाने पुनीत होऊन आलेले आमचे परम प्रिय व पूज्य मित्र श्रीयुत गजानन पांडुरंग नाट्टेकर ऊर्फ हंस यांच्या मुखाने, त्यांनी आपल्या प्रवासांत अवलोकन केलेलीं निरनिराळीं रम्य व पवित्र स्थले, त्या प्रशांत ठिकाणीं आत्मानुभव घेत असणाऱ्या तपोनिष्ठ महापुरुषांचा समागम व त्यांच्या दर्शनानिमित्त त्यांना सोसाव्या लागलेल्या आपत्ति व त्यांवर वेळोवेळीं गुजरलेले जिवादरचे विकट प्रसंग, यांचें वर्णन आपणांस समक्ष एकावयास मिळत आहे, हें खरोखर आपलें परम भाग्य होय. हें वर्णन त्यांनीं प्रत्येक जिज्ञासु मनुष्यास प्रत्यक्ष सांगून त्याची इच्छा पुरवू नसत तर ते अशक्य होय, हें जाणून त्यांनीं सन १९०८ च्या केसरी वर्तमान पत्राच्या कांहीं अंकांतून हंस या सहीने आपल्या प्रवासासंबंधीं त्रोटक हकीकत लोकोपयोगार्थ प्रसिद्ध केली. ती च हकीकत कांहीं जिज्ञासु सदृहस्थांच्या सूचनेवरून जास्त विस्तृत रीतीने व संगतवार जुळवून प्रस्तुत पुस्तकरूपाने आम्ही छापून प्रसिद्ध करीत आहोंत.

आमचे प्रवासी ज्या सुमारास श्री कैलास व मानस सरोवराची

यात्रा करण्यास गेले होते, त्याचे किंचित अगोदर दुसरे एक पाश्चात्य प्रवासी, डॉक्टर स्वेन हेडिन्, हे आपल्या सर्व लव्याजम्यासह सगळ्या ~~प्रवासास~~ पादाक्रांत करतां करतां मानस सरोवराचा शोध लावून, दोन-दोडे दिवस राहून व सरोवरावर यथेच्छ क्रीडा करून नुक्ते च परत फिरले होते. त्यांनीं आपल्या प्रवासाची हकीकत पुस्तकरूपानें गृहवर्षीं दोन भागांत प्रसिद्ध केली आहे. डॉक्टर साहेबांचा, त्यांच्या या धाडसी कृत्यांत यशस्वी होऊन परत आल्यावद्दल किती गौरव झाला हे प्रसिद्ध न्व आहे. त्यांच्या च प्रमाणें आमचे महाराष्ट्रीय प्रवासी हे एकटे, एकाकी व निराश्रित होते तरी आपली इच्छित यात्रा संपवून सुखरूपपणें आह्यांमध्ये परत आले, यावद्दल आह्यां त्यांचें अभिनंदन करणें इष्ट आहे. या पाश्चात्य व पौरात्य दोघा हि प्रवाशांच्या हकीकतीचा तुलनात्मक विचार करीत वसण्याच्या भानगडींत आह्या पडूं इच्छित नाहीं. तें काम सूत्र वाचक करितील.

आपल्या सनातन हिंदुधर्मायांत एक पवित्र समजूत आहे व ती वास्तविक असून तिला शास्त्रपुराणांचा आधार हि आहे; ती अशी कीं, ज्यानें सप्तपुरी, वारा ज्योतिर्लिंगें व चार धाम इतक्या यात्रा केल्या, त्याचीं सर्व पातकें भस्म होऊन तो अतिशय पुण्यवान प्राणी होतो, व त्याची या आयुष्यांतील पारमार्थिक इतिकर्तव्यता संपली असें मानतात. यांपेक्षां कष्टतर यात्रा या आपल्या आर्यावर्तांत आहेत अशी त्यांना कल्पना हि येत नाहीं. उघड च आहे; यात्रा करण्यास उतार वयांत आरंभ केल्यामुळें वरील सर्व यात्रा करतां करतां त्यांच्या नाकीं नव येतात, आयुष्य देखील पुरें पडत नाहीं, यामुळें त्या सर्व यात्रा संपवून जगले वांचले च तर, त्या पेक्षां जास्त कष्टतर यात्रा करण्याची त्यांना हिंमत कशी राहावी ! अशी स्थिति असल्यामुळें, व श्री कैलास, मानस सरोवर हीं व यासारखीं च इतर ज्ञात व अज्ञात पवित्र स्थलें हीं परमेश्वराचीं निवास-

स्थानें असल्यामुळे त्यांचें दर्शन घडणें, ही साधारण माणसाच्या शक्तीबाहेरची व अशक्य गोष्ट होय, अशी त्यांची समजूत झालेली असल्यामुळे ते तीं पवित्र स्थळें पाहण्याविषयीं विशेष उत्सुकि नसतात व ते त्याबद्दल कधीं विचार देखील करीत नाहीं. परंतु आमच्या हंसराजांनीं ही अशक्य गोष्ट शक्य करून दाखविली आहे. त्यांनीं हिंदुस्थानच्या मर्यादेतील बहुतेक यात्रा संपवून त्या बाहेरची श्रीकैलासनाथाची यात्रा हि करून ते आले आहेत; त्याबद्दलची हकीकत त्यांनीं पुढें दिली च आहे. ती वाचण्यापूर्वीं वाचकांपुढें असा एक प्रश्न उभा राहिल कीं, इसकी अचाट शक्ति व हिंमत त्यांच्या आंगां आली कोठून ? या गोष्टीचा विचार केला व पुढील हकीकत वाचली तर आपल्या असें लक्षांत येईल कीं, दुसऱ्या कांहीं अद्भुत शक्तींचा त्यांना पाठिंबा होता व त्यामुळे च त्यांचा कार्यभाग सुकर होण्यास पुष्कळ मदत झाली. त्या शक्ती ह्यणजे ह्या च; एक तर सद्गुरुकृपेवरील त्यांची अचल निष्ठा व आत्मविश्वास आणि दुसरी, इच्छित वस्तु प्राप्त होईपर्यंत लागणारा दृढ निश्चय अथवा चिकाटी. या च शक्तीमुळे साधारण मनुष्य असाधारण कामें करू शकतो, ही गोष्ट जर मनुष्याचे मनावर पूर्णपणें बिंबली तर त्यांचें केवढें हित होईल ? निश्चयाचें बळ । तुका ह्यणे तें चि फळ ॥ या तुकाराम महाराजांच्या वचनाची सत्यता रा. गजाननरावांनीं आपल्या आचरणानें आह्मांस यथार्थपणें पटवून दिली आहे, तिचें अनुकरण करण्याची आह्मांस बुद्धि होवो !

आतां कथानकास प्रारंभ करण्यापूर्वीं, असा हा पुण्यवान प्राणी आहे तरी कोण व त्यास अशा अल्प वयांत तीर्थें, क्षेत्रें घहात फिरण्याची स्फूर्ति कशी झाली, अशी साधारण अपरिचित वाचकांस जिज्ञासा होणें साहजिक आहे; तिचें निरसन करण्याकरितां रा. गजाननरावांचें आजपर्यंतचें चरित्र त्रोटकपणें या

ठिकाणीं दिल्यास अप्रासंगिक होणार नाही असें वाटल्यामुळे तें येथें देत आहे: तें वाचकांस बोधप्रद व मनोरंजक होईल अशी मनास आहे.

रा. गजाननराव यांचा जन्म शके १८०१ मध्ये झाला. 'रा. पांडुतात्या नाटेकर' ह्यांणून धुळ्याच्या जुन्या व मोठ्या वकिलांपैकी एक वकील होते. त्यांचे गजाननराव हे धाकटे चिरंजीव. लहानपणीं च मातोश्री वारल्यामुळे त्यांचे तीर्थरूप व वडील बंधु यांजवर गजाननाचा सर्व भार पडला. आपल्याकडील इतर बहुतेक मुलां प्रमाणें गजानन हा लहानपणीं अत्यन्त भित्रा असे; परंतु तो च गजानन पुढें अनोळखी व अनभिज्ञ भाषा बोलणाऱ्यांचे मुळखांत, हिमाचलाच्या बोरतर अरण्यांतील हिंस्र पशूंच्या घातुक सहवासांत, निर्भनुष्य तर काय पण जेथें पशुपक्ष्यादि जीवांचा संचार देखील होत नाही व युगानुयुगे पडत असलेल्या बर्फानें आच्छादित, अशा गौरीकुंडाच्या आसमंतात भागीं निदान त्रिरात्र तरी कसा राहिला असेल? अंधारांत पाऊल टाकण्यास ज्यास सोबत लागत असे त्या गजाननास नुसत्या काल्पनिक नव्हे तर प्रत्यक्ष भीतिप्रद अशा प्रसंगीं धैर्य कोठचें आलें? याचें कारण, पुढें दिलेल्या आपल्या प्रवासवृत्तांत रा. गजाननराव ह्याणतान त्याप्रमाणें, एक 'आत्मविश्वास' हें च होय. असो.

रा. गजाननरावांचा अभ्यास इंग्रजी प्रवेश परीक्षेपर्यंत होतों न होतों तों च त्यांचे वडील निवर्तले. पुढें एक वेळ प्रवेश परीक्षेस जाऊन तींत अपयश मिळाल्याकारणानें त्यांनीं तो नाद सोडून देऊन, तारेच्या कामाची परीक्षा द्यावी या हेतूनें तो अभ्यास सुरू केला. ती परीक्षा दोन तीन महिने राहिली अशा सुमारास ते श्रीतुकाराम महाराजांच्या पदविन्यासानें पावन झालेल्या श्री देवू क्षेत्रीं आपल्या मामाकडे राहण्यास ह्याणून गेले. तेथें इंद्रायणीच्या डो-

हावर सायंकाळीं जाऊन बसण्याचा त्यांचा नित्यक्रम असे. त्याप्रमाणे एके दिवशीं तेथें विचार करीत बसले असतां रा. गजाननरावांचे ' पूर्वपुण्य ' फळास आले व आपण या मृगजळाचे विनाकारण लागलीं आहोंत अशी त्यांस जागृति झाली. झाले! गृखाचा उद्योगी मनुष्यास पहाटच्या थंड वाऱ्यानें बराच वेळ झोंप लागावी व त्या झोंपेतून त्याला जागा केल्याबरोबर आपला सकाळचा वेळ व्यर्थ गेला याबद्दल त्यास जसें वाईट वाटावें, तद्वत् आमच्या गजाननरावांची स्थिति झाली ! असार वस्तूंचा त्याग करण्याचा निश्चय करून त्यांनीं तत्क्षणीं च बरोबर असलेले आपले कपडे, पुस्तके वगैरे सर्व वस्तु विन्हाडाहून आणून डोहार्पण केल्या ! मला वाटतें या रूपानें त्यांनीं सर्व ' उपाधि ' च श्रुतिकोवाचरणीं अर्पण केली व आपण त्यांतून मोकळे झाले. न जाणों कदाचित् तो पुण्य प्रदेश व तो पुण्यतर डोह यांचे सान्निध्यानें च रा. गजाननरावास बौद्धिक स्मृति झाली असावी व आजपर्यंत झालें तें झालें, आतां आपला मार्ग निराळा आहे अशी त्यांस स्मृति झाली असावी. या वेळीं रा. गजाननरावांचें वय सारें १८-१९ वर्षांचें होतें.

रा. गजाननरावास वैराग्योद्भव कसा व केव्हां झाला हें वर सांगितलें, परंतु खरें बोधप्रद चरित्र असें पुढचें च आहे. त्यावरून यांनीं आपली मनोभूमिका कशी तयार केली व तत्प्रीत्यर्थ किती कष्ट सोसले, हें कळून येईल.

वैराग्याचा उद्भव झाला खरा, पण तें वैराग्य कायमचें बाणलें जावें अशी इच्छा असल्यास त्यास अभ्यासाची व विवेकाची जोड देणें भाग आहे. अभ्यासानें मन शुद्ध होतें व विवेकानें बुद्धि स्थिर होते आणि मन व बुद्धि हि अचुंबित भगवच्चरणीं अर्पण केल्यावांचून इष्टसिद्धि होत नाही.

तरि मन हें येक । माझां स्वरूपीं वृत्तिक ।
 करुनि घालीं आणिक । बुद्धि ही हे ॥
 अये दान्हा सरिसीं । मजमार्जीं प्रेमेसी ।
 रिगालीं तरी पावसी । मातें चि तूं गा ॥

आणि ह्यून परीक्षेचा नाद सोडून देऊन रा. गजाननराव देहू-
 ढून तडक धुळ्यास आले, व लागलीं च त्यांनीं उग्र तपास सुरवात
 केली. पूर्वाची उच्छ्रंखल व विनोदी वृत्ति टाकून त्यांनीं आतां
 कडक भौन स्वीकारलें, व पूर्वाचा विलासी गजानन आतां
 पूर्ण विरागी झाला. 'देह हाचि देव' ही ज्याची आजपर्यंत
 प्रवृत्ति होती, त्या देहाच्या शुश्रूषेत सर्व दिवस ज्यानें घालवावा,
 त्याला आतां तो च देह तपाचें एक साधन झाला. रोज संध
 गुरुचरित्राचें पारायण व नंतर गायत्रीचा जप करून रात्रीं प्राणधार-
 णापुरतें फक्त दुग्ध प्राशन करावयाचें; याप्रमाणें कठीण तपश्चर्या प्रथम
 वर्ष दीड वर्ष त्यांनीं केली. अशा अविरल नियमानें मनःशुद्धि किती
 झाली असेल याची कल्पना वाचकांनीं च करावी. त्यानंतर पुढें रा.
 गजाननराव यांस श्रीमत् हंसस्वरूप स्वामींचा सहवास होऊन त्यांज-
 कडून आसनप्राणायामादिकांची दीक्षा मिळाली. याप्रमाणें अष्टांग
 योगाचा क्रमाक्रमानें अभ्यास करतां करतां त्यांनीं ध्यानाचे भूमिके-
 वर आपलें पाऊल टाकलें यांत आश्चर्य काय ? अभ्यासानें त्यांचा
 ध्यानयोग इतका दृढ झाला कीं, त्यांच्या उपास्यदेवतेचें स्तु-
 तिस्तोत्र किंचित्काल जरी त्यांचे कानीं पडलें तरी, त्यांची वृत्ति
 तन्मय होऊन बाह्य विषयांचें त्यांचें भान नाहीसें होतें.

अशा रीतीनें मनःनिग्रह व इंद्रियपरिवर्तन यांचे योगानें सातव्या
 भूमिकेवर स्थित झाल्यावर रा. गजाननराव यांस पवित्र स्थलांचें
 दर्शन घेण्याची इच्छा उत्पन्न झाली व ते प्रवासास निघाले. अशा
 पूर्व तयारीनें केलेली यात्रा च खरी यात्रा होय. पुण्य स्थलांचें हृदय

जाणण्यास व तद्गून आनंद भोगण्यास मन हि पुनीत च हवें. मळकट आरशांत प्रत्यक्ष रवि पण त्याचें हि प्रतिबिंब कसे पडेल ? ज्याचें मन तपानें शुद्ध झालें नाहीं, ज्यास क्षेत्रस्थ देवतेचे न आपले मनांत स्थिर करण्याची शक्ति नाहीं ह्यणजे ज्याची धारणा इतकी दृढ नाहीं, त्यास फार तर त्या त्या स्थलांचें नवीनत्व व तेथील सृष्टिसौंदर्य यांपासून आनंद होईल, परंतु तो खरा आनंद नव्हे. त्या त्या स्थलांचें ' चैतन्याशां ' आपल्या ' चित्ताचें ' तादात्म्य करून जो आनंद भोगणें तो च खरा आनंद व तें च खरें यत्रागमन होय. श्रीसमर्थ रामदास स्वामी यांनीं हि प्रथम एक तपपर्यंत पुरश्चरण करून चित्तशुद्धि केली व नंतर बारा वर्षे तीर्थयात्रा केल्या. या च खऱ्या यात्रा होत. अशा च रीतीनें, अल्प प्रमाणांत कां होईना, पूर्वतयारी करून रा. गजाननरावांनीं ५१६ वर्षे यात्रागमन केले. या अवधींत त्यांचेवर वेळोवेळीं जिवावरचे प्रसंग किती व कसे आले, मनुष्यवस्तीपासून दूर एकांतांत त्यांनीं कसे दिवस घालविले, आबूसारख्या घोरतर स्थलीं श्रीदत्ताच्या पादुकांपाशीं अहोरात्र सात दिवसपर्यंत त्यांनीं गुरुचरित्राचें पारायण कसे केले, काचित् प्रसंगीं त्यांस साधु पुरुषांचीं दर्शनं कर्शां झालीं, इत्यादि गोष्टींचें सविस्तर वर्णन आज आपणांस जरी वाचावयास भिळत नाहीं तरी त्यांचें वैराग्य व तप हीं मनांत घेतलीं, व प्रस्तुत पुस्तकांत दिलेली एका यात्रेसंबंधीं हकीकत वाचली ह्यणजे वाचकांस स्वतःला वरील व आणखी न सांगण्यासारख्या इतर गोष्टींची कल्पना सहज करतां येईल असें वाटतें. असो.

याप्रमाणें रा. गजाननरावांचें आजपर्यंतचें त्रोटक चरित्र आहे; तें अर्थांत अपुरें आहे; परंतु त्यापासून साधारण मनुष्यास काय बोध घेण्यासारखा आहे तें पाहूं.

साधारण नियम असा आहे कीं, प्रत्येक प्राणिमात्रास, त्याच्या आयुष्याचा शेवटचा क्षण गांठेपर्यंत तीन अवस्थांतून क्रमा-

क्रमानें जावें लागतें; बाल्य, तारुण्य व वार्धक्य; पैकीं बाल्यावस्था सर्व प्राण्यांची बहुतेक सारखी च जावयाची; ह्यणजे भय, शोक, अज्ञान, खाणापिणें यांशिवाय दुसरें कांहीं त्यांस सुचावयाचें च नाहीं. तारुण्याच्या प्रारंभापासून मात्र मनुष्य व इतर प्राणी यांत फरक पडण्यास सुरवात होते. परमेश्वरानें वैखरी वाणी व बुद्धीची प्रगल्भता हे दोन विकार इतर प्राण्यांपेक्षां मनुष्यप्राण्यामध्ये जास्त देऊन ठेवले आहेत, ते हा वरील फरक दाखविण्याचे हेतूनें च दिले आहेत, व ह्यणून च मनुष्यप्राणी इतर प्राण्यांपेक्षां श्रेष्ठ होय. या विशेष देणग्यांचा जर मनुष्यप्राण्यानें योग्य उपयोग करून घेतला नाहीं व इतर प्राण्यांप्रमाणें च आहार, निद्रा, भय, मैथुन, एवढ्या च विकारांत जर तो गुरफटून राहिला तर त्याची योग्यता पशूपेक्षां खातीनें जास्त नाहीं, असें सांगून आमचे साधुसंत आह्मांस जागे करीत असतात; परंतु या उपदेशाचा परिणाम मनावर होऊन त्याप्रमाणें वर्तन करणारे प्राणी फार च विरळा असतात; ज्यांचें पूर्व-घुण्य फळास येण्याचा समय प्राप्त झाला असेल असे च लोक या उपदेशानें जागे होतात. अशा असामान्य गृहस्थांपैकीं च आमचे मित्र रा. गजाननराव हे एक आहेत असें ह्यणण्यास आह्मांस हरकत दिसत नाहीं.

ज्या वयांत सर्व तऱ्हेचे मनोविकार बलवत्तर असतात, जेव्हां सर्व प्रकारच्या विषयसुखाकडे मनाची सहज प्रवृत्ति असते, जेव्हां विचार लुप्तप्राय असतो, अशा वेळीं, यौवनावस्थेस आपले बरोबर घेऊन ऐहिक विषयोपभोगरूपी मंदिरांत प्रवेश करण्याकरितां उचललेलें पाऊल मार्गें घेऊन, त्यांनीं त्या मंदिराकडे पाठ कां वरें फिरविली ? (या ठिकाणीं एवढें सांगणें जरूर आहे कीं, रा. गजाननराव यांचें लग्न झालेले असून त्यांस दोन अपत्यें हि आहेत; असें असून हि संसारांत राहून अलिप्त अशी त्यांची खरोखर स्थिति आहे; ह्यणून च त्यांचे ठिकाणीं वैराग्य पूर्णपणें बाणलें आहे असें आह्मी ह्यणतो.)

मौठमोठ्या लोकांना हि दुस्त्याज्य अशा विषयलोलुपतेचा यांनीं तिरस्कार कां केला ? असलें हें कठोर वैराग्य उत्पन्न होण्यास कांहीं अपूर्व संकट हि त्यांचेवर आलेलें कोणस माहित नाहीं. हा नश्वर व दुःखमय आहे याची वारंवार स्मृति व्हावी ह्मणून, परमकारुणिक परमेश्वर सदयतेनें जीं कित्येक संकटें मनुष्यप्राण्याची परीक्षा पाहण्यासाठीं त्यावर आणतो, तसलीं संकटें इतरांप्रमाणें रा. गजाननराव यांचेवर हि आलेलीं होतीं; परंतु यांस च तीं शिक्षणप्रद कां व्हावीं ? याचें कारण आह्मांस एक च दिसतें, तें हें कीं, रा. गजाननराव यांची वैराग्यवृत्ति ही या जन्मांतील नव्हे, ती पूर्वाजित आहे; तिचा विशिष्ट कालीं व स्थलीं त्यांचे ठिकाणीं पुनरुद्भव झाला इतकें च !

परि येतुलें चि एक घडे । जे माझांरे विसावें पडे ॥
याप्रमाणें मध्यंतरीं किंचित् विसावा घेऊन रा. गजाननराव यांनीं या जन्मांचा आपला पुढील मार्ग अक्रमिला आहे, व ह्मणून च विशेषशीं संकटें न येतां हि केवळ तारुण्येद्धर्मां च त्यांना वैराग्य धारण करतां आलें.

दशेची वाट न पहातां । वयसेचिया गांवा नैयेतां ।
बालपणीं च (विरागता) । वरी तेयातें ॥

रा. गजाननराव यांच्या चरित्रक्रमावरून दिसून येणारी दुसरी गोष्ट ह्मणजे ही कीं, संचिताचा उद्गम एकाद्याचे ठिकाणीं जरी झाला तरी तो वाढीस लागण्यास त्याला पुरुषप्रयत्नाची जरूर असते व असा प्रयत्न केला तर तो विफल कधीं हि होत नाहीं. कारण प्रयत्नाला दुःसाध्य असं कांहीं नाहीं.

अगा अभ्यासयोगु ह्मणिजे । तो हा येकू जाणिजे ।
येणें कांहींयेक न निफजे । ऐसें नाहीं ॥
ह्मणौनि अभ्यासासि कांहीं । सर्वथा दुष्कर नाहीं ।
यालागीं माझां ठायीं । अभ्यासें मिल ॥

असो. रा. गजाननराव यांस, त्यांनीं प्रस्तुतच्या प्रवासास प्रारंभ करण्यापासून तो कैलास पर्वत व त्याजवळचें गौरीकुंड गांठे-पर्वत, कशा प्रकारच्या व किती आपत्ति भोगाव्या लागल्या, त्यांची हकीकत हें पुस्तक वाचल्यानंतर वाचकांचे ध्यानीं येईल च.

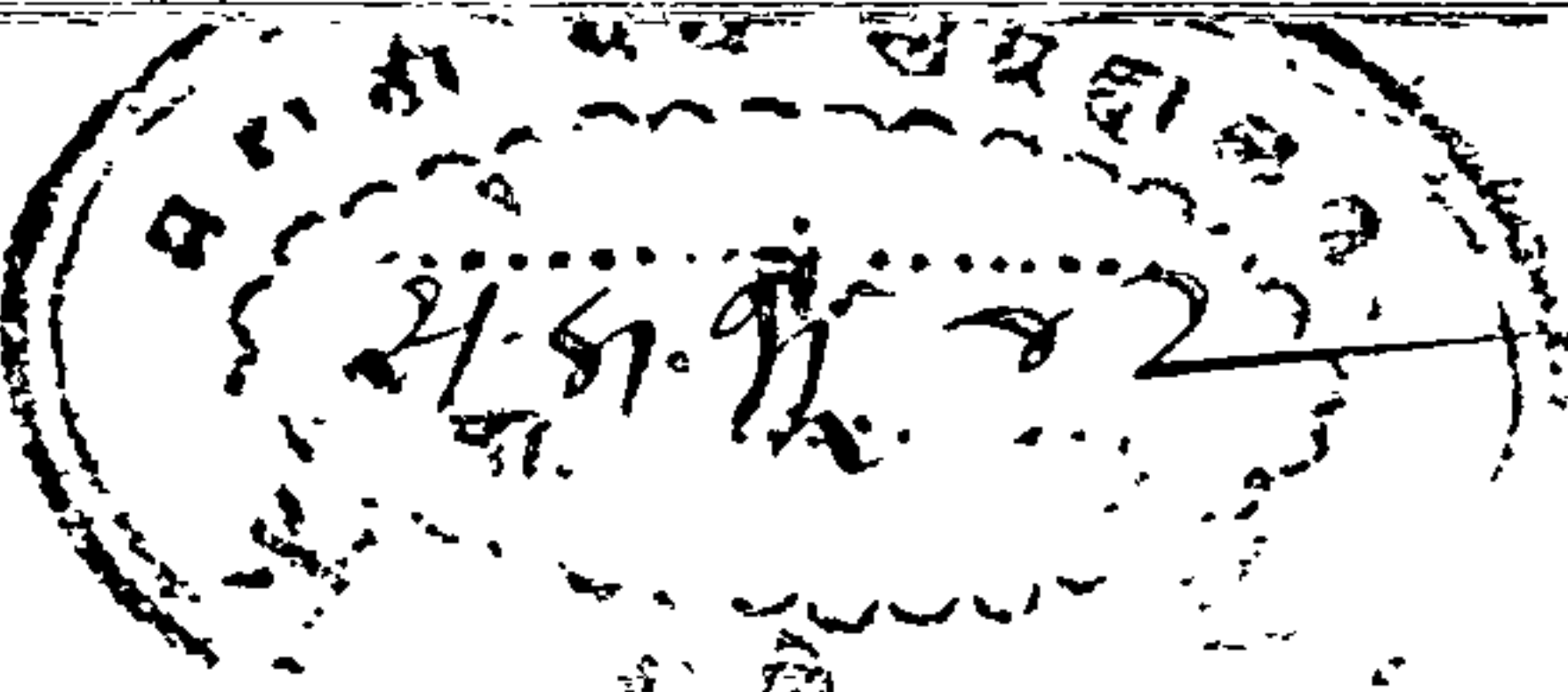
येथपर्यंत ग्रन्थकार यांच्या योग्यतेसंबंधानें विचार झाला. आप्तां प्रस्तुत ग्रन्थासंबंधानें इतकें च सांगावयाचें कीं, ज्या कार्यांत मन आहे त्यांत बुद्धीचा उद्गम झाला च पाहिजे. असा साधारण नियम असल्यानें रा. गजाननराव हे विशेष शिकलेले नसून हि त्यांचें 'प्रवासवर्णन' अत्यंत हृदयंगम झालेलें आहे. विशिष्ट स्थलीं त्यांनीं केलेल्या प्रातःकालचें वर्णन, गौरीकुंडाची हकीकत, एक दोन वेळ झालेलीं वादळें; हे व असे इतर प्रसंग इतके कांहीं मनो-हर वर्णिले आहेत कीं, ते वाचतांना वाचकांची वृत्ति तन्मय होऊन तो स्वतःच ते सर्व अनुभवीत आहे असें त्यास वाटतें. असो.

इतर बऱ्या च क्षेत्रांचीं वर्णनात्मक पुस्तकें आजपर्यंत प्रसिद्ध झालीं आहेत, परंतु श्रीकैलासमानरुसरोवराचें वर्णनात्मक पुस्तक मराठींत तरी हें पहिलें च आहे असे वाटतें; व याचें कारण हि उघड दिसतें. तें हें कीं, या पवित्र क्षेत्राचें दर्शन घेऊन परत आलेले महाराष्ट्रीय यात्रेकरू आमचे मित्र रा. गजाननराव हे पहिले च हेत. या वरील कारणामुळें च आह्मी हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध करीत आहोंत. तें वाचून रा. गजाननराव यांचें अंशतः तरी अनुकरण करण्याची बुद्धि वाचकांस होवो, त्यांच्या चरित्रक्रमावरून व प्रवासाच्या हकीकतीवरून ज्याला जो योग्य वाटेल तो बोध वाचकवर्ग घेवो व रा. गजाननराव यांम त्यांच्या व्यवसायांत अधिकाधिक यश मिळो, अशी त्या जगच्चालक प्रभूजवळ अनन्यभावे प्रार्थना करून ही प्रस्तावना संपवितों.

धुळें
गुरुवार, चैत्र वद्य ११
शक १८३२

चिटणीस

सत्कार्योत्तेजकसभा-धुळें.

श्रीकैलासमानससरोवरदर्शन

श्रीकैलास व मानस सरोवर हीं पवित्र व रम्य स्थळें हिमालय पर्वताचे पलीकडे पश्चिम तिवेटांत आहेत. आज तीन चार वर्षांपासून ह्या स्थळांचे दर्शनास जावें, असें मनांत येत होतें व दिवसानुदिवस ती इच्छा उत्कट होऊन शेवटीं श्री सद्गुरुमहाराजांचे कृपाप्रसादानें तो माझा मनोदय पूर्ण झाला.

श्री बदरीनारायण, केदार, गंगोत्री, पशुपती, कौबरे पवित्र व रम्य अशीं हिमालय पर्वतांतील स्थळें अवलोकन करीत करीत मी कैलास व मानस सरोवराला गेलों. हिमालयांतील हीं सर्व स्थळें पाहण्यास मला जातां येतां चार वर्षे लागलीं. ह्या अवधींत तेथील थंड हवा, प्रवासांतोळ खाण्या-पिण्याचे हाल व अरण्ये, डोंगर, नद्या, खोरीं, इत्यादि अवघड स्थळीं येणाऱ्या अडचणींना तोंड देण्याचा अभ्यास मीं केला असें हाणणें अयोग्य होणार नाही. ह्या चार वर्षांत मीं हिमालयांत जो प्रवास केला व मजवर जीं संकटे आलीं त्यामुळें कष्ट सोसण्यास मला पुष्कळ च शक्ति आली.

नेहमींच्या यात्रेकरूपेक्षां मला जास्त हाल सोसावे लागले व मजवर जास्त जीवावरचीं हि संकटे आलीं; कारण मी नेहमीं आडमार्गानें व एकटा फिरत असे. आतां, अशा अडचणीचे मार्गाचा मीं कां अवलंब केला असा प्रश्न सहज उद्भवतो. ह्याचें उत्तर येवढेच कीं, ह्या चार वर्षांत मीं एका विशिष्ट

हेतूने वेडा झालेला होतो. वेड्याचे स्थितीत फिरत असतांना हिमालयाचे जंगलांतून माझे हाल कसे व किती झाले असतील, हे जर मी लिहित बसलों, तर मजवर अतिशयोक्तीचा आरोप येईल. असें जरी आहे तरी ते प्रसंग मजवर येऊन गेलेले आहेत, त्या संकटांना गुरुमहाराजांचे कृपेनें तोंड देण्यास मला शक्ति हि आलेली होती व त्या हालांतून महाराजांचे च कृपेनें माझ्या शरीराचें व प्राणाचें रक्षण हि झालेलें आहे; त्यामुळें वरील आक्षेपाला न भितां, मी त्या प्रसंगांचें थोडेसें दिग्दर्शन करितों.

एके दिवशीं, मी आणि माझा वृद्ध परंतु मजबूत बांध्याचा नेपाळी वाटाड्या, असे देहरादूनचे अरण्यांतील भागांतून चाललों होतो. ती दुपारची वेळ होती. दाट झाडीचें व हिरवेगार असें एक ठिकाण आह्मांला वाटेनें लागलें. मी मागे व वाटाड्या पुढें, असे अरण्यांतील शोभा अवलोकन करीत व बोलत बोलत चाललों होतो; व एके ठिकाणीं एका झाडावर एक नीळ वानरांचा समूह पाहात उभे होतो, इतक्यांत पलीकडे सुमारे पांच पन्नास हातांवर माझे वाटाड्यानें एक हत्ती पाहिला. ह्या अरण्यांत जंगली हत्ती असतात असें त्यानें मला सांगितलें होतें. तो हत्ती मजवर आलेला असल्यामुळें एकसारखा डुलत होता व त्याचे गंडस्थळांतून मद वाहात होता. सोंडेनें आजूयाजूचीं झुडुपें उपटून स्वतःचे पाठीवर फेंकीत होता. असा वनांतील मनसोक्त फिरणारा गजराज पाहण्याचा मला हा पहिला च समय आलेला असल्यामुळें मी आनंदानें व कौतुकानें त्या हत्तीकडे पाहात उभा राहिलों. पुढें येणाऱ्या संकटाची मला वल्पना देखील नव्हती. माझे वाटाड्याचे लक्षांत भावी संकट येऊन,

तें कसें टाळावें ह्याविषयीं तो विचार करूं लागला होता; कारण त्याचें लक्ष ~~माझ्या~~ बोलण्याकडे विलकुल नव्हतें.

आमचा रस्ता हत्ती उभा होता त्याच दिशेकडे असल्यामुळें, मी त्या मार्गानें पुढें चालूं लागलों. तो हत्ती हि उभा होता तेथून गेला व एका जाळीआड दिसेनासा झाला. आम्ही चालूं लागलों. कांहीं वेळानें आमचे पाठीमागें एका झाडाजवळ सळसळ असा आवाज झाला व लागलीं च माझा वाटाड्या ओरडला, “ महाराज, भागो, पीछेसे हत्ती आ रहा है. ” आम्ही जोरानें पळूं लागलों व हत्ती आमच्या मागें लागला. वाटाड्या पुढें व मी मागें. माझ्यांत व हत्तींत एक दोन हातांचें अंतर राहिलें; इतक्यांत, आम्हीं एक तुटलेला कडा पाहिला. एकमेकांकडे पाहिलें. त्या वेळेस माझे अंगावर हत्तीचे सोंडेंतून फुसकान्याचे शितोडे येत होते. तो चवताळलेला होता. माझी वाऱ्यानें मागचे बाजूस उडत असलेली कफनी धरून आपलेकडे खेंचून मला चेंगरणार तों, आम्हीं कड्यावरून खाली उडी घेतली. हत्ती, कड्याचे कांठावर येऊन, संतापानें सोंड पुढें ताठ करून फुसकारीत, परंतु निराश होऊन स्वस्थ, उभा राहिला होता असें मागाहून एका शेतकऱ्यानें सांगितलें. कडा सारखा तुटलेला होता. खोल बग च असावा. कड्यावरून खालीं येतांना च आम्हांला घेरी आली. वाटाड्या दहा अकरा तासांनीं शुद्धीवर आला. त्याचे पाय हिरवे निळे झाले होते. त्याला इतर ठिकाणीं कोठें लागलें नव्हतें. माझ्या वाटाड्याला वनस्पतींची हि माहिती होती, हें मला त्या वेळीं कळलें. मी एक दिवस बेशुद्ध होतों. माझी कंवर बरी च

सुजली होती, परंतु हाडाला कांहीं एक इजा झाली नव्हती. माझे पाय कंबरेपर्यंत हिरवे निळे होऊन सुजले होते. त्याच ठिकाणी एका झाडाखाली आह्मी वस्ति केली. ह्या प्रसंगी माझ्या वाटाड्याने माझी शुश्रूषा फारच कळकळीने व मनःपूर्वक केली. त्याचे पाय वनस्पतीच्या लेपाने दोन तीन दिवसांत बरे झाले. मी दहा पंधरा दिवस आजारी होतो. कमरेचा ठणका दोन दिवसांतच राहिला, परंतु पायांत शक्ति येण्यास बरेच दिवस लागले. ह्या वेळेस कड्याचे खाली उडी घेण्याशिवाय आह्मांस दुसरा इलाजच नव्हता. कड्यावरून उडी घेतली तेव्हांच महाराजांच्या चरणारविंदांचें ध्यान करून देह फेंकला होता. मला वाटलें परमेश्वराची इच्छाच कीं, आह्मांला फारशी इजा न होतां आह्मी वाचावें !

ह्याचप्रमाणें वाघ, अस्वलें, वगैरे हिंस्र पशूंचे तडान्यांतून आह्मी जिवंत सुटलों. तहान, भूक, थंडी, वगैरेपासून मला व माझे वाटाड्याला बराच त्रास होत असे. एकदां तर असें झालें कीं, एका मोठ्या अरण्यांत, आह्मी रस्ता चुकलों व सात दिवस आह्मांला मनुष्यप्राणी दिसलाच नाही. तीन दिवस आह्मांला झाडाचे पाल्याशिवाय कांहींच आहार मिळाला नव्हता. सारांश, मानस सरोवर व कैलासाचे भावी प्रवासांत होणाऱ्यांहालांची मला कांहींच दिक्कत वाटूं नये ह्मणूनच कीं काय मजवर हे व असेच इतर प्रसंग त्या चार वर्षांत आले. बदरीनारायण, केदार, गंगोत्री वगैरे स्थलांचें वर्णन मी येथें अशासाठी देत नाहीं कीं, एकतर पुष्कळ लोक ह्या स्थळां जातात व बुरसे मुंबईचे व्यंकटेशसमाचार छापखान्यांत ह्या स्थलांचे

सविस्तर वर्णनात्मक हकीकतीचें पुस्तक छापून निघालेलें आहे.

श्रीकैलास व सूनस-सरोवराला जाण्याने हेतूने मी मुंबईहून मित्रमंडळीचा निरोप घेऊन सकाळीं दिल्ली एक्सप्रेस गाडीन निघालों. दुसरे दिवशीं सकाळीं बीना स्टेशनला मुकाम केला. दुपारीं अकरा वाजतां पंजाब मेलनें वानाहून निघून कनापूरला संध्याकाळीं व लखनौला रात्री आठ वाजतां पोहोंचलों येथें गाडी बदलावी लागते. रात्री साडे नऊ वाजतां, मी लखनौहून निघालों व बरेलीला सकाळीं पांच वाजतां येऊन पोहोंचलों. काथगोदामला जाणारी गाडी येथून सकाळीं साडे सात वाजतां निघते; त्या गाडीनें, मी शेवटचें रेल्वे स्टेशन जें काथगोदाम, तेथें दुपारी साडे अकरा वाजतां पोहोंचलों. येथें माझा रेल्वेचा प्रवास सपला. मुंबईपासून काथगोदामपर्यंत माझा एकसारखा अष्टचाळीस तास प्रवास झाला. रेल्वे स्टेशनचे बाहेर आल्याबरोबर दोन कुली (मजूर) व एक घोडा भाड्यानें केला. मला मायावतीला जावयाचें होतें. परंतु तेथपर्यंत कुली व घोडा भाड्यानें मिळना, त्यामुळें मी अलमोरापर्यंत भाड्यानें घोडा व कुली घेतले. दुष्काळामुळें मला भाडें जास्त पडलें. कुलीला प्रत्येकी दीड रुपया व घोड्याला सहा रुपये द्यावे लागले. कुलीमत्तेदार झणून एक सरकारी नौकर स्टेशनवर असतो त्याचे मार्फत बरील व्यवस्था मीं केली होती. कांहींएक न खातां पहाड चढण्यास मीं सुरवात केली. सुमारे संध्याकाळीं पांच वाजतां नऊ मैलावर “ भीमताल ” येथें मुकाम केला. एका भाड्याचे जागेंत राहिलों होतो. ह्या जागेला हिंदुस्थानी डाक बंगला झण-

तात. माणसी दोन आणे रोज भाडें पडलें. सरकारी डाक बंगल्यांत जागा हि नव्हती व तेथें शास्य रोज भाडें पडतें. पहाडांतील “ भीमताल ” हा पहिला मुक्काम. अडीच दिवस एकसारखा प्रवास केल्यामुळें मी थोडासा थकून गेलों होतो. भीमतालला एक रात्र राहिलों होतो. ‘ भीमताल ’ नांवाचें एक मोठें सरोवर येथें आहे. मला वाटतें, ह्या सरोवराचा परीघ सुमारे तीन मैलांचा असावा. उन्हाळा असल्यामुळें तलावाचा बराच भाग कोरडा पडलला होता. भीमतालाभोंवतीं सरकारी अधिकाऱ्यांचे व श्रीमंत लोकांचे अंतरा अंतरावर बंगले आहेत. तलावाभोंवतीं चांगली सडक आहे. युरोपीयन लोक तसेंच श्रीमंत लोक नैनीताल व अल्मोरा येथें जातांना या ठिकाणीं दोन दोन दिवस राहतात. भीमताल येथील वनश्री देखील उत्तम जरी नाही तरी चांगली आहे.

हिंदुस्थानी डाक बंगल्यांत उतरण्याची सोय झाल्यावर माझे कुली स्वैपाकपाण्याची व्यवस्था करण्याचे कामास लागले व मी भीमतालचे काठानें फिरावयासाठीं जावं ह्मणून बाहेर पडलों. ही संध्याकाळची वेळ होती. तळ्याचे काठानें स्वतःशीं च गुणगुणत हळु हळु मी चाललों होतो. थंड परंतु मंद मंद वारा वाहण्यास प्रारंभ झाला होता. अडीच दिवसांचे प्रवासामुळें व पोटांत कांहीं नसल्यामुळें माझे डोकें थोडेंसे त्रासलें होतें. शीत व मंद वाऱ्याची झुळुक लागूं लागली; सभोंवार डोंगरावरून असलेल्या बंगल्यांतून दिवे दिसूं लागले; सहल करावयास आलेल्या लोकांचे थवे जलक्रीडा, व्यायाम, वगैरे करमणूक संपवून आपआपले वसतिस्थानाला जाऊं लागले;

किंचित् अंधःकार पडून जिंकडे तिकडे शांत होऊं लागलें; अशा वेळीं, मी त्या तलावाच्या लहानसा लाकडी पूल आहे, त्यावरून एकदां आकाशाकडे, एकदां तलावांतील शांत व गंभीर जलसमूहाकडे, तर एकदां सभोंवतालचे पर्वतशिखरांकडे पाहात पाहात चाललों होतो. ह्या समयीं, माझे डोकें अगदीं शांत झालें होतें; अंतःकरण प्रसन्न होऊन मनाला व त्यामुळे शरीराला हुषारी वाटूं लागली.

भीमताल येथें एक लहानसा बाजार आहे. सुमारे पंधरा वीस निरनिराळीं दुकानें आहेत. ह्या बाजारांत हलवाई, धान्य-वाले, व किराणा जिन्नस विकणारे ह्यांची दुकानें आहेत. येथें तार ऑफिस आहे. भीमतालला आल्याबरोबर तेथील एकंदर सौंदर्य पाहून मनाला बरें वाटतें, ह्यांत संशय नाही.

मायावतीस जावयास मला चौकशीअंती येथें एक घोडा मिळाला. दहा रुपये भाडें पडलें. पहिला घोडा येथून च परत केला. त्याला तीन रुपये अगाऊ दिले होते. पूर्वी इकडील पहाडी लोक प्रामाणिक असत; पण तो प्रामाणिकपणा आतां त्यांच्यांत दिसून येत नाही. नऊ मैलांचा भाड्याचा आकार सरकारी रीतीनें दीड रुपया होतो, बाकीचा दीड रुपया मायावतीचे पत्त्यावर मला पाठवून देण्यास तुझे मालकास सांग व हें पत्र त्याला दे, असें मीं त्या घोड्याबरोबरच्या नोकरास सांगितलें. पण ही बाकीची रकम मला परत मिळाली नाही.

दोन कुलीना एक एक रुपया जास्त देण्याचें कबूल केलें व दुसरे दिवशीं पहाटे तडक मायावतीला जावयास मी भीमतालहून निघालों, तों साडे नऊ मैलांवर " धारी " येथें

सकाळीं नऊ वाजतां पोहोचलो. येथें डाक बंगला व सरकारी वाण्याचें दुकान आहे.

धारीला मी सवंध दिवस मुक्काम केला नाहीं. भीमताल-प्रमाणें येथे वस्ति नाहीं. डाक बंगला एका उंच टेकडीचे माथ्यावर असून दुमदार आहे. ह्या बंगल्याचे बाहेरचे ओट्या-वरून समोर असलेल्या खोऱ्याची फार च मोज दिसते. येथें एकांत वाटतो. माझे कुली जेवणखाण करण्याचे तयारीस लागले. जेवावयाची वेळ होईतां स्नान वगैरे आटोपून मी बंगल्याचे ओटीवर ध्यान, पूजा, वगैरे करावयास बसलों. एकान्तामुळें मला येथें फार समाधान वाटलें. हिमालयांत कोठें हि जा, त्या स्थळाला शोभेल अशी वनश्री आपली असावयाची च. त्याप्रमाणें येथें हि वनश्री होती. माझें नित्यनैमित्तिक आटोपल्यावर मीं भोजन केलें व थोडा वेळ वामकुशी केली. मीं सुमारें दोन तास विश्रांति घेऊन, कुलींना पुढें जाण्यास सांगितलें. ' मोरनौली 'ला रात्रीचे मुक्कामासाठीं जावयाचें होतें. धारीपासून मोरनौली सुमारें अठरा मैल असून मोरनौलीचें जंगल हि फार दाट आहे.

मोरनौलीला जातांना वाटेंत दोन नद्या लागतात. त्यावर लोंबते पूल (Hanging bridges) आहेत. उन्हाळा असल्यामुळें नद्यांना पाणी थोडें होतें व ह्मणून आह्मी फेरा न घेतां मधून च गेलों. धारी सोडल्याबरोबर एक खडी चढण लागते. काथगोदाम व भीमताल ह्यांचेमध्ये जी चढण आहे, त्यापेक्षां ही थोडीशी लहान आहे खरी, परंतु खडी असल्यामुळें त्रास होतो. वाटेंत मी माझा घोडा हळु हळु चालवीत होतो; व मधून मधून दाट व थंड छायेखालीं कांहीं वेळ उभा करीत

होतों. वाटेनें मला बोलावयास कोणी नव्हतें व मला ती उणीव हि भासली नाही. मी माझे दिवसच करमणूक करून घेत असे.

मोरनौलीचा धुरा (घाट) चढून सूर्यास्ताचे सुमारास मी अरण्यांत शिरलों. डाक वंगला तीन चार मैलावर होता. रात्र अंधारी होती. जिकडे तिकडे अगदीं काळोख पडला होता, इत-
क्यांत आकाश एकदम काळ्याभोर मेघांनीं आछादून टाकिलें. मग काय विचारतां ! इतका काळोख पडलां कीं शेजारची वस्तु दिसेना. सुमारे आठ वाजतां पर्जन्य पडण्यास सुरवात झाली. मेघांची गर्जना होऊं लागली. मधून मधून आकाशांत वीज चमकत असे व लागलीं च भयंकर कडकडाट होई. मेघांचें गडगडणें, विजांचें कडकडणें, पर्जन्याचा सळ सळ असा आवाज, ह्यांनीं तें जंगल अगदीं दुमदुमून गेलें. एक दोनदां वाघाचें डुरकणें व (वार्किंग डिअर) भुंकणाऱ्या हरिणाचें ओरडणें ऐकूं आलें. त्याचप्रमाणें अरण्यांतून वृक्षांवर किर्क आवाज करणारे किडे आपल्या त्या कर्कश व भयप्रद शब्दानें रात्रीला जास्त च भयाण रूप देत होते. तशांत थंडी हि मी ह्मणत होती.

अशा वादळांत व मोरनौलीसारख्या दाट जंगलांत काळोख्या रात्रीं मी घोड्यावर बसून हळु हळु चाललों होतों माझे कुली आधीं च पुढें गेले होते. माझा घोडेवाला पंधरा सोळा वर्षांचा लहान मुलगा असून त्याला त्या जंगलाची माहिती नव्हती. मी आस्ते आस्ते घोडा चालवीत होतो व घोडेवाला विजेच्या प्रकाशांत रस्ता पाहात हळु हळु घोड्याचे पुढें चालला होता. घोडेवाला वयानें जरी लहान होता तरी हुषार व धैर्यवान होता. घोड्याचा लगाम धरून तो चालला होता. तो, मी व घोडा

पावसानें ओले चिंब झालों. थंडीमुळें अंगांत हुडहुडी भरली, पण काय उपयोग ! तशा चर्चिष्टीन आह्मी चालत होतो, व नऊ साडे नऊ वाजतां आह्मी डाक बंगल्याजवळ येऊन दाखल झालों. वाटेनें माझ्या मनांत विचाराचें अगदीं काहुर उडून गेलें होतें. वादळांत सांपडलों तेव्हां आधीं दोन तीन क्षण मला कांहीं सुचेना. मी घाबरून गेलों होतो. परंतु नंतर मी शुद्धीवर आलों व श्रीसद्गुरूचरणारविंदांचें स्मरण करून मन स्थिर केलें. बरें, बंगल्याजवळ येऊन पाहतों तों सर्व च निराळा प्रकार ! जिकडे तिकडे आगट्या दिसूं लागल्या; माणसांची गर्दी भासूं लागली; डाक बंगला, तबेला, सरकारी वाण्याचें दुकान, व त्याची च एक खाजगी झोंपडी, हीं सर्व ठिकाणें माणसांनीं व्यापून गेलेलीं आहेत असें माझे नजरेस पडलें. रात्रीपुरती एक पाऊलभर देखील निवाऱ्यासाठीं जागा मिळेना ! मी कुर्लीना हाका मारूं लागलों. ते अंधारांत एका झाडाखालीं पावसांत भिजत व थंडीनें कुडकुडत माझी वाट पहात बसले होते ! दोन तास मी तसा च पावसांत उभा होतो. खार्णे पिणें सर्व बंद ! त्या वेळीं त्या ठिकाणीं डेप्युटी कमिशनर साहेबांचा मुक्काम असल्यामुळें मला वरीलप्रमाणें पावसांत उभे राहण्याचा व उपास काढण्याचा प्रसंग आला होता. शेवटीं शिरस्तेदार साहेबांस दया येऊन, त्यांनीं एका झोंपडीचे एका कोपऱ्यांत मला बसण्याजोगी जागा देवविली व पिण्यास थोडेंसें दूध दिलें. ती सारी रात्र मी बसून काढली; उपास तर पडला च, व रात्रभर पाऊस हि पडत होता.

मोरनौली धूरा आठ हजार फूट उंच आहे. त्यामुळें येथें

थंडी फार असते. येथे झाडी अतिशय दाट आहे, त्यामुळे व्याघ्रादि हिंस एशूची फार भीति असते. युरोपियन लोक शिकारींसाठी येथे वारंवार येतात, हणून रहदारी बंगला बहुतेक रिकामा नसतो, व उतरण्यास दुसरी जागा नसल्यामुळे इतर प्रवाशांचे फार हाल होतात. येथील अरण्याची शोभा उत्तम दिसते. देवदारु, पाईन, ओक, वगैरे झाडांचे हे अरण्य आहे. वेर्लीच्या मोठमोठ्या जाळ्या बनलेल्या असल्यामुळे जिकडे तिकडे हिरवेगार दिसते. येथे पाणी खोल दरीतून व लांबून आणावे लागते. मोरनौलीला मी पहिल्याने संकटांत सांपडलो, तेव्हां मला वाटले की भावी संकटांची मला कल्पना यावी हणून हे वादळ उत्पन्न झाले असावे. भर उन्हाळ्यांत पूर्वी कांहीं एक चिन्ह दिसत नसतां एकदम वर्षाऋतूंतिल वादळाप्रमाणे किंवाहुना कांकणभर जास्त भयंकर वादळ होऊन त्यांत मी सांपडावे ह्याचा अर्थ काय ? ईश्वराची च इच्छा की मला भावी संकटांस पाठ देतां यावी व माझे धैर्य खचूं नये; असो.

“ मोरनौली ” हून आह्मी पहाटेच निघण्याचा विचार केला व त्याप्रमाणे पांच वाजतां चालू लागलो. सुमारे आठ मैलांवर “ देवीधूरा ” ह्या नांवाचा पडाव आहे, तेथे आह्वांला जेवावयास जावयाचे होते. पांच सहा मैलांचा उतार आह्मी सपाट्याने उतरून गेलो. पुढे देवीधुन्याची चढण लागली. ती चहून आह्मी सुमारे दहा वाजतां मुक्कामाला पोहोचलो. येथे एका देवदारु झाडाखाली आह्मी जेवणखाण करण्यासाठी मुक्काम केला. साल दुष्काळाचे असल्यामुळे पाण्याचे भारी हाल झाले. वाटेत पाणी मिळविण्यास श्रम पडले. ह्या समयीं कुमाऊन

जळालेल्या सागवृक्षाचें खोड होतें, असें दिसलें. असो.

‘धूनाघाट’-चे डाक बंगलांत मी संध्याकाळीं पोहोचलों. घोड्यावरचें जीन काढून घेतलें. घोड्याला जरा थोपटून गवत वगैरे घातलें व कुलींची वाट पहात तेथें पडवीत बसलों. सुमारे अर्ध्या तासानें घोडेवाला व कुली असे दोघे आले. जेवण वगैरे आटोपून माझे नोकर तबेल्यांत स्वस्थ झोंपीं गेले. मला झोंप येईना, ह्मणून पडवीत इकडे तिकडे फिरूं लागलों. गार वारा हळु हळु वहात होता. ती रात्रीची दहा अकरा वाजण्याची वेळ असल्यामुळें जिकडे तिकडे शांततेचें साम्राज्य होऊन गेलें होतें. मी पडवीतून बाहेर आलों. ती रात्र मला फार च रमणीय वाटली. आकाशांत चंद्रमा स्वच्छ प्रकाशमान असून, चांदणें शुभ्र पडलें होतें; वर जिकडे पहावें तिकडे तेजःपुंज तारे चमकत होते; बंगल्याचे समोर सुमारे वीस हातांवर एक तुटलेला कडा होता, त्यावरून समोरील दरीचा रात्रीचा देखावा फार च सुंदर दिसत होता. एकंदर तो चांदण्या रात्रीचा मनोहर देखावा पाहून त्या प्रशांत समर्यां माझे चित्त फार च प्रसन्न झालें. रात्री दीड दोन वाजेपर्यंत मी आनंदसागरांत पोहोत होतो. एकांतांत बसून सृष्टि व परमेश्वर ह्यांविषयीं विचार करण्याचा ज्यांना अभ्यास आहे, त्यांना च त्या आनंदाची कल्पना होईल. ह्या रात्रीं मी फक्त एक दोन तास निद्रा घेतली असेल. ‘धूनाघाट’ ला सरकारी वाण्याचें दुकान आहे. डाक बंगला हि मोठ्या मजेदार ठिकाणी बांधलेला आहे.

सकाळीं चार वाजतां मीं नोकरांना जागें केलें; व शौच

मुखमार्जन करून पांच वाजतां आम्ही 'धूनाघाट' हून 'मायावती'स जाण्यासाठीं निघाल्यो. 'चंपावती'चे रस्त्यानें मी मायावतीला गेलों. त्या रस्त्यानें सुमारे दोन कोसांचा वळसा पडतो. मधला पायरस्ता अरण्यांतून होता व ह्या समर्थी त्या रस्त्यानें गेलों असतो तर चुकलों असतो, असें 'मायावती'स गेल्यावर मला समजलें. 'मायावती'ला 'अद्वैताश्रमांत' मी चौथे दिवशीं दुपारीं बारा वाजतां पोहोंचलों.

सुंबई सोडल्यापासून मायावतीस येईपर्यंत मी सात दिवस एकसारखा प्रवास करित होतो. अद्वैताश्रमांत माझा एक महिना मुक्काम होता. पुढच्या प्रवासासंबंधी माहिती मिळाल्यास ती मिळवावी व कांहीं दिवस स्वस्थ एकांतांत विश्रांति घ्यावी ह्या हेतूनें मी मायावतीस एक महिना राहण्याचें ठरविलें. मायावतीला ह्यापूर्वी मी एकदां गेलों होतो. दुपारीं बारा वाजतां जेव्हां मी आश्रमांत पोहोंचलों, तेव्हां मला माझ्या परिचयापैकीं कोणी च दिसेना. आश्रमांत शिरल्याबरोबर जिकडे तिकडे अव्यवस्थितपणा माझे नजरेस आला. शिवाय जिकडे पहावें तिकडे उदास दिसत होते ! पूर्वी कयाष्टन् संविहअर साहेबाचे वेळेस ह्या संस्थेची चांगली व्यवस्था होती, असें ह्मणतात. मी पहिल्यानें जेव्हां येथें आलों होतो, त्या वेळीं कैलासवासी स्वामी स्वरूपानंद (हे १९०६ सालीं समाधिस्थ झाले) हे ह्या आश्रमाचे अध्यक्ष होते. तेव्हां देखील येथील व्यवस्था बरी होती. त्या वेळचे आणि आतांचे स्थितींत मला किती तरी अंतर दिसलें ! अशी गैरव्यवस्था पाहून

माझे मन थोडेसे खिन्न झाले ! एखाद्या गृहस्थास, कांहीं दिवस एकांतांत राहून परमार्थसुखानुभवाची इच्छा झाली तर त्याचे राहण्याची व जेवण्याची सोय ह्या आश्रमांत केलेली आहे. महिना वीस रुपये माणसी घेतात. हल्लीं वीसाचे पंचवीस रुपये केले आहेत. तसें च येथें सहकुटुंब राहतां यावें अशी योजना देखील केलेली आहे; परंतु तसे येथें विशेष कोणी येत नाहीं.

मायावती ही एक डोंगरांची रांग आहे. आगगाडीपासून 'कुमाऊन' परगण्यांत हा पहाड पूर्वेस सुमारे पाऊणशें मैल आहे. सडक चांगली आहे. ह्या पहाडाची उंची सात हजार फूट आहे. त्या संबंध परगण्यांत असें दुसरें रमणीय स्थल नाहीं. ह्या पहाडाचे माथ्यावर च " अद्वैताश्रम " हाणून अतिशय रम्य ठिकाण आहे. येथील हवा थंड असून निरोगी आहे व पाणी हि शीतल व पाचक आहे. कैलासवासी प्रसिद्ध स्वामी विवेकानंद यांनीं हा आश्रम या ठिकाणीं स्थापन केला. हें स्थल एकांत ठिकाणीं असल्यानें योगाभ्यास करण्यास फार च योग्य आहे. ह्या पहाडावर ओक, रोडंडम, देवदार, पाईन, साग वगैरे वृक्षांचें मोठें व सुंदर असें अरण्य आहे. ते सुमारे तीन चार मैलांचें आहे. पंधरा वीस हजार रुपये खर्च करून हें रम्य स्थान श्री स्वामी विवेकानंद यांनीं तयार करविलें. स्वामींचे युरोपियन शिष्य क्वाण्टन् सेव्हिअर यांनीं ह्या कार्याचा बराचसा भाग उचलला होता. हे गृहस्थ ह्या च आश्रमांत शेवटीं हा मृत्युलोक सोडून गेले. हल्लीं त्यांची वृद्ध पत्नी ह्या च आश्रमांत रहात आहे.

अद्वैताश्रमाची इमारत पहाडाचे अगदी माथ्यावर आहे. सुमारे चार पांचशें फूट ~~खाली~~ एका शिखरावर दुसरा एक सुंदर लहानसा बंगला बांधलेला आहे. त्याला “ कुटीर ” असे नांव ठेविलेले आहे. ह्या बंगल्याचे सजातून सृष्टिसौंदर्य फार च चांगले दिसते. ह्या च शिखरावर सुमारे पन्नास फूट खाली आणखी एक तिसरा बंगला आहे. जवळ च एक गोशाळा हि बांधलेली आहे. ह्या च बंगल्याचे मागचे बाजूस भाजीपाल्याचा एक सुंदर लहानसा बाग असून त्यांत निरनिराळीं फुलझाडे आहेत. बागेत भाजी बहुतेक विलायती च आहे. मायावती पहाडावर सहल करण्यासाठीं अरण्यांतून पथ तयार केलेले आहेत व ठिकठिकाणीं विश्रांतीसाठीं वृक्षांखालीं साधीं बाकें ठेवलेलीं आहेत. सारांश हें स्थल फार च रम्य व सुंदर आहे.

अद्वैताश्रमांत “ प्रबुद्ध भारत ” नांवाचें मासिक इंग्रजींत निघत असतें. ह्या आश्रमांत एक लहानसें वाचनालय हि आहे. तेथें इंग्रजी मासिक पुस्तकें व वर्तमानपत्रें वाचावयास सांपडतात. ह्या ठिकाणीं एक दोन संन्यासी व दोन ब्रह्मचारी आहेत. एक अमेरिकन तरुण गृहस्थ आहे, त्यानें योगदीक्षा घेतलेली आहे. आश्रमांत नोकर चाकर मिळून सुमारे वीस मनुष्ये आहेत. आसमंतांत तीन चार मैलांत एक हि गांव नाही; त्यामुळे लोकांचा त्रास नाही. “ लोहाघाट ” ह्मणून एक तीन मैलांवर गांव आहे, तेथें पोस्ट ऑफिस आहे. मायावतीहून लोहाघाटपर्यंत टपालची नेआण करणारा माणूस आहे, त्यामुळे रोज पत्रव्यवहार करण्यास कांहीं च अडचण पडत नाही.

अद्वैताश्रम ज्या पहाडाचे माथ्यावर आहे, त्या पहाडाचे तीन दिशेस उंच डोंगर आहेत. उत्तरेस मात्र मैदान आहे; यामुळे त्या वाजूस दृष्टि बरी च लांबपर्यंत पोहोचते. आश्रमाचे बाहेर सभोंवार चांगले पटांगण आहे. ह्या पटांगणांत उभे राहून एकदां चोहोकडे दृष्ट फेंकली ह्याणजे मोठी मौज दिसते. उत्तरेकडील दरीकडे लांबवर पाहिलें कीं लहान लहान टिकड्या हिरव्यागार तृणांकुरांनीं आच्छादित असल्यामुळे डोळ्यांना संतोषवीत असतात; त्याचे पुढें पूर्वपश्चिम अर्धचंद्राकार पसरलेली हिमाच्छादित पर्वतशिखरांची ओळ नेत्रांस फार च आनंद देते. जिकडे पहावें तिकडे हिरवींगार अरण्य असून त्याचे पलीकडे डोंगरांची रांग आपली आहे च. कधीं कधीं मेघ इतके आपल्या जवळून भ्रमण करीत असतात कीं, मनुष्य मेघसमूहांत अदृश्य होतो ! कधीं कधीं मेघाचे वर मनुष्य राहतो, व मेघ पहाडाचे मध्यरेषेनें इकडून तिकडे व तिकडून इकडे पळत असतात ! रात्रीं जंगली श्वापदांचा शब्द ऐकूं येतो. येथें प्रातःकाळीं व सायंकाळीं जें सृष्टिसौंदर्य पहावयास सांपडतें, तसें इतर कोणत्या हि वेळीं सांपडत नाही. मायावतीला मी होतो, त्या समयीं एकदां गारांची वृष्टि झाली. त्या वेळची शोभा काय विचारावयाची ? जिकडे पहावें तिकडे शुभ्र जमीन ! झाडें हिरवींगार व टवटवीत दिसत होती. सभोंवार शांततेचें पूर्ण साम्राज्य होतें. मधूनमधून वनांतील पक्ष्यांच्या मंजुळ शब्दानें मात्र त्या शांततेचा भंग होत असे. हा रम्य देखावा पाहून माझे चित्त एकदम एकाग्र व तल्लीन झालें.

मायावतीस असतांना माझा काळ फार च आनंदांत जात असे. बहुतेक वेळ मी ~~असतांत~~ च घालवीत असे. कांहीं वेळ एखाद्या देवदारुचे झाडाखालीं वसावें तर कांहीं वेळ वनांत इकडे तिकडे स्वतःशीं च गात भ्रमण करात असावें. डोंगराचे पायथ्याशीं असलेल्या एखाद्या लहानशा नदीचे काठीं एखाद्या खंडकावर वसून एकांतात वनश्रीचें सौंदर्य अवलोकन करून मी आपल्या नेत्राचें पारणें फेडून घेत असतांना परमेश्वर चिंतनांत तासचें तास घालवीत असे ! आश्रमांतील लोकांत मी अगदीं भिसळत नसे; कारण मला गप्पा मारण्यास फुरसत च मिळत नसे. रात्रीं जेवण झाल्यावर पंधरा वीस मिनिटें मी वाचनालयांत त्यांच्याशीं बोलत असे व संध्याकाळीं अरण्यांत भटकत असतांना मिसेस् सेव्हिअर भेटली तर तिच्या बरोबर कांहीं वेळ गोष्टी बोलत बोलत फिरत असे. मला एकांत फार च आवडत असे, त्यामुळें आश्रमांतील संन्यासी माझा वेळ घेत असत असें कधीं च झालें नाहीं. एकांतवासासाठीं च मीं मायावतीस मुद्दाम मुक्काम केला होता.

मुंबईपासून मायावतीपर्यंतचे प्रवासांत माझे फारसे हाल झाले नाहींत. काथगोदामपासून मायावतीपर्यंत पहाड आहेत व अरण्ये आहेत, तरी मार्ग चांगल्या रहदारीचा व सडकेप्रमाणें असल्यामुळें व प्रत्येक पडावावर डाक बंगला व वाण्याचें दुकान असल्यामुळें, जरी मी सात दिवस एकसारखा प्रवास केला तरी मला हणण्यासारखा विशेष त्रास न होतां मायावतीपर्यंत सुखरूप येऊन पोहोचलों. अद्वैताश्रमांत मी एक महिनाभर राहिलों

होतों. तेवढ्या अवधीत मानस सरोवर व कैलास येथें जावयास जी जी सामुग्री लागते तिचा ~~खंड~~ करूं लागलों, व सर्ष कांहीं हळु हळु जुळून आलें.

येथें एक गोष्ट सांगावयाची, ती ही कीं, पश्चिम तिवे-टांत जाण्याचा मला हा पहिला च प्रसंग असल्यामुळें, मला तिकडची कांहीं एक माहिती नव्हती व जी मिळाली ती बरोबर नव्हती, ह्मणून मजकडून वऱ्या च चुका झाल्या व त्यामुळें खर्च हि जास्त झाला. मी दोन कुली नोकर ठेविले होते, ते कुमाऊन परगण्यांतले होते. एकाला अकरा रुपये व दुसऱ्याला साडे आठ रुपये दरमहा देत होतों, ही माझी पहिली चूक. “गर्भियांग” पर्यंत च कुली करावयास पाहिजे होते. गर्भियांगचे पुढें तिवेटांत सदरील कुली निरुपयोगी होतात. एक (देशी) मनुष्य स्वैपाकपाणी करावयास बरोबर घ्यावा. ब्रिस्कटें, गोठलेलें दूध, मेणवऱ्या वगैरे जिन्नस मला माझ्या एका प्रिय मित्रानें (राम एजन्सीचे मालक) मुंबईहून पोष्टानें पाठविले, ते मला मायावतीस मिळाले. हिमालयांत प्रवास करावयाचा असला ह्मणजे बरेचसे गरम कपडे जरूर जवळ पाहिजेत. त्याप्रमाणें मी घेतले होते. मी अंगांत एकंदर पांच कपडे एकावर एक घालीत असे व सर्वांचे वर कफनी घालीत असे. पायांत गरम विजार घालून गुडघ्यापासून खालीं गरम कापडाचा पट्टा पलटणीतील शिपायाप्रमाणें बांधीत असे. पायांत कांहीं दिवस बूट असे. माझे कपडे पुष्कळ जाड व गरम होते. मी डोक्याला कांहीं घालीत नसे; परंतु कपाळ-

पट्टीची गरम टोपी घालून त्यावर कोशा किंवा रुमाल बांधला ह्मणजे थंडीपासून पुष्कळसे रक्षण होवें. पायांस पट्टा बांधीत होतो ह्मणून मोठमोठाले पहाड चढतांना व उतरतांना मला फारसा त्रास झाला नाही. वर्षावर सूर्यकिरणें पडलीं कीं, जिकडे तिकडे नेत्रांस असह्य असा प्रकाश पडतो; त्यापासून डोळ्यांस त्रास होऊन जेळे विघडतात, ह्मणून मी गारेचा अस्मानी रंगाचा चष्मा बरोबर घेतला होता. परंतु मला त्याचा उपयोग एकदां च झाला. याखेरीज मजबरोबर एक लहानशी दुर्बीण (वायनाक्युलर) च एक घड्याळ होते. या दोन्ही वस्तूंचा मला पुढें फार उपयोग झाला.

मायावतीचे संन्यासी व इतर मंडळी मला ह्मणूं लागली कीं, तुम्ही हा जो प्रवास करणार तो फार च कठीण आहे; तुमची शरीरगष्टि तर अगदीं कृश दिसते; तुम्ही संबंध हिमालय कसा ओलांडाल, याची आह्मांला मोठी काळजी वाटते; वगैरे वगैरे. मी त्यांना एक च उत्तर दिलें, “ मी सदुरुका बच्चा कभी नहि हुंगा दिलका कच्चा. ” असो.

ज्या दिवशीं निघावयाचें त्याचे आदले रात्री मी ध्यानाला बसलों. ध्यान संपल्यावर फार हुषारी वाटली. हा एक हिमाचल च काय, परंतु असे लाखो हिमाचल असले तरी ते माझें ध्येय साधण्यासाठीं ओलांडून जाण्याचें मला सामर्थ्य आहे, असें मला वाटलें. आत्मनिष्ठा, उत्कट इच्छा, ब्रह्मचर्य, श्री सदुरुचरणीं निस्सीम प्रेम व त्यामुळें लागलेलें वेड, ह्या गोष्टींमुळें मला देहाची कांहीं च पर्वा वाटली नाही. माझा देह अशक्त असेल, परंतु मन अशक्त नाही, अशी माझी पूर्ण खात्री होती.

ध्येय साध्य ज्ञात्याशिवाय परत फिरावयाचें नाहीं, अशी मी पकी खूणगांठ बांधून ठेविली, होती नंतर ज्यांना ज्यांना पत्रें लिहावयाचीं होतीं, त्यांना त्यांना पत्रें लिहिलीं व जी लेखणी खालीं ठेविली, ती पुन्हां चार पांच महिन्यांनीं हातांत घेण्याचा प्रसंग श्री नारायणकृपेनें आला.

दुसरे दिवशीं प्रातःकाळीं दोन कुली व भी मायावतीहून श्री कैलास व मानस सरोवर येथें जाण्यासाठीं निघालीं. माझे कुली तद्देशीय ब्राह्मण होते. त्यांपैकी एकाला तिबेटी भाषा (हूण भाषा) थोडी थोडी येत होती. मायावतीहून गर्वियांग सुमारें सवाडें मैल आहे. अजमासें दहा दहा मैलावर पडाव (मुक्कामाच्या जागा) आहेत. गर्वियांगला पोहोंचावयास मला पंधरा दिवस लागले ! कैलास व मानस सरोवरापर्यंत इच्छा असल्यास घोड्यांवरून देखील प्रवास करता येतो; पैसे मात्र पाहिजेत. मीं सर्व प्रवास पायीं च केला. श्रीसमर्थ सद्गुरुमहाराजांचें चिंतन करून प्रवासास प्रारंभ केला. दुपारीं एक वाजण्याचे सुमारास मी “छीडा” येथें पोहोंचलों. मी त्या दिवशीं तेरा मैल चाललों. छीडा हें ठिकाण फार उष्ण आहे. तेथील पाणी हि चांगलें नाहीं. तेथें डाक बंगला व वाण्याचें दुकान आहे. माझ्या कुलींचे मनांत मायावतीपासून सात मैलांवर च मुक्काम करावयाचा होता. पण मी मायावतीहून जो निघालों तो छीडा येथें च थांबलों. वाटेंत ‘लोहाघाट’ ला मात्र पोष्टांत पत्रें टाकण्यासाठीं व पोष्टमास्तरला माझा पत्ता वगैरे सांगण्यासाठीं पंधरा वीस मिनिटें थांबलों होतीं. माझे कुली छीड्याला दुपारीं

तीन वाजतां कसे बसे येऊन पोहोंचले. ह्या खेपेचे कुली हुषार, चलाख, व धीट नव्हते. ते आपले कुली च, हणजे खरोखर बोजा उचलणार मजूर होते: ~~गर्बियांगपर्यंत~~ ते माझ्या बरोबर एक दिवस सुद्धां चालले नाहींत. मी पुढें एकटा च आपले नादांत चालत असे. श्वासनिरोध करतां येत असल्यामुळें पहाड चढतांना अथवा उतरतांना मला कधीं च दम लागला नाहीं. मी फार जलद हि चालत नसे व अति सावकाश हि चालत नसे. श्वासाचे प्रमाणावर माझीं पावलें नेहमीं पडत असत. माझे कुली एक चढण, चढून आले कीं, अर्धा तास विश्रांति घेत असत. चालतांना वाटेंत मी कधीं हि पाणी पीत नसे व कांहीं खात हि नसे; त्यामुळें माझे नळ फुगून पोट वगैरे कधीं हि दुखलें नाहीं व मला कसला हि त्रास झाला नाहीं.

प्रवासांत मला त्रास झाला नाहीं किंवा माझे हाल झाले नाहींत, असें मी हणतो, याचा अर्थ इतका च कीं, माझ्या मनाला कांहीं च दुःखदायक असें वाटलें नाहीं; माझें लक्ष ध्येयाकडे सर्वस्वीं वेधलेलें होतें; मी माझ्या ध्येयासाठीं वेडा झालों होतो.

छीड्याला डाक बंगल्याचे पडवींत आहीं मुक्काम केला. जवळ च एका पाईन वृक्षाखालीं स्वेंपाकाची व्यवस्था माणसांनीं केली. येथे माशा फार च होत्या. जेवावयाचे वेळीं अशी भीति वाटे कीं, जेवतांना पोटांत माशी जाते कीं काय! आमच्या आंगावर च इतर सर्व पदार्थांवर इतक्या माशा होत्या कीं आहीं सर्व अगदीं काळे दिसूं लागलों. हिमालयांत येथे च पहिल्यानें आंब्याचीं झाडें माझे दृष्टीस पडलीं. भावी सुखाच्या विचारतरंगांत एका

चृक्षाखालीं व्याघ्राजिनावर दिवसभर मी स्वस्थ पडलों होतो. मधूनमधून नोकरांशीं पुढच्या प्रवासासंबंधीं गोष्टी बोलत असे.

रात्रीं पडवीत आह्मी निजलों. दिवसभर श्रम होत असल्यामुळे रात्रीं निद्रा मात्र अगदीं गाढ व सुखाची लागत असे. मध्यरात्रीचे सुमारास मला कांहीं जनावर ओरडलेंसें वाटलें; परंतु मी अर्धवट झोंपेंत असल्यामुळे माझे तिकडे लक्ष च गेलें नाहीं. मी स्वस्थ निजलों. कांहीं वेळानें माझ्या एका कुलीनें वाघाची डुरकणी ऐकली व तो खडबडून जागा झाला; त्यांमुळे मी व दुसरा मनुष्य हि उठून बसलों. 'शेरका बोल मैने सूना' असें तो कुली ह्मणाला. आह्मी वाघाच्या गोष्टी बोलत विछान्यावर च (घोंगडी-वर) लोळत होतो, इतक्यांत पुन्हां डुरकणें ऐकूं आलें. सबंध रात्रींत तीन चारदां वाघाचें डुरकणें ऐकूं आलें ! तिकडे लक्ष लागल्यामुळे आह्मांला मग झोंप लागली नाहीं. तेथील सरकारी वाणी सांगत होता कीं कधीं कधीं वाघ वंगल्याचे पडवीत येऊन निजतो. असो.

सकाळीं तीन वाजतां मी कुलींना निघण्याची तयारी करण्यास सांगितलें व चाराचे सुमारास आह्मी चालूं लागलों. छीळ्यापासून तीन चार मैल एकसारखा उतार लागतो. चढणी-पेक्षां उतरणीवरून चालण्याचा फार त्रास होतो. उतार उतरून "शरयुगंगा" नदीचे काठीं प्रातःकाळीं सहा वाजतां येऊन पोहोंचलों. पुलाजवळ एक तास मुक्काम केला. शौच, मुखमार्जन, स्नान संध्यादि विधि आटोपून चहा घेतला व पुढें चालूं लागलों. येथें माझ्या जिवावरचा एक प्रसंग टळला. ज्या दगडावर मी स्नान करीत होतो, त्या दगडाखालची

वाळू पाण्याच्या जोराच्या प्रवाहामुळे वाहून गेली व तो दगड उलटला, त्यासरशी मी पाण्यांत पडलों. पायाखालची वाळू निसट्टं लागली व मी खोल खोल जाऊं लागलों. मला पोहतां येत नसल्यामुळे मधल्या धारेकडे मी वहात चाललों, इतक्यांत, पाण्यांत एक मोठा खडक होता, तो माझ्या हातीं लागला. खडकावर उभा राहून कुलींना हांक मारली व कुलींनीं मला किनाऱ्यावर आणलें. यावरून श्री कैलासाचें व मानस सरोवराचें दर्शन होऊन आपला हेतु पूर्ण होणार हें खास, असें वाटून मला जास्त धैर्य व समाधान वाटूं लागलें. शरयूगंगा ओलांडण्यास लोंबता पूल आहे. हिमालयांत मोठमोठ्या नद्यांवर असे च लोंबते पूल (hanging bridges) बांधलेले आहेत. जितका उतार उतरून आलों तितकी च मोठी परंतु खडी नव्हे अशी चढण लागली; ती थेट “ गोरन्या ” पर्यंत होती. सुमारें साडे नऊ वाजतां मी “गोरन्याला” पोहोंचलों. तेथें डाक बंगला व वाण्याचे सरकारी दुकान आहे. हा पडाव छीज्यापासून सुमारें दहा मैल आहे. गोरन्याची हवा थंड व पाणी हि बरें आहे. येथें पहिल्यानें च मीं केळीं पाहिलीं. केळींचीं व आंब्याचीं झाडे हिमालयांत असतील अशी माझी कल्पना नव्हती, कारण हीं झाडे आजपर्यंत मीं हिमालयांत कोठें हि पाहिलीं नव्हतीं.

मी गोरन्याला आलों त्या समयीं तेथील पटवारी (कुळकर्णी) पंडित केदारनाथ याची व माझी भेट झाली. ह्या च दिवशीं येथें डेप्युटी कलेक्टरची स्वारी आलेली असल्यामुळे त्यांच्या सरबराईसाठीं पटवारी गोरन्याला आलेला होता. पटवाऱ्यानें

माझी व्यवस्था चांगली ठेविली होती. दूध, तूप, दही, वगैरे जिन्नस मला येथे मिळाले. त्या पटवान्याने काशीस जाऊन शास्त्राची पहिली परीक्षा दिलेली असल्यामुळे त्याला संस्कृत येत होतें. बंगल्यांत जारानसल्यामुळे दोन भव्य वृक्षांचे मधील दाट व थंड छायेत त्याने माझ्यासाठी एक पर्णकुटी तयार करविली होती. त्या दिवशीं सर्व दिवसभर त्या पटवान्याशी धार्मिक विषयांवर भाषण करण्यांत वेळ गेला. हा दिवस फार आनंदांत गेला. कोणत्या हि विषयावर मी चर्चात्मक संभाषण फारसा करित नसे. ह्याला कारणें बरीं च जरी नव्हतीं, तरी जीं काय होतीं, तीं निदान मला तरी महत्त्वाचीं वाटत होतीं. रात्रीं अलमोरा येथील एक तरुण वकील मला भेटले, त्यांचें व माझे रात्रीं बारा वाजेपर्यंत संभाषण झालें. तें भाषण धार्मिक, सामाजिक, वगैरे विषयांवर होतें. “भोट”ला जाणारा एक शाळामास्तर मला येथे भेटला. असें सांगतात कीं सुमारे पांच सहाशें वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रांतून ब्राह्मणांचें एक कुटुंब एका क्षत्रिय राजाबरोबर ह्या प्रांतांत आलें होतें. पटवारी पंडित केदारनाथ हा ह्या च कुटुंबापैकीं आहे. “गंगोली हाटांत” महाराष्ट्रीय ब्राह्मण राहतात. आतां ते नांवाचे ब्राह्मण आहेत. फार वर्षांचे वस्तीमुळे ह्या महाराष्ट्रीय कुटुंबाचे वंशज पहाडी च बनले आहेत; व असें होणें साहजिक आहे.

हिमालयाला “उत्तरखंड” हाणतात. तिकडील ब्राह्मण मांस भक्षण करतात. फक्त पंडित कुटुंबांतील माणसें व त्यांचे वंशज मांसाहार करित नाहींत. तथापि त्यांचा इतर सर्व व्यवहार साहजिक च पहाडी लोकांसारखा आहे. हे कुलीचा देखील धंदा करितात !

गोरन्याला मी असतांना एके दिवशीं सायंकाळीं नेहमीं प्रमाणें अरण्यांत एकटा च फिरावयास गेलों होतो. फिरतां फिरतां शेजारच्या एका टेकडीकडे माझे लक्ष गेलें. त्या टेकडीचा पश्चिमेकडील भाग तुटलेल्या कड्याप्रमाणें असून त्या कड्याचे माथ्यावरील खडक वराचसा पुढें आलेला होता; त्या खडकावर जाऊन मी उभा राहिलों. तो सूर्यास्ताचा समय होता. मी तेथें ध्यानासाठीं बसलों. ती शांततेची वेळ होती; दिवाकर क्षितिजाचें खालीं हळु हळु जाऊं लागला होता; मी ज्या टेकडीवरील कड्याचे खडकावर बसलों होतो, तिच्यावर श्रीनारायणानें आपले कोमल किरण अजून कायम ठेवलेले असून, माझे डार्या वाजूचे सखोल दरिंत समोरच्या पर्वताची छाया पडली होती; व उजवे वाजूचे पहाडावर व पहाडाचे पलीकडे सूर्यरश्मि प्रकाशमान होते. शीत वायु वहात होता. या एकंदर परिस्थितीमुळें मला फार आनंद झाला व मीं श्री सूर्यनारायणरूपी सद्गुरूचें स्तवन केलें ! आठ वाजण्याचे सुमारास मी कुटींत परत आलों, भोजन केलें व विश्रांतीसाठीं नामस्मरण करीत एकटा च पडून राहिलों व सुमारे बारा वाजतां निजलों.

सकाळीं पांच वाजतां, आह्मी चौघेजण पुढें जाण्यासाठीं गोरन्याहून निघालों. जातांना पटवारी हि भेटला. साडे आठ वाजतां “पिठोरागड” ला आलों. पिठोरागड तहशील असून व्यापाराचें ठिकाण आहे. पिठोरागड एका खोऱ्यांत अर्ध-चंद्राकार वसलेलें आहे. येथें एक जुना लहानसा किल्ला आहे. पूर्वी येथें नेपाळ सरकारचें राज्य असतांना लहानशी शिबंदी

असे. येथे पोष्ट ऑफिस व डाक बंगला आहे. येथे बाजार मोठा आहे. हा परगणा सुपीक आहे. येथे तांदूळ, गहू, नाचणी वगैरे धान्य पिकते. ह्या परगण्याला 'सोर' परगणा असे हि दुसरे नांव आहे येथे मिशनरी लोकांची संस्था आहे. तीन चार हजार हलक्या जातीचे लोक केवळ पोटासाठी ख्रिस्ती झालेले आहेत, असे मला समजले. पिठोरागडचे पुढे जे जिन्नस मिळण्यासारखे नव्हते, ते मी येथे खरेदी केले. पिठोरागड तालुका असल्यामुळे येथे तहशीलदार आहे. पिठोरागडाला माझा मुक्काम सुमारे पांच सहा तास होता. जेवण वगैरे आटोपून दुपारी दोन वाजतां आह्मी पुढे चालू लागलो. गोरन्याहून "सोर" सुमारे सात आठ मैल आहे. गोरन्यापासून सोरपर्यंत उतार आहे. अलमोरा जिल्ह्यांत सोर परगणा मोडतो. एका टेकडीवर उभे राहून मी पिठोरागडाकडे पाहिले. मोठी मौज दिसली. सोर परगण्यांत पाण्याची विपुलता असल्यामुळे शेती चांगली असते. मुढवा धान्याची ती हिरवीगार शेतें समोरच्या पहाडावर जिण्याचे पायथ्याप्रमाणे शोभा देत होती. पायथ्याशी पिठोरागड गांव वसलेले दिसत होते. पहाडावरून निरनिराळ्या शेतांतून बांधून आणलेले पाणी, त्यावर सूर्यकिरणे पडल्यामुळे चमकत होते. येथून पुढे मी रोज दीड पडाव ह्मणजे पंधरा मैल पायी प्रवास करू लागलो. संध्याकाळी आह्मी "नावर" नांवाचे खेड्यांत आलो व तेथून सुमारे एक मैलावर असलेल्या एका पाठशाळेत मुक्काम केला.

ही पाठशाळा टेकडीचे माथ्यावर होती. पाणी टेकडीचे पायथ्याशी ह्मणजे चार पांचशें फूट खोल दरींत होते. पहाडी

भाषेत दरीला 'खड' झणतात. आमचे जवळ घागर वगैरे मोठे भांडे नव्हते. रात्र अंधारी होती. पंधरा मैल चालून आश्या-मुळें कुली नाखुष झालेले होते. मी व शाळामास्तर मुक्कामाला संध्याकाळीं सात वाजतां आलों. कुली दीड तासानें येऊन पोहोचले. ह्या समयीं मला माझ्या जुन्या वृद्ध नेपाळी वाटाड्याची फार आठवण झाली. अंधारांत मी एकटा च पाण्याचे झऱ्याजवळ गेलों. जातांना वाटेंत माझ्या दोन पायांमधून एक जनावर गेलें. तें चार पायांचें असावें, असें मला वाटलें. सर्प वगैरे कांहीं दिसला नाहीं. अंधारांत जाऊन कमंडलू भरून पाणी आणलें. रानशेण्या व थोडेसे काटे तेथें होते, ते पेटवून विस्तव केला व कमंडलूंत खिचडी शिजत ठेवली. पुरेसा अग्नि नसल्यामुळें खिचडी कच्ची राहिली. जेवावयास मजजवळ ताट नव्हते, तेव्हां शाळेच्या पुढच्या पडवींत एक शिळा पडली होती, ती पाण्यानें धुऊन, तीवर खिचडी उकरून घेतली व जेवावयास बसलों. हात धुण्यासाठीं व पिण्यास पाणी आणण्यासाठीं मी झऱ्याकडे जावयास काळोखांत निघालों, तेव्हां त्या दोन कुलीपैकीं जो तरुण कुली होता तो झणाला, आपण बसा, मी कमंडलु घासून पाणी घेऊन येतो; कारण तो कुली माझी विशेष काळजी घेत असे. पाणी घेऊन परत यावयास त्याला पाऊण तास लागला, अंधारांत दोन चार ठिकाणीं तो पडला व त्यामुळें त्याला दोन ठेंचा लागल्या होत्या ! शाळेच्या पडवींत आह्मी निजलों; परंतु जमनि सारखी नव्हती त्यामुळें निजतां येईना. प्रवासांत माझी निद्रा कमी च झालेली होती. पुढें पुढें तर दोन अडीच तास झोंप मला पुरेशी होई. नावरचे पाठशाळेंत

निजलां असतां, पहाटे तीन साडेतीनचे सुमारास मला एक स्वप्न पडलें; त्या स्वप्नांत मला उपासनेचें दर्शन झालें व मार्गाहून माझ्या एका जिवलग व मजवर निस्सीम प्रेम करीत असलेल्या एका मित्राची भेट झाली. ह्या मित्राविषयीं मुंबईहून निघाल्यापासून ह्या स्वप्नाचे दिवसापर्यंत एकदां देखील स्मरण झालें नव्हतें. असो.

आह्मी पहाटे तीन वाजतां पुढें प्रवास करण्यास प्रारंभ केला. सूर्योदयाला “कनालीछीना” येथें पोहोचलों. नावरपासून कनालीछीना चार मैल आहे. येथें वाण्याचें एक दुकान आहे. तेथें शौच मुखमार्जन करून शिधा विकत घेतला व पुढें चालूं लागलों. सुमारे साडे नऊ वाजतां “मितोडा” नांवाच्या एका लहान खेड्याजवळ शेतांतील एका आम्रवृक्षाखालीं जेवणखाण करण्यासाठीं मुक्काम केला. येथील पाणी थंड व गोड होतें. सुमारे दोन तीन तास आंब्याच्या झाडाखालीं आराम करून रात्रीच्या मुक्कामासाठीं, आह्मी “अस्कोट”ला जाण्याचें ठरविलें होतें. “मितोडा” गांवापासून तीन मैलांची खडी चढण लागते. दुपारीं तीन वाजतां चढण्यास प्रारंभ केला. श्री वासुदेवाचे कृपेनें आकाश मेघाच्छादित होतें व वारा वहात होता. संध्याकाळपर्यंत ह्मणजे सहा, साडे सहापर्यंत आह्मी एकसारखे चढत होतो. आह्मांला जरी सर्व प्रकारें अनुकूल स्थिति होती, तरी पर्वतशिखरावर येईपर्यंत आमची फार त्रेधा झाली. उष्णतेमुळे सर्व आंगाची लाही होत होती; घामाच्या धारा पर्जन्याप्रमाणें डोक्यापासून खालपर्यंत सारख्या वहात होत्या. पायाचे तुकडे पडले कीं काय, असें

वाटूँ लागलें. मी व शाळामास्तर सहा वाजतां पर्वतशिखरावर येऊन पोहोचलों. तेथें एक नैसर्गिक मोठी शिळा होती, तीवर आही जाऊन बसलों. त्या वेळीं थंड हवा वहात होती. यामुळें कांहीं वेळानें आमचे श्रम परिहार झाले. त्या शिळेवर, बसून मी त्या पर्वताचे दोन्ही बाजूस नजर फेंकली, तेव्हां तेथून “ अस्कोट ” गांवाची शोभा फार च चांगली दिसत होती. येथून दुर्बिणीतून मी समोरच्या पहाडाचे शिखराकडे पाहिलें, तेव्हां त्या शिखरावर एक मोठा चार मजली वाडा दिसला. त्याचे खालचे बाजूला आसपास दोन तीनशें घरांची वस्ति दिसत होती. केळीं, आंबे, संत्रां, वगैरे फळझाडांची एक मोठी बाग पाहून मला फार च आनंद झाला व अस्कोटला गेल्यावर त्या बागेत च उतरावें असें मनांत आलें. जिकडे तिकडे हिरवेंगार रान दिसत होतें. कुलींचा अजून पत्ता नव्हता, झणून मीं दुर्बिणीतून दुसरे बाजूस पाहिलें, तों कुली निमे चढण चढून वर आले होते व एका सागाचे झाडाखालीं बाजूला ओझें ठेवून ते चिलिम पीत बसलेले माझ्या नजरेस पडले. आही किती उंच चढून आलों हें पाहण्यासाठीं, मीं त्या शिळेवरून पुढें होऊन पाहिलें, तों त्या टेकडीच्या पायथ्याशीं च असलेलें खेडें अगदीं च लहान दिसत होतें. सर्पाप्रमाणें तो नागमोडीचा रस्ता लांबवर दिसत होता. माझे कुली निमे मार्गावर होते, तरी ते अगदीं एखाद्या लहानशा प्राण्याप्रमाणें दिसत होते. मीं मोठ्यानें एक शीळ घातली व लवकर वर या असें त्यांना खुणावलें, परंतु त्यांच्याकडून प्रत्युत्तर

आलें नाहीं. तेव्हां शाळामास्तर हाणाला कीं, ते अगदीं थकून गेले असतील. याप्रमाणें आह्मी त्यांची मार्गप्रतीक्षा करीत असतां सुमारे सात वाजतां ते शिखरावर येऊन पोहोंचले. ते अगदीं थकून गेलेले दिसले. त्यांना सारखी धाप लागली होती, ती सुमारे पंधरा मिनिटांनीं कमी झाली. माझे ओझे एकंदर तीस शेर तर होतें. एक एक कुलीला पंधरा पंधरा शेर ओझे होतें, माझ्या जवळ देखील अंगावरील कपड्यांचें जवळ जवळ दहा शेरांचें ओझे होतें.

आह्मी बसलों होतो, त्या जागेपासून अस्कोट सुमारे चार मैल होतें. संध्याकाळ झाली होती व कुली हि हाणाले अस्कोटपर्यंत आतां आमचेकडून चालवणार नाहीं. तेव्हां शेवटीं एक दीड मैलाचा उतार उतरून, एका खेड्यांत आह्मी रात्रीचा मुकाम केला. ह्या खेड्यांत तीन च घरें होती. येथें उपाशी निजण्याची पाळी येते कीं काय असें वाटलें; परंतु तेथील एका मवाशानें (शेतकन्यानें) आह्मांला एक रुपयाची चार शेर कणीक दिली; शाळामास्तरानें दुसरे शेतकन्याकडून चार बटाटे आणले; रात्रीं दहा वाजतां कसेतरी रोट बनवून आह्मी जेवलों व शेतांत उघड्यावर च निजलों. पावसाचा रंग दिसूं लागला व तो शेतकरी हि हाणाला कीं, येथें वाघांची भीति फार आहे, उघड्यावर निजूं नका, असें हाणून शेतांत तांदूळ कांडण्याची एक झोंपडी होती, तिच्यांत आह्मांला त्यानें जागा करून दिली; परंतु तेथें आह्मांस झोंप लागली नाहीं, कारण तांदुळांतील किड्यांनीं अतिशय त्रास दिला. ह्या खेड्यापासून अस्कोट दोन अडीच मैल लांब असल्यामुळे आह्मी सकाळीं पांच

राजतंत्रं उठून पुढचा मार्ग धरिला. सुमारे पाऊण मैल गेल्यावर अस्कोटला जाणारा एक दूधवाला आह्लांला भेटला. त्याचे बरोबर मधल्या वाटेने आह्मी गेलों व अस्कोटला सकाळीं आठचे सुमारास पोहोचलों. कनालीछीना व अस्कोट ह्यांचेमध्यें दहा मैलांचें अंतर आहे. प्रत्येक पडावांत सुमारे दहा दहा मैलांचें अंतर असतें. अस्कोटला पोष्ट व लहानसा बाजार आहे.

अस्कोट हें जहागिरीचें गांव आहे. येथें सूर्यवंशी क्षत्रिय राजा आहे. ह्या जहागिरीचे सालिना उत्पन्न सुमारे वीस हजाराचें आहे. येथील राजाला 'रजवाड' असें ह्मणतात. इंग्रज सरकारला सालिना बाराशें रुपये खंडणी द्यावी लागते. जमीन सुपीक आहे. प्रदेश समशीतोष्ण असून, गहू, तांदूळ, मकई, ऊंस, ह्यांचें पीक होतें. येथून नेपाळची पश्चिम सरहद्द सुमारे चार पांच मैलांवर आहे. हिमालयांत मोठी आंबराई अशी मी येथें च पाहिली. येथें हापूस, पायरी, वगैरे जाती देखील आहेत. 'अस्कोट' ह्मणजे 'ऐशी कोट'. असें ह्मणतात कीं, येथें पूर्वी ऐशी रजवाड होते; त्यांपैकीं "पाल" घराणें सर्वांत बलिष्ठ झालें; त्यानें सर्व राजांचा नाश करून अस्कोट परगणा आपल्या कब्ज्यांत घेतला. भूपेन्द्रसिंग पाल हा या घराण्यांतील प्रथम पुरुष झाला.

अस्कोटला आल्यावर मीं असा विचार केला कीं, येथें शिधा सामुग्री खरेदी करून, तीन मैलांचा उतार उतरून 'गोरीगंगा' नदीचे काठी जेवण करावें व संध्याकाळचे मुक्कामाला 'बलवा-कोट' ला जावें; परंतु अस्कोटला आलों तेव्हां तेथील युवराजाची

(जेठालालाची) व माझी भेट झाली. एक दिवस तरी रहावे असा त्यानें फार च आग्रह केल्यामुळे माझा मुक्काम तेथें च झाला. राजा-कडून शिधा आला, तो आह्मां सर्वास पुरेल इतका होता. त्या वेळेस तेथें उष्णता फार च होती. पोष्टाची एक जुनी जागा होती ती आह्मांला उतरण्यासाठीं दिली होती. तें घर पश्चिमाभि-मुख असल्यामुळे उन्हाचा ताप फार होत होता. स्नानसंध्यादि आटोपून भोजनाची वेळ होईतो मी आंबराईत एका वृक्षा-खालीं बसलों; तेथें मला बरें वाटलें. सुमारे एक वाजतां भोजन झालें. तो संबंध दिवस मीं आंबराईत च घालविला.

सायंकाळीं एका आंब्याचे वृक्षाखालीं एक कांबळें पसरून त्यावर व्याघ्रचर्म अंथरून मी आकाशाकडे पहात ईश्वर-चिंतन करीत स्वस्थ पडलों असतां, तेथील पोलिटिकल पेष्कार कुमार जगतसिंग पाल हे मला भेटावयास आले. त्यांचे ते सतेज नेत्र व उमदा चेहरा पाहून मला आनंद झाला. हा गृहस्थ प्रेमळ, बुद्धार, व सात्विक वृत्तीचा असावा असें मला वाटलें. ह्या गृह-स्थाला इंग्रजी हि शैत होती. प्रथम मी त्याच्याशीं हिंदींत च बोलतावयास प्रारंभ केला. नंतर मधून मधून इंग्रजीत बोलत होतो. कुशल प्रश्न झाल्यावर माझे कुल, शील, वसतिस्थान, वगैरे संबधानें त्यांनीं मला माहिती विचारली व जें योग्य वाटलें तेवढें सांगून मी स्वस्थ बसलों. माझ्या चेहऱ्याकडे त्यांनीं कांहीं वेळ एकसारखी दृष्टि लावली. नंतर मला नमस्कार करून आणखी चार पांच दिवस मी येथें मुक्काम करावा, अशी त्यांनीं इच्छा प्रगट केली. त्यांचें लक्षणें असें होतें कीं, एक दोन महिने मी अस्कोटला च रहावे; कारण तिबेटांत जाण्यास जुलई व आगष्ट

हे महिने चांगले; परंतु हिमालयांत ह्या महिन्यांत भयंकर पर्जन्य, शिवाय मला अस्कोटला फार उष्णता वाटू लागली, त्यामुळे मला त्यांचे ह्मणणे पटेना. गर्बियांगला जास्त दिवस रहावे, कारण तो प्रदेश थंड असून जास्त रमणीय आहे, असे शाळामास्तराने मला सांगितले व ती सूचना मला हि पसंत पडली. पेष्कार साहेबांना हि तो विचार पसंत पडला. त्यांनी आपण होऊन मला सांगितले की, गर्बियांगचे पटवान्यास व आमचे शिपायास पत्र पाठवून तेथे आपली राहण्याची वगैरे सर्व व्यवस्था करवितो; माझा सरकारी बंगला तेथे आहे, आपण तेथे खुशाल महिनाभर रहावे. भोटमध्ये गर्बियांग हे त्यांचे मुख्य ठिकाण असल्यामुळे तेथे सरकारी बंगला आहे. ह्मटल्याप्रमाणे त्यांनी पत्र पाठवून हि दिले. पोलिटिकल पेष्कारचे काम ह्मटले ह्मणजे “ भोट ” ची व्यवस्था पाहणे व तिचेटाशी व्यापारासंबंधाने व्यवहार करणे, हे होय. हा इंग्रज सरकारचा कामगार आहे. पगार अवघा महिना रु. ५० आहे, परंतु अधिकार मात्र मोठा असतो. “ भोट ” मध्ये राजा ह्मणजे पोलिटिकल पेष्कार हा च. कुमार जगतसिंग हे अस्कोटच्या राजघराण्यापैकी च आहेत. अस्कोटला मी एक दिवस होतो. मायावती सोडल्यापासून रात्री स्वस्थ झोप अशी येथे व गोरन्याला लागली होती.

ठरल्याप्रमाणे मी अस्कोटहून दुसरे दिवशी पहाटे तीन वाजतां निघालों. तीन मैलांचा उतार उतरून गोरीगंगा नदीचे कांटीं प्रातर्विधि आटोपून कांहीं वेळ लोंबत्या पुलावरून नदीची मजा पहात इकडे तिकडे फिरलों. चहा तयार झाल्यावर चहा घेतला व पुढे चालू लागलों. लोंबत्या पुलावरून गंगापार झाले

(जेठालालाची) व माझी भेट झाली. एक दिवस तरी रहावे. असा त्याने फार च आग्रह केल्यामुळे माझा मुक्काम तेथे च झाला. राजा-कडून शिधा आला, तो आह्मां सर्वास पुरेल इतका होता. त्या वेळेस तेथे उष्णता फार च होती. पोष्टाची एक जुनी जागा होती ती आह्मांला उतरण्यासाठी दिली होती. ते घर पश्चिमाभि-मुख असल्यामुळे उन्हाचा ताप फार होत होता. स्नानसंध्यादि आटोपून भोजनाची वेळ होईतो मी आंबराईत एका वृक्षा-खाली बसलों; तेथे मला वरें वाटलें. सुमारे एक वाजतां भोजन झालें. तो संध दिवस मी आंबराईत च घालविला.

सायंकाळीं एका आंब्याचे वृक्षाखालीं एक कांबळें पसरून त्यावर व्याघ्रचर्म अंथरून मी आकाशाकडे पहात ईश्वर-चिंतन करीत स्वस्थ पडलों असतां, तेथील पोलिटिकल पेष्कार कुमार जगतसिंग पाल हे मला भेटावयास आले. त्यांचे ते सतेज नेत्र व उमदा चेहरा पाहून मला आनंद झाला. हा गृहस्थ प्रेमळ, उदार, व सात्विक वृत्तीचा असावा असें मला वाटलें. ह्या गृह-स्थाला इंग्रजी हि येत होतें. प्रथम मी त्याच्याशीं हिंदींत च बोलावयास प्रारंभ केला. नंतर मधून मधून इंग्रजींत बोलत होतो. कुशल प्रश्न झाल्यावर माझे कुल, शील, वसतिस्थान, वगैरे संबधानें त्यांनीं मला माहिती विचारली व जें योग्य वाटलें तेवढें सांगून मी स्वस्थ बसलों. माझ्या चेहऱ्याकडे त्यांनीं कांहीं वेळ एकसारखी दृष्टि लावली. नंतर मला नमस्कार करून आणखी चार पांच दिवस मी येथे मुक्काम करावा, अशी त्यांनीं इच्छा प्रगट केली. त्यांचें ह्मणणें असें होतें कीं, एक दोन महिने मी अस्कोटला च रहावे; कारण तिबेटांत जाण्यास जुलई व आगष्ट

हे महिने चांगले; परंतु हिमालयांत ह्या महिन्यांत भयंकर पर्जन्य, शिवाय मला अस्कोटला फार उष्णता वाटू लागली, त्यामुळे मला त्यांचे ह्मणणे पटेना. गर्बियांगला जास्त दिवस रहावे, कारण तो प्रदेश थंड असून जास्त रमणीय आहे, असे शाळामास्तराने मला सांगितले व ती सूचना मला हि पसंत पडली. पेष्कार साहेबांना हि तो विचार पसंत पडला. त्यांनी आपण होऊन मला सांगितले की, गर्बियांगचे पटवान्यास व आमचे शिपायास पत्र पाठवून तेथे आपली राहण्याची वगैरे सर्व व्यवस्था करवितो; माझा सरकारी बंगला तेथे आहे, आपण तेथे खुशाल महिनाभर रहावे. भोटमध्ये गर्बियांग हे त्यांचे मुख्य ठिकाण असल्यामुळे तेथे सरकारी बंगला आहे. ह्मटल्याप्रमाणे त्यांनी पत्र पाठवून हि दिले. पोलिटिकल पेष्कारचे काम ह्मटले ह्मणजे “ भोट ” ची व्यवस्था पाहणे व तिचे टाशी व्यापारासंबंधाने व्यवहार करणे, हे होय. हा इंग्रज सरकारचा कामगार आहे. पगार अवघा महिना रु. ५० आहे, परंतु अधिकार मात्र मोठा असतो. “ भोट ” मध्ये राजा ह्मणजे पोलिटिकल पेष्कार हा च. कुमार जगतसिंग हे अस्कोटच्या राजघराण्यापैकी च आहेत. अस्कोटला मी एक दिवस होतो. मायावती सोडल्यापासून रात्री स्वस्थ झोप अशी येथे व गोरन्याला लागली होती.

ठरल्याप्रमाणे मी अस्कोटहून दुसरे दिवशी पहाटे तीन वाजता निघालो. तीन मैलांचा उतार उतरून गोरीगंगा नदीचे कांटी प्रातर्विधि आटोपून कांहीं वेळ लोंबत्या पुलावरून नदीची मजा पहात इकडे तिकडे फिरलो. चहा तयार झाल्यावर चहा घेतला व पुढे चालू लागलो. लोंबत्या पुलावरून गंगापार झाले

कों दोन रस्ते फुटतात. एक डाव्या हाताचा " पिंडरीग्लेशर्स " कडे जातो व दुसरा " गर्बियांग " कडे जातो. गौरीगंगा नदीचा उगम पिंडरीहिम प्रवाहापासून आहे. गौरीगंगा नदीचे कांठाकांठानें च आमचा रस्ता होता. तीन मैल गेल्यावर 'गौरीगंगा' व 'कालीगंगा' या दोन नद्यांचा संगम झालेला आहे तो दृष्टीस पडला. कुटीचा शाळामास्तर व मी बरोबर चालत होतो. कुली मागाहून हळु हळु येत असत. संगमाचे पुढें आल्यावर आमचा रस्ता कालीगंगा नदीचे कांठानें सुरू झाला. दोन्ही बाजूनीं मधून मधून दाट झाडी लागत असे, यामुळें मनाला चालण्याचे श्रम मुळीं च वाटले नाहींत व शरीराला थकवा हि आला नाहीं. सुमारे साडे नऊ वाजतां मला वाटलें कीं, मधल्या एका खेड्यांत जेवण करावें. त्याप्रमाणें माझा व शाळामास्तराचा विचार ठरून, एका लहानशा खेड्याजवळ रस्त्यापासून जरा बाजूला असलेल्या एका मोठ्या वृक्षाखालीं आम्ही कुलींची वाट पहात बसलों. अकरा वाजले, बारा वाजले, कुली अजून कसे येत नाहींत, ह्या विचिंचनेंत आम्ही पडलों. रस्त्याकडे आम्ही एकसारखे डोळे लावून बसलों होतो. सुमारे साडे बारा वाजतां आम्हांला एक मवाशी भेटला; त्याला आम्ही विचारलें, त्यावरून असें कळलें कीं, दोन कुली आमचा तपास करीत पुढें निघून गेल्याला दोन तास झाले. उन फार कडक पडलें होतें. आम्ही कुलींचा शोध काढीत रस्त्यानें चाललों. वाटेंत जो भेटेल त्याला विचारावें. कोणी पाहिले हणून सांगे, कोणी नाहीं हणून सांगे. असें होतां होतां आम्ही " बलवाकोट " ला आलों. नदीकांठीं एक धर्मशाळा होती, तिच्यांत कोणी

(३७)

नव्हें. बलवाकोटला धर्मशाळेखेरीज कांहीं नाहीं. गांव रस्त्या-
पासून बाजूला दीड मैलांवर होता. आह्मी पुढें चाललों; उन्हांनें
डोकें दुखूं लागलें. डोळे लाल झाले, व अगदीं थकून गेलों.
इतक्यांत बलवाकोटपासून एक दीड मैलांवर नदीकाठीं आह्मांला
आमचे कुली दिसले. ते हि थकून गेले होते. आह्मी येऊन तेथें
बसलों. तेथें च कुटीच्या शाळामास्तरास गर्बियांगचा शाळा-
मास्तर भेटला. कांहीं वेळानें मी स्नान करण्यासाठीं नदींत
उतरलों. कालगंगा नदीचें पाणी बर्फाप्रमाणें थंड होतें व तें
थोडथोडें वाढत होतें. एका खडकावर बसून डोक्यावर थंड
पाणी मनसोक्त घेतलें. बरा च वेळ स्नान केल्यावर बरें वाटलें.
नंतर भोजन वगैरे झाल्यावर तीन वाजेपर्यंत विश्रांति घ्यावी,
असें वाटलें. येथें आह्मी पांच असामी झालों. कुटीचे शाळा-
मास्तरापेक्षां गर्बियांगचा शाळामास्तर भोटमध्ये जास्त दिवस
असल्यामुळें, त्याला त्या लोकांची व त्या प्रांताची माहिती जास्त
होती.

संध्याकाळीं सात वाजण्याचे सुमारास आह्मी “कालका”
नांवाचे खेड्याजवळ एका शेतांत रात्रीचा मुक्काम केला. कोदट,
घाण, अशा एखाद्या लहानशा धर्मशाळेंत अथवा एखाद्या शेत-
कऱ्याचे घरांत राहण्यापेक्षां उघड्यांत एखाद्या वृक्षाखालीं मुक्काम
करणें मला जास्त पसंत असल्यामुळें, आह्मी शेतांत च मुक्काम
केला.

त्या च शेतांत आमचे पासून कांहीं अंतरावर “दामा”चा
एक खंपा उतरला होता. रात्री नऊ वाजण्याचे सुमारास अह्मी
नेत्रणखाण करण्याचे गडबडींत होतों. ती अंधारो रात्र होती.
आमच्यापासून कांहीं अंतरावर त्या खंपाच्या वकऱ्यांचा कळप

कों दोन रस्ते फुटतात. एक डाव्या हाताच्या " पिंडरीग्लेशर्स " कडे जातो व दुसरा " गर्वियांग " कडे जातो. गोरीगंगा नदीचा उगम पिंडरीहिम प्रवाहापासून आहे. गोरीगंगा नदीचे कांठाकांठानें च आमचा रस्ता होता. तीन मैल गेल्यावर 'गोरीगंगा' व 'कालीगंगा' या दोन नद्यांचा संगम झालेला आहे तो दृष्टीस पडला. कुटीचा शाळामास्तर व मी बरोबर चालत होतो. कुली मागाहून हळु हळु येत असत. संगमाचे पुढें आल्यावर आमचा रस्ता कालीगंगा नदीचे कांठानें सुरू झाला. दोन्ही वाजूंनीं मधून मधून दाट झाडी लागत असे, यामुळें मनाला चालण्याचे श्रम मुळीं च वाटले नाहींत व शरीराला थकवा हि आला नाहीं. सुमारे साडे नऊ वाजतां मला वाटलें कीं, मधल्या एका खेड्यांत जेवण करावें. त्याप्रमाणें माझा व शाळा मास्तराचा विचार ठरून, एका लहानशा खेड्याजवळ रस्त्यापासून जरा वाजूला असलेल्या एका मोठ्या वृक्षाखालीं आम्ही कुलींची वाट पहात बसलों. अकरा वाजले, बारा वाजले, कुली अजून कसे येत नाहींत, ह्या विचिंतनेंत आम्ही पडलों. रस्त्याकडे आम्ही एकसारखे डोळे लावून बसलों होतो. सुमारे साडे बारा वाजतां आम्हांला एक मवाशी भेटला; त्याला आम्ही विचारलें, त्यावरून असें कळलें कीं, दोन कुली आमचा तपास करीत पुढें निघून गेल्याला दोन तास झाले. ऊन फार कडक पडलें होतें. आम्ही कुलींचा शोध काढीत रस्त्यानें चाललों. वाटेंत जो भेटेल त्याला विचारावें. कोणी पाहिले ह्मणून सांगे, कोणी नाहीं ह्मणून सांगे. असें होतां होतां आम्ही " बलवाकोट " ला आलों. नदीकांठीं एक धर्मशाळा होती, तिच्यांत कोणी

(३७)

नव्हतें. बलवाकोटला धर्मशाळेखेरीज कांहीं नाहीं. गांव रस्त्या-
पासून बाजूला दीड मैलांवर होता. आह्मी पुढें चाललों; उन्हांनें
डोकें दुखूं लागलें. डोळे लाल झाले, व अगदीं थकून गेलों.
इतक्यांत बलवाकोटपासून एक दीड मैलावर नदीकाठी आह्मांला
आमचे कुली दिसले. ते हि थकून गेले होते. आम्ही येऊन तेथें
बसलों. तेथें च कुटीच्या शाळामास्तरास गर्बियांगचा शाळा-
मास्तर भेटला. कांहीं वेळानें मी स्नान करण्यासाठीं नदीत
उतरलों. कालगिगा नदीचें पाणी बर्फाप्रमाणें थंड होतें व तें
थोडथोडें वाढत होतें. एका खडकावर बसून डोक्यावर थंड
पाणी मनसोक्त घेतलें. बरा च वेळ स्नान केल्यावर बरें वाटलें.
नंतर भोजन वगैरे झाल्यावर तीन वाजेपर्यंत विश्रांति घ्यावी,
असें वाटलें. येथें आह्मी पांच असामी झालों. कुटीचे शाळा-
मास्तरापेक्षां गर्बियांगचा शाळामास्तर भोटमध्ये जास्त दिवस
असल्यामुळें, त्याला त्या लोकांची व त्या प्रांताची माहिती जास्त
होती.

संध्याकाळीं सात वाजण्याचे सुमारास आह्मी “ कालका ”
नांवाचे खेड्याजवळ एका शेतांत रात्रीचा मुक्काम केला. कोंदट,
घाण, अशा एखाद्या लहानशा धर्मशाळेंत अथवा एखाद्या शेत-
कऱ्याचे घरांत राहण्यापेक्षां उघड्यांत एखाद्या वृक्षाखालीं मुक्काम
करणें मला जास्त पसंत असल्यामुळें, आह्मी शेतांत च मुक्काम
केला.

त्या च शेतांत आमचे पासून कांहीं अंतरावर “ दार्मा ” चा
एक खंपा उतरला होता. रात्री नऊ वाजण्याचे सुमारास आह्मी
जेवणखाण करण्याचे गडबडींत होतों. ती अंवरों रात्र होती.
आमच्यापासून कांहीं अंतरावर त्या खंपाच्या वकऱ्यांचा कळप

उभा होता; त्या कळपावर एका वाघानें झडप घातली ! त्यामुळें सर्व बकऱ्या आही जेवावयास बनलों होतों, तेथें एकदम पळत आल्या. तेव्हां आहीं सर्वांनीं मोठ्यानें आरडाओरड केली, त्यासरसा वाघ माझ्या डाव्या बाजूनें सुमारे पांच सहा हातांच्या अंतरावरून एक उडी मारून अंधारांत एकदम नाहीसा झाला. एक हि बकरी त्याला सांपडली नाही. त्या रात्री हि आह्मांला झोंप चांगली लागली; असो.

कालकाहून “दारचूला” येथें आहीं सकाळीं साडे नऊ वाजतां पोहोंचलों. तेथें चौकींत एक दिवस मुकाम केला. तेथील तोळामुन्शी पं. लोकमणी हा फार भला मनुष्य होता. त्यानें माझी व्यवस्था फार च चांगली ठेवली होती. त्याला साधु, संत, अतिथी ह्यांचा आदरसत्कार करणें मनापासून आवडत असे. दारचूला हा गांव मोठा आहे. हिवाळ्यांत “ भोट ” मधील सर्व भुटिया लोक येथें चार पांच महिने राहतात. हा गांव कालीगंगा नदीचे काठी आहे. ह्या नदीचा उजवा किनारा इंग्रज सरकारची व डावा किनारा नेराळ सरकारची सरहद्द आहे. या ठिकाणी कालीगंगेपार नेराळ सरकारचा अधिकारी राहतो; त्याला “ लेफ्टेनंट ” म्हणतात. इंग्रज सरकारचा अधिकारी (पोलिटिकल पेक्टर) हि येथें आठ महिने असतो. अस्कोट व बलवाकोट यांपेक्षा दारचूला येथें उन्हाळा फार असतो. तस च येथें माशांनीं हि फार त्रास दिला. अस्कोटहून दारचूला येथें जातांना ह्या गण्यासारखी चढण लागत नाही. मात्र अस्कोटजवळ तीन साडे तीन मैलांचा उतार लागतो. दारचूलाहून अस्कोटला जातांना मात्र कंठा प्राण येतात, कारण त्यावेळीं हा उतार चढून

जावा लागतो. कालीपार जाण्यासाठी लोंबता अगर दुसऱ्या कोणत्या हि प्रकारचा पूल नाही. लोक दोरखंडावरून पार जातात; तो प्रकार असा; दोन्ही काठांवर एक मोठा जाड दोरखंड खूप मजबूत असा बांधलेला असतो, त्याला लहानसा पाळणा असतो, त्यांत मनुष्याला बसवून पांच चार मनुष्ये तो पाळणा दोराने ओढून घेतात. कांहीं लोक कोणाची मदत न घेतां एकटे च त्या दोरखंडावरून परतीरास जातात. लोकांचें हें अशा प्रकारचें जाणें येणें नवख्या मनुष्याला करमणुकीचें एक साधन च असतें.

गंगेवर स्नान वगैरे विधि आटोपून पं. लोकमणीचे येथें भोजन केलें. एक तास वामकुक्षी केली व नंतर पंडितजीवरोवर तिवेट, मानस सरोवर, कैलास वगैरे स्थलांविषयीं हिंदींत संभाषण करीत बसलों. पंडित लोकमणी हा कैलासला एकदां जाऊन आलेला होता. त्यानें स्वतःचे हालांचें वर्णन केलें व माझ्या एकंदर भावी प्रवासाविषयीं मला थोडक्यांत माहिती करून दिली. त्या रात्री देखील भोजन वगैरे चांगलें झालें. बीना सोडल्यापासून असें चांगलें भोजन मला दारचूला येथें च मिळालें. पं. लोकमणी-प्रमाणें च त्याची भार्या हि मोठी सात्विक वृत्तीची स्त्री होती; असो. पं. लोकमणीनें आणखी दोन तीन दिवस राहण्याविषयीं मला फार च आग्रह केला. परंतु परत जातांना मी येथें दोन रात्र राहीन, असें त्याला वचन देऊन, दुसरे दिवशीं पहाटे तीन वाजतां च आम्ही पांच जण “खेल्यास” जाण्यासाठीं निघालों. येथून “खेला” सुमारें दहा मैल आहे. वाटेंत एक तीन मैलांची चढण लागते, ती चढून आम्ही सकाळीं साडे दहा

वाजतां खेव्याला पोहोंचलों. अस्कोटपासून दारचूलापर्यंत उष्ण प्रदेश आहे.

खेव्याला फारेष्टे चौकीदाराचे झोंपडोंत आह्मी सुखामें केला. येथें पोष्ट ऑफिस, वाण्याचें दुकान, व सरकारी धर्मशाळा आहे. खेला हें गांव सुमारे दीड दोनशें घरांच्या वस्तीचें आहे. येथें तूप फार चांगलें मिळतें असें समजलें. दुपारीं एक वाजण्याच सुमारास आमचें भोजन वगैरे आटोपलें. प. व. खात्यांतील सडकेवर काम पहात असलेल्या एका कामदारानें त्या दिवशीं मला जेवावयास बोलावलें होतें. माझें अगदीं थोडेंसें जेवण पाहून त्यांना फार आश्चर्य वाटलें. खेव्याची हवा थंड आहे व येथून पुढें जास्त थंडी लागेल असें मला दोघा शाळामास्तरांनीं सांगितलें. दुपारीं तीन वाजतां आह्मी निजून उठलों. आमचा असा विचार ठरला कीं, ऊन कमी झालें कीं येथून निघावें व रात्रीं आठ वाजेपर्यंत "चौदास"ची चढण जेवढी चढून जाववेल तेवढी जावें. खेव्याहून दोन रस्ते फुटतात. एक "दार्मा" परगण्याकडे जातो व दुसरा "चौदास" कडे जातो. खेव्याहून संध्याकाळीं पांच वाजतां आह्मी निघालों. सुमारे अर्ध्या मैलाचा उतार उतरल्यावर आह्मी "धवलीगंगा" नदीचे काठीं आलों. ह्या नदीवर लोंबता पूल नाही, परंतु एक मजबूत लांकडी पूल आहे. आह्मी नदीजवळ येऊन पोहोंचलों तेव्हां नदीला पूर आला होता. हिमालय पर्वतांतील सर्व नद्यांना उन्हाळ्यांत पूर येतात; याचें कारण उष्णतेनें मोठमोठे बर्फाचे डोंगर वितळून त्यांचें पाणी होतें व तें नद्यांना मिळतें. असो. मला तहान लागली होती

झणून कमंडळू भरून पाणी आणलें व प्राशन केलें. पाणी थंड, गोड व पाचक होतें. तृपा शांत झाल्यामुळें हुपारी वाटली. नदीपार झालें कीं लागलीं च चौदासचे चढणीस प्रारंभ होतो. ही चढण फार मोठी व कठीण आहे. आह्मीं चढण्यास आरंभ केला व रात्रीं साडे सातचे सुमारास दीड मैल चढून गेलों. तेथें एका मवाशाची (शेतकऱ्याची) झोंपडी होती. तिच्या जवळ पाण्याचे आश्रयानें आह्मीं मैदानांत च मुक्काम केला. तेथें खालीं गवत पसरलें व न्यावर च निजलों ! थंडी अतिशय होती. तेथून पहाटे तीन वाजतां उठून पुढें चालूं लागलों.

तेथून जाण्यापूर्वीं आह्मीं ज्या शेतकऱ्याचे झोंपडीजवळ रात्रीं मुक्काम केला होता, त्याजला शाळामास्तरांनीं हटलें कीं, आह्मी तुला पैसे देतो त्याबद्दल तूं आह्मांला सरपण, रूफ, दूध, कणीक वगैरे जिन्नस दे. त्यानें साफ नाहीं झणून सांगितलें. नंतर एका शाळामास्तरानें त्या शेतकऱ्याला सांगितलें कीं, हा (माझ्याकडे बोट करून) मोठा साधु झालेला आहे व त्याला फार भूक लागली आहे, तेव्हां त्याला तरी कांहीं दे; हें ऐकून शेतकरी व त्याची बायको अगदीं गयावया करून व मला नमस्कार करून झणालीं कीं, आह्मी अगदीं गरीब आहोंत, आमच्या जवळ धावयास कांहीं नाहीं. तेव्हां मी झणालों मला तुमचेपासून कांहीं हि नफो. नंतर कांहीं वेळानें ते दोघे हि शाळामास्तर पुन्हां त्या शेतकऱ्याकडे गेले व आह्मी सरकारी कामगार आहोंत, आमची सरबराई तुला केली च पाहिजे असें ठासून सांगितलें. हे सरकारी

कामगार आहेत अर्से समजल्याबरोबर त्या शेतकऱ्याने कांहीं एक कुरकुर न करितां सर्व जिन्नस मुकाट्याने आणून दिले व जातांना आर्ही त्याला त्या जिन्नसांबद्दल पैसे हि दिले. ह्या गोष्टीपासून वाचकांनीं काय बोध घ्यावयाचा बरे ? “ बळी तो कान पिळी ” हा च कीं नाहीं !

चौदासची चढण साडे तीन, चार मैलांची आहे व ती हि खडी आहे; त्यामुळे मनुष्य फार लवकर थकतो. ही चढण चढून पहाडाचे माथ्यावर आले कीं, “ भोट ” नांवाचा प्रदेश लागतो. हा प्रदेश इंग्रज सरकारचे हद्दीत असून अल-मोरा जिल्ह्यांत मोडतो. भोटचे तीन भाग करून त्यांना “दार्मापट्टी”, “चौदासपट्टी” व “व्यासपट्टी” अशीं नांवे आहेत. प्रत्येक पट्टीला एक एक पटवारी नेमलेला आहे. वरील चढण चढून आर्ही ‘चौदासपट्टी’चे हद्दीत आलों. सुमारे दोन मैलांवर “पांगु” नांवाचे एक खेडे आह्यांला प्रथम लागले. येथें च पाहिल्याने भुटिया लोक माझे दृष्टीस पडले. आर्ही जेव्हां ‘पांगु’ गांवांत आलों तेव्हां गांवांतील मुले, स्त्रिया व कांहीं पुरुष मजकडे आश्चर्ययुक्त मुद्रेने पाहूं लागले. गर्बियांगचे शाळामास्तराचे ओळखीची ही मंडळी असल्यामुळे, माझ्या-संबंधानें प्रत्येकानें त्या मास्तराजवळ आपल्या भाषेत चौकशी करावी. तो मास्तर भोटमध्ये दहा वर्षे असल्यामुळे, त्याला भुटिया लोकांची भाषा, चाल, रीति वगैरे सर्व गोष्टींची माहिती होती. तो माझ्याविषयीं त्यांना सांगत असे कीं, मुंबईकडून हा एक साधु पुरुष आलेला आहे व कैलास, मानस सरोवराचे दर्शनास जात आहे; वारेंत यांची व आमची गांठ पडली

ष सोबतीनें आह्मी प्रवास करीत आलों; दारचूलाचे जवळ
 आह्मांला हा भेटला, ह्याचे जवळ दोन कुली आहेत, वगैरे
 वगैरे, नांवाचे बाहेर एका मोठ्या दाट छायेच्या हिरव्या-
 गार वृक्षाखालीं आह्मीं एक तासभर विश्रांति घेतली. हा वृक्ष
 अक्रोडाचा होता. अक्रोडाचें झाड दिसण्यांत सुंदर असून
 वडाप्रमाणें विस्तीर्ण असतें; मात्र ह्या वृक्षाला वडाप्रमाणें
 पारंब्या नसतात. अक्रोडाचें झाड पाहून मला फार आनंद
 झाला. ह्या वेळेस साडे आठ वाजले होते. आह्मी बसलों
 होतो तेथें गांवांतील एक वृद्ध व श्रीमंत असा भुटिया
 मनुष्य आला व मला हणाला कीं, आपण साधु आहांत,
 तेव्हां येथें एक दिवस मुक्काम करा, जेवणखाणाची वगैरे सर्व
 व्यवस्था मी आपलेकडे करतो. परंतु मी हणालों, परत येतांना
 मी येथें मुक्काम करीन. नंतर आह्मी पुढें चालूं लागलों. एक
 मैलावर “ जीवती ” (जयंती) नांवाची नदी लागली.
 येथें आह्मीं शौच, सुखमार्जन, स्नानादि विधि आटोपून चहा
 घेतला व निघालों. एक दोन मैलांची चढण चढून
 आल्यावर ‘ सोंसा ’ नांवाचें एक लहान गांव लागलें. सुमारे
 अकरा वाजतां आह्मी येथें येऊन पोहोंचलों. चौदास-
 पट्टीचा पटवारी सोंसा येथें राहतो. आह्मी त्याचे च घरीं गेलों,
 त्यानें शिधा वगैरे दिला व नंतर अक्रोडाचे वृक्षांच्या राईत
 आह्मीं मुक्काम केला.

माझे कुली जेवण करण्याचे तयारीस लागले. शाळा-
 सास्तर हि त्या च कामांत गुंतले व मी पटवान्याशीं गोष्टी बोलत
 बसलों. त्याला हिंदी चांगलें बोलतां येत होतें, शिवाय अल-

मोन्यास दोन तीन यत्तेपर्यंत तो इंग्रजी हि शिकला होता. पटवारा तरुण असून स्वभावाने बरा होता. कामांत हि हुषार आहे असे लोक म्हणत होते. चौदासपट्टीत तो लोकप्रिय होता. चाल रीत सभ्यपणाची होती. मी तेथे आल्यामुळे त्याला फार आनंद झाला होता. त्या राईत दुपारीं तीन वाजेपर्यंत विश्रांति घेऊन रात्रीच्या मुक्कामासाठी आह्मी तेथून तीन मैलांवर “ तीज्या ” नांवाच्या खेड्याला संध्याकाळीं आलों. त्या वेळेस पर्जन्य पडत होता. ह्या खेड्यां-
 व्हील एक व्यापारी गर्बियांगचे शाळामास्तराचे परिचयाचा असल्यामुळे त्याने आह्मांला एका झोंपडींत रहावयास जागा दिली. ह्या झोंपडींत धान्य हि ठेविलेले असल्यामुळे, किड्यांचा फार त्रास झाला; परंतु पाऊस व हवा यांचेपासून बराच बचाव झाला. ह्याच झोंपडीजवळ डोंगरांतून पाणी बांधून आणलेले होते. तीज्या गांव रस्त्यापासून बाजूला असून, डोंगराचे पायथ्याशी आहे; त्यामुळे आह्मांला दोन मैल उतार उतरावा लागला. ह्याच गांवाजवळ “ रंग ” म्हणून एक गांव आहे. त्या गांवांत त्याच दिवशीं एक भुटिया मेला. भुटिया लोकांत प्रेतविधि कसा होतो, हे मला येथे पहावयास सांपडले. भुटिया लोक प्रेताचे दहन करतात. स्मशानांत प्रेत न्यावयाचे आर्धी घरीं प्रेताचे तुकडे करून, त्यांची मोट तिरडीवर बांधून, वाजत गाजत ते प्रेत स्मशानांत नेतात. तेथे प्रत्येक घरांतून आलेल्या सर्पणाने दहनविधि करतात. प्रेताबरोबर बायका हि स्मशानांत जातात.

त्या दिवशी रात्री जेवण झाल्यावर, झोंपडीचे बाहेर आकाशाकडे पहात मी बसलो होतो; समोर हिमाच्छादित पर्वत-शिखर दिसत होते; मनार्थी च माझा कांहीं विचार चालला होता, इतक्यांत, चार पांच तरुण मुली माझ्या समोर येऊन बसल्या व मजकडे पाहून त्या आपसांत त्यांच्या भाषेत बोलू लागल्या. माझे लक्ष त्या मुलींकडे मुळी च नव्हते. आंतून शाळामास्तर त्यांचे भाषण ऐकत होता. त्या मुली मोठ्याने हंसल्या व मास्तर हि हंसत बाहेर आला व मला हसणाला, स्वामीजी, ह्या मुलींचे तुमच्यावर प्रेम बसले आहे. तुम्ही येथे च रहावे, अशी त्यांची इच्छा आहे. मास्तरला मी कांहीं च उत्तर दिले नाही. इतक्यांत, एक तरुण भुटिया मजजवळ आला व त्याने त्रोटकपणे इंग्रजीत मला प्रश्न केला की तुम्ही कोठून आलांत. त्या मनुष्याकडे मी साश्चर्यमुद्रेने एकदां पाहिले व त्याला इंग्रजीत च उत्तर दिले की, मी मुंबईकडून आलो. त्याचा अर्थ अनुमानाने त्याला कांहीं समजला. बाजीला (बैराग्यास) इंग्रजी हि येते, हे पाहून तो आश्चर्यचकित व खजील झाला. त्याने नंतर हिंदीत च बोलण्यास प्रारंभ केला. त्याला दोन तीन यत्तेपर्यंतचे इंग्रजी येत होते. त्याचा चेहरा तरतरीत दिसत होता. त्याने मग स्वतःची सगळी हकीकत मला सांगितली. त्या तरुण मुली माझ्या अगदी जवळ येऊन बसल्या व त्यांपैकी एकीने त्या तरुणाचे गळ्यांत हात घालून ती त्याचे जवळ येऊन बसली. मी आंत उठून गेलो. शाळामास्तराने मला सांगितले की, तरुण मुली व स्त्रिया देखील पुरुषांत भिडळतात. त्यांचे मनांत वाईट

कल्पना एकदम येत नाहींत. शाळामास्तराचे मनांत त्या मुलींना नाचावयास व गावयास सांगावयाचें होतें; परंतु मी तशी इच्छा प्रगट न केल्यामुळें तो वेत तसा च राहिला; असा.

दुसरे दिवशीं दुपारीं अकरा वाजतां जेवण करून, पुढच्या मुक्कामास जाण्यासाठीं आही तीज्याहून निघालों. शिधा बरोबर घेतला होता, कारण पुढच्या मुक्कामावर वाण्याचें दुकान वगैरे कांहीं नव्हतें. “गळ्हागड” ला संध्याकाळीं सहा वाजतां पोहोंचलों. तीज्याहून गळ्हागड सहा मैल आहे. वाटेंत एक नदी लागते, तिला पूल वगैरे कांहीं नसल्यामुळें, वाटेंसरूस व पाऊसकाळांत डांक हलकान्यास(रनरास) फार त्रास पडतो. येथें सरकारी धर्मशाळा आहे; परंतु तिच्यांत फार घाण होती व पिसा अतिशय होत्या, ह्मणून मी बाहेरच एका झाडाखालीं निजलों. पहाटे तीन वाजतां गळ्हागडाहून निघालों. पुढचा मुक्काम ‘मालपा’ गळ्हागडापासून दहा मैल लांब आहे. रस्ता विकट आहे. एका बाजूला उंच पहाड व दुसरे बाजूला सुमारे चार पांच हजार फूट खोल दरी, नीट कडा तुटलेला, खालीं कालीगंगेकडे पाहिलें कीं डोळे फिरतात ! रस्ता अरुंद व फार खडकाळ आहे. हा दहा मैलांचा प्रवास जिवावरचा असून आह्मांला हा प्रवास करण्यास आठ, नऊ तास लागले ! कठीण रस्ता, खडी चढण व घसरता उतार ह्यामुळें फार कष्ट झाले; परंतु श्री नारायणाचे कृपेनें कांहीं एक विघ्न उत्पन्न न होतां आही दुपारीं बारा वाजतां ‘मालपा’ ला येऊन पोहोंचलों. ह्या दहा मैलांचे प्रवासांत भुटिया व्यापाऱ्यांचीं खेंचरें, घोडों, बकऱ्या, व माल ह्यांचें फार नुकसान होतें. जनावरें मानासह उतारावरून पाय घसरून कड्यावरून खालीं दरींत

पडतात. एकदां घसरलें कीं पत्ता लागणें सुद्धां मुष्कील ! अशा ह्या त्रिकूटं मार्गाचें मी आक्रमण करीत असतां, माझ्याविषयी त्या दोघां शाळासास्तरांना व माझे कुलींना फार काळजी काटत होती. सावकाश व सांभाळून चाला, असें मला ते वारंवार सांगत असत व मी परमेश्वराचें चिंतन करीत, निर्भय अंतःकरणानें परंतु सावकाश सर्वांचे पुढें घालत होतों. माझे मन कैलास व मानस सरोवर ह्या च एका विचारानें नेहमीं व्यग्र असे.

“मालपा” ला आलों तेव्हां दुपारचे बारा वाजले होते. ऊन कडक पडलें होतें; शिवाथ, मालपा हें उष्ण ठिकाण असल्यामुळें फार उकडत होतें. कालीगंगा नदीचे कांठीं एक धर्मशाळा होती. तेथें उतरण्याचे विचारानें गेलों; परंतु तेथें बाहेर रहावें तर कडक ऊन व आंत बसावें तर अतिशय घाण व पिसा. तेव्हां काय करावें ह्या निचारांत मी पडलों. माझ्या एका कुलीनें थोडीशी जागा साफ केली व मी तेथें बसलों. परंतु उन्हाच्या तापामुळें मला अतिशय चास झाला. सुमारे पंधरा मिनिटांनीं, गोठलेलें दूध बरोबर होतें, तें कालीगंगेच्या थंड पाण्यांत तयार करून मी घेतलें, तेव्हां मला बरें वाटलें. मग शौच, मुखमार्जन, स्नानादि नित्यकर्म केलें व जेवण्याचें तयार होईतो स्वस्थ पडलों. पहाटे तीन वाजल्यापासून बारा वाजेपर्यंत एकसारखें चालल्यामुळें मला थोडासा थकवा वाटला. दोन वाजतां भोजन केलें. कांहीं वेळ आराम करून संध्याकाळीं पांच वाजतां गंगेच्या कांठाकांठानें रानांत फिरण्याचे उद्देशानें मी एकटा च धर्मशाळेंतून निघालों. जातांना मी बाहेर जातो, ह्मणून कुलींना सांगून गेलों. दोघे मास्तर त्यांच्या ओळखीचा एक भुटिया सावकार धर्मशाळेंत उत-

रला होता, त्याच्याशी गप्पा मारीत बसले. सुमारे दोन तासांनी मी परत आलों. मला फार भूक लागली होती. माझे जेवणाचे तयार होतें च. भोजन करून कांहीं वेळ इकडच्या तिकडच्या गप्पा झाल्यावर आम्ही निजलों; परंतु धर्मशाळेत मला शौच लागेना. पिसा फार चावल्या. कशी तरी रात्र काढली व पहाटे चार वाजतां पुढील मार्ग क्रमण्यास सुरवात केली. साडे नऊ वाजतां आम्ही “ बुधी ” ला येऊन पोहोचलों. बुधी व मालपा ह्यांचेमध्ये दोन वेळ चढण लागते. प्रत्येक चढण दीड दीड मैलाची आहे. त्या दिवशीं आम्ही बुधीला च मुक्काम केला. बुधीपासून “ गर्वियांग ” चार मैल आहे. वाटेंत एक अडीच मैलाचा चढण लागते. ही चढण अगदी खडी आहे; त्यामुळे ती चढून जातांना मनुष्याला फार लवकर थकवा वाटतो व श्वास हि लवकर लागतो. मालपा व बुधी ह्या दोन ठिकाणाच्या हवेंत फार फरक आहे. जितकी मालपाला उष्णता तितकी च बुधीला थंडी. आम्ही बुधीला सकाळीं पोहोचलों. तेथील एका भुटिया व्यापाऱ्याने त्याच्या बखल जागेत आमच्यासाठीं एक साधारण पाल मारून दिलें. वारा फार वहात होता, त्यामुळे कुलीला स्वैपाक करण्याला फार त्रास पडला. रात्री तेथें च निजण्याचा आमचा विचार होता, पण संध्याकाळीं पाऊस पडण्यास सुरवात झाल्यामुळे, त्यानें आम्हाला गुरांच्या गोठ्यांत जागा दिली. साहजिकपणें च तेथें हवा स्वच्छ नव्हती, पिसा फार होत्या व गुरांच्या मलमूत्राची घाण येत होती. कशीबशी रात्र काढली व पहाट तीन वाजतां बुधीची चढण चढण्यास प्रारंभ केला व सुमारे सहा वाजतां

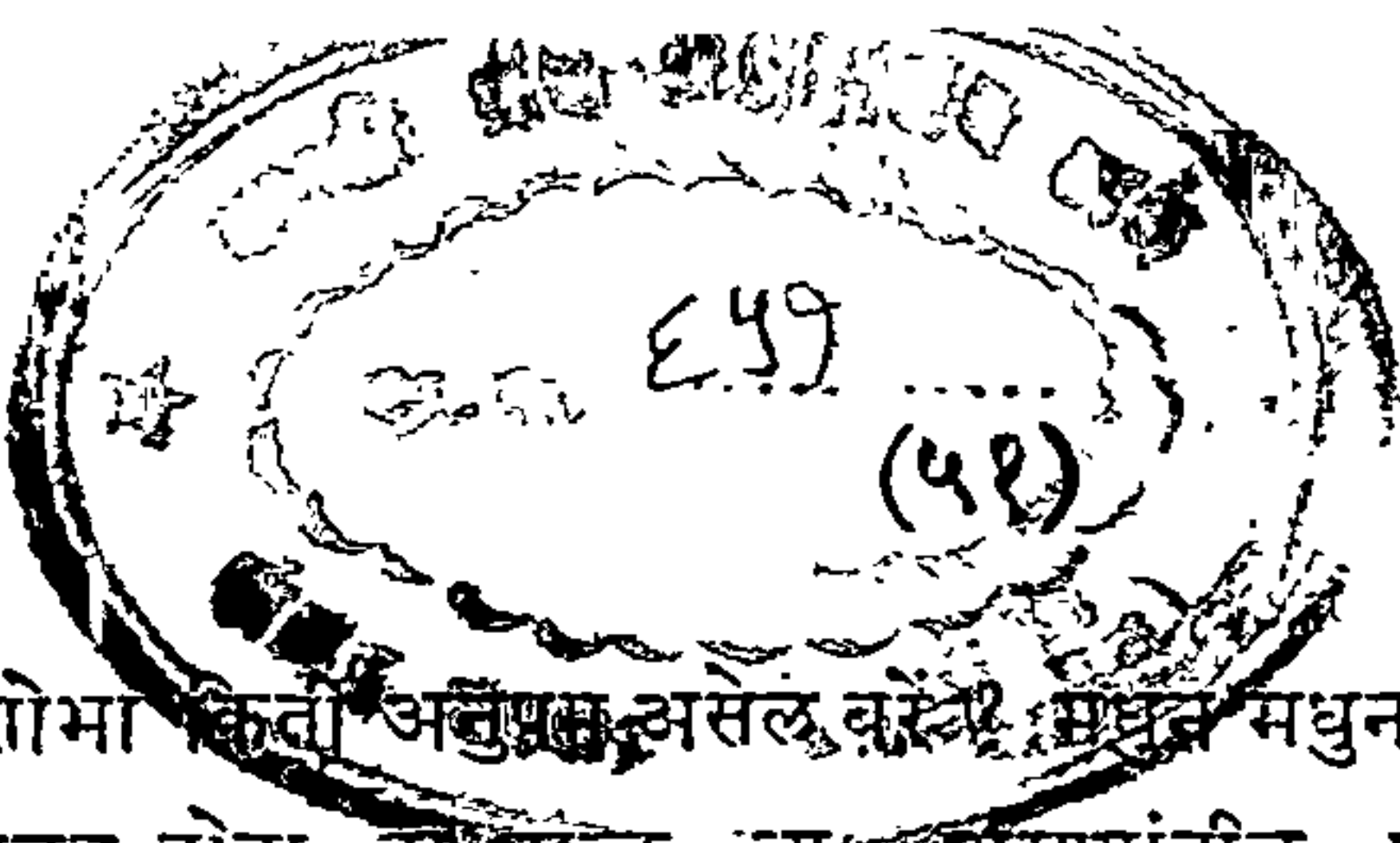

चढण संपवून आह्मी पर्वतशिखरावर आलों. या चढणीवर दोघां मास्तरांची देखील त्रेधा झाली, मग कुलींच्या हाळांची तर कल्पना च नको. श्वास लागून त्यांची अगदीं दैना झाली; पाऊल उचलून टाकवेना, पोटाच्यांना वांक येऊं लागले, दहा दहा हातांवर खालीं वसत; अशी स्थिति झाली तरी, आह्मी सूर्योदयाचे पूर्वी चढण चढून आलों. मीं एकदां चढण्यास जो प्रारंभ केला, तो मध्यावर येऊन पंधरा वीस मिनिटें विश्रांति घेतली व पुन्हां निघालों तो पर्वतशिखरावर च जाऊन उभा राहिलों. मला हि थोडासा श्वास लागला होता व किंचित थकवा हि वाटला.

हा पहाड चढून आलें कीं, व्यासपट्टी लागते. मी पहाड चढून वर आल्यावर सभोंवतालचा प्रदेश पाहून माझे मन फार च प्रसन्न झालें. पर्वतशिखरावर आलें कीं, एक मोठी डोंगरसपाटी लागते; जिकडे पहावें तिकडे हिरवेंगार दिसतें, हवा थंड व निरोगी भासूं लागते; सभोंवार हिमाच्छादित पर्वत दिसूं लागतात; त्या शिखरापासून स्वच्छ, मधुर व पाचक पाण्याचे प्रवाह निघून डोंगरसपाटीवर व कांहीं खालीं दरींतून वहात आहेत ते दिसतात; भूर्जपत्र वृक्षाचें सुंदर व दाट वन पलिकडचे बाजूस दिसतें; सर्व डोंगरसपाटी हिरव्या कोमल तृणांकुरांनीं आच्छादित झाल्यामुळें फार च मजेदार दिसते. आह्मी जेव्हां डोंगरसपाटीवरून मार्ग आक्रमूं लागलों, तेव्हांचा समय पंच पंच उपःकालाचा होता. अहाहा ! त्या वेळचें सृष्टिसौंदर्य काय विचारावयाचें ! ! उपः-कालाचें वर्णन कादंबऱ्यांतून असतें, तें वाचून च मनाला

किती आल्हाद होतो; मग मी तर प्रत्यक्ष ती स्थिति आपल्या नेत्रांनी पहात होतो ! तेव्हा माझ्या ह्या आनंदाची वाचकांनी कल्पना च करावी. मी तर अगदी वेडा झालो होतो; असो.

मध्ये एक जलप्रवाह लागला, तेथे प्रातर्विधि स्नान-संध्यादि उरकून घेण्याचा मी वेत केला. प्रातर्विधि आटोपून मी त्या जलप्रवाहांत स्नान केलें. पाणी इतकें गार होतें कीं, माझे अंग अगदीं वधिर झालें. स्नान करून कपडे घातले व एका खडकावर व्याघ्राजिन पसरून, पूर्वेक मुख करून ईश्वरचितनासाठीं आसनस्थ बसलों. त्या समयीं सूर्यविंब क्षितिजावर येत चाललें होतें; पूर्व दिशा ताम्र शालु नेसून व नील कंचुकी परिधान करून आपल्या प्रिय पतीचे आगमनानें प्रफुल्लित अंतःकरणयुक्त होऊन त्याला सामोरी जात होती; भूमीवरील मृदु व हिरव्यागार तृणांकुरांवर दंवबिंदु मौक्तिकाप्रमाणें चमकत होते; सभोंवार, हिमाच्छादित ज्यांचीं शिखरें आहेत, असे मोठमोठे पर्वत श्री सूर्यनारायणाचे दर्शनासाठीं जणूं उत्पुंक च झालेले आहेत कीं काय, असें दिसत होतें; अशा समयीं व अशा स्थितींत साधी लहानशी टेंकडी असली तरी लांबून किती तरी सुंदर दिसते ! मग ज्या पर्वतांची उंच उंच शिखरें गगनापर्यंत जाऊन भिडलीं आहेत व बर्फानें आच्छादित झालेलीं असून, त्यांवर सूर्याचीं कोमल किरणें पडल्यामुळें तांबडी झांक मारते आहे, खालीं ह्यणजे मध्यापासून पायथ्यापर्यंत भूर्जपत्र, चीड इत्यादि वृक्षांचीं दाट अरण्यें असल्यामुळें जे हिरवेगार दिसत आहेत, अशा त्या हिमालयांतील पर्वतांची

शोभा कितो अनेपुढ असेल वसे? मधुन मधुन मंजुळ शब्द कार्नी पडत होता; हा शब्द त्या अरण्यांतील पक्ष्यांचा होता हे सांगणें नको च. आधीं च ब्राह्म मुहूर्त, तशांत एकान्त स्थान व अनुपम सृष्टिसौंदर्य, मग काय विचारतां ! पूर्वेस मुख करून आसनस्थ वसलों व एकदां सभोंवार पाहिलें. चित्त शांत व गंभीर झालें; भ्रूमध्यांत दृष्टि पोहोंचली व मन एकाग्र होऊन सदुरुचरणीं संलग्न झालें. इतकी स्थिति झाल्यावर देहभान कसें राहणार ? त्या वेळच्या माझ्या स्थितीचें वर्णन माझ्यानें करवत नाहीं! खरोखर त्या ठिकाणीं प्रेम व आनंद यांचें साम्राज्य होतें ! तपोभूमि च ती. दोन तासांनीं मीं ध्यान विसर्जन केलें. पुढें आह्मी चालूं लागलों व “ गर्वियांग ” ला सकाळीं साडे आठ वाजतां पोहोंचलों.

पहिल्यानें पोष्ट ऑफिसांत गेलों व माझ्या पत्रांवद्दल चौकशी केली. तेथील पटवारी व पेषकार साहेबांचा शिपाई “ कुटी ” ला गेले आहेत, असें समजलें. पोष्टांत उतरावयास जागा नव्हती, तेव्हां शाळामास्तरचे घरांत मुक्काम करावयाचें ठरविलें. पोष्टांत मला एक द्राविडी गोसांवी भेटला. तो मला पहिल्यानें एकदां मायावतीस भेटला होता व माझे सांगण्यावरून तो मानस सरोवराला जावयास निघाला होता. पहिल्या प्रथम त्यानें मजजवळ आपलें रडगाणें गाण्यास च सुरवात केली. तो माझेपूर्वी तीन चार दिवस आलेला होता. मीं त्याचे बोलण्याकडे प्रथम दुर्लक्ष केलें. तो जें सांगत होता तें खोटें नव्हतें, हें खरें, परंतु त्याच्या वेषाला तें अगदीं च विरुद्ध दिसत होतें. शिवाय मला येऊन पांच

सात मिनिटें देखील झालेली नव्हती. मी आपल्या आनंदस्थितीत निमग्न असल्यामुळे, मला त्याच्या रडगाण्याचा कंटाळा येऊन, मी त्याला जरा स्वस्थ बसण्यास सांगितलें; असो.

गर्वियांग हें इंग्रज सरकारच्या सरहद्दीवरचें शेंवटचें गांव आहे. सुमारे दीडशें घरांची वस्ति असून लोक श्रीमंत आहेत. गर्वियांगची उंची अकरा हजार फूट आहे. “बदरीकेदार” व “गर्वियांग” सारख्या च उंचीवर आहेत. येथें पर्जन्य फारसा पडत नाही, बर्फ मात्र अतिशय पडतें. जूनपासून सप्टेंबरअखेर पर्यंतचे दिवस येथें राहण्यास फार चांगले; त्यानंतर थंडी व बर्फ फार च पडतें. येथें आल्यावर मला असें समजलें कीं, तिबेटांत जाण्याचा रस्ता अजून मोकळा झाला नाही; बर्फ पडत असून “लिपू पास” (एक मार्ग) अगदीं बुजून गेलेला आहे; थंडी हि फार आहे; त्यामुळे गर्वियांगला च कांहीं दिवस मुकाम करणें मला भाग पडलें. येथें मी वीस दिवस राहिलों. पेष्कार साहेबांचा बंगला जर मला रहावयास मिळाला नसता तर, माझी राहण्याची फार च गैरसोय झाली असती; कारण डाक बंगला वगैरे येथें कांहीं नाही; व भुटिया लोकांचे घरांत राहणें अशक्य होतें. गर्वियांगला ब्रनियाचें सरकारी दुकान नसल्यामुळे, सरकारी अमलदार खेरीज करून इतर प्रवाशांचे फार हाल होतात. दुप्पट पैसे देऊन देखील कणीक, तूप, तांदूळ वगैरे जिनस साधारण चांगले हि मिळत नाहीत; ह्या अडचणीचा पूर्ण अनुभव मला

या वीस दिवसांत आला; गर्बियांगचा शाळामास्तर भाइयासाठी गांवांत फिरून, मोठ्या शिकस्तीने शिधा विकत आणून देत असे. मधून मधून गांवच्या एक दोन पधानांनी (जातीचे पंच, यांनी) व इतर काहीं व्यापाऱ्यांनी मला जाफत (मेजवानी) दिली. जाफत देणें हणजे, तीन असामीना दोन वेळ पुरेल इतका शिधा नोकराबरोबर पाठविणें.

गर्बियांगला तांदूळ शिजत च नाहीत. मी दोन्ही वेळ गव्हाची पोळी, मसुरीच्या डाळीचें वरण व एखाद्या वेळेस रानवट भाजी मिळाल्यास ती, हे जिनस खात असे. सकाळीं एकदां व पुन्हां दुपारीं चहा घेत असे. दुधाचें तर नांव हि नको. एकंदरीत खाण्याचे फार हाल होतात. हवा व पाणी मात्र फार च उत्तम व आरोग्यदायक आहे. भूक तर अशी लागते कीं, नेहमीपेक्षां चौपट आहार वाढतो.

भुटिया लोकांचा धंदा शेती व विशेषतः व्यापार. हे लोक वर्षांतून दोन तीन महिने कायते घरीं राहतात. तिबेट, नेपाळ व हिंदुस्थान ह्या देशांत व्यापारानिमित्त हे लोक फार दूर दूर जाऊं लागले आहेत. पूर्वी ह्या लोकांना “गल्ला-गड” चे पुढें जाणें हणजे मरणप्राय वाटत असे. ह्या लोकांना उन्हाळा बिलकुल सोसत नाहीं. अलीकडे पन्नास वर्षांत हे लोक थोडेसे सुधारले आहेत. पूर्वी अर्धवट रानटी स्थितींत होते. स्वभावानें हे लोक दयाळु नसतात. ह्यांना गाणें, नाचणें, फार प्रिय असतें. तरुण पुरुष व तरुण स्त्रिया, विवाहित अथवा अविवाहित असल्या तरी, समाजांत एकत्र मिसळून नाचतात, खेळतात, गीत गातात, एकमेकांशीं विनोद करतात

व गळ्यांत हात घालून हितगुजाच्या गोष्टी बोलतात. घरांतील व शेतांतील कामें बायका करतात व पुरुष व्यापारासाठी बाहेर जातात. भुटिया लोकांचीं घरे कोंदट असून अतिशय गलिच्छ असतात. घरांतून केर खूप सांचलेला असतो; मांस व मद्य यांची दुर्गंधी सारखी येत असते; कपड्यांत अतिशय पिसा असून त्यांना घाण येत असते. मी सुमारे वीस पंचवीस श्रीमंत लोकांचे घरांतून मुद्दाम फिरून आलों, पण सर्वत्र एक मासला ! भुटिया लोकांच्या बायका कुरूप नसतात, गौरवर्ण असून सशक्त असतात. भुटिया लोक नेपाळी लोकांप्रमाणें फार ठेंगू हि नाहीत व फार उंच हि नाहीत. बायका अंगावर चांदीचे दागिने घालतात. पुरुषांप्रमाणें स्त्रिया हि मद्यपान व धूम्रपान करतात. मुली वीस पंचवीस वर्षांच्या होईपर्यंत अविवाहित राहतात. भुतें, पिशाच्चे वगैरेची हे लोक पुजा करतात. ह्यांच्या चालीरीतींत नेपाळ, तिबेट व हिंदुस्थान, ह्या देशांतील चालीरीतींचें मिश्रण असतें. ह्यांचा धर्म कोणता हें ओळखणें फार मुष्किलीचें काम आहे. मागें सांगून झालें च आहे कीं, भुटिया स्त्रीपुरुषांना गाण्याचा व नाचण्याचा फार शौक असतो; त्यांतल्या त्यांत स्त्रियांना विशेष असतो. त्यांचीं गाणीं सारीं शृंगारिक असतात. भुटिया भाषेंतील एक हि गाणें नसतें, तर ते 'गुर-खाली' भाषेंतील गाणीं गातात. पाश्चिमात्य लोकांप्रमाणें भुटिया लोकांत सार्वजनिक नाच होतात. ह्या नाचाला त्यांच्या भाषेंत " रंगबंग " म्हणतात. रंगबंग नेहमीं रात्रीं होतो. मद्यपान, धूम्रपान, मांसभक्षण, नृत्य, व गीत या सर्व गोष्टी

(५५)

रंगबंगमध्ये मोडल्या जातात. तरुण मुलें व मुली आपणांस योग्य अशी वधू व वर या रंगबंगच्या प्रसंगी शोधून काढतात. त्यांच्यांत पाश्चिमात्य लोकांप्रमाणें प्रीतिविवाह च रूढ आहे. अर्थात, काडी मोडून देणें हि प्रचलित आहे. भुटिया लोकांवर नेपाळ, तिबेट व इंग्रज, अशा तीन सरकारांचे कर आहेत. ह्यांच्यांत जाती पुष्कळ असून, आपआपसांत भांडणें फार होतात. भोटमध्ये जव व मुढवा हीं धान्यें पिकतात.

गर्बियांगला माझा मुक्काम वीस दिवस होता, हें मागें सांगितलें च आहे; हे वीस दिवस फार च आनंदांत गेले. ' कालीगंगा ' व ' तिकर ' या दोन नद्यांचा संगम गर्बियांग-पासून पूर्वेस सुमारें पाऊण मैलावर झालेला आहे. एकांत, वनश्रीसौंदर्य व हिमाच्छादित पर्वतांच्या ओळी, ह्यांच्या योगानें हें संगमस्थान फार रम्य दिसतें. गर्बियांगहून रोज प्रातःकाळीं स्नानादि नित्यनैमित्तिक विधि आचरण्यासाठीं मी संगमस्थानीं येत असे, व चार पांच तास आनंदांत येथें च घालवीत असे. अशा एकांत व रम्य स्थळीं श्री नारायणाचें चिंतन करण्यास मला संधि मिळाली, हें माझें महद्भाग्य होय असें मी समजतों ! तपश्चर्या करण्यास योग्य स्थान जर कोणतें असेल, तर तें हिमालय हें च होय. आमच्या प्राचीन ऋषिवर्यांनीं या च ठिकाणीं तपश्चर्या करून, त्रिकालज्ञान प्राप्त करून घेतलें; व सर्व प्रकारचे धर्मशास्त्रादि ग्रंथ निर्माण करून अध्यात्मज्ञानांत तरी आपल्या या आर्यावर्त देशाला, सर्व जगाच्या गुरुस्थानीं नेऊन बसविलें आहे. असो

व गळ्यांत हात घालून हितगुजाच्या गोष्टी बोलतात. घरांतील व शेतांतील कामें बायका करतात व पुरुष व्यापारासाठी बाहेर जातात. भुटिया लोकांचीं घरे कोंदट असून अतिशय गलिच्छ असतात. घरांतून केर खूप सांचलेला असतो; मांस व मद्य यांची दुर्गंधी सारखी येत असते; कपड्यांत अतिशय पिसा असून त्यांना घाण येत असते. सी सुमारें वीस पंचवीस श्रीमंत लोकांचे घरांतून मुद्दाम फिरून आलों, पण सर्वत्र एक मासला ! भुटिया लोकांच्या बायका कुरूप नसतात. शौरवर्ण असून सशक्त असतात. भुटिया लोक नेपाळी लोकांप्रमाणें फार ढेंगू हि नाहींत व फार उंच हि नाहींत. बायका अंगावर चांदीचे दागिने घालतात. पुरुषांप्रमाणें स्त्रिया हि मद्यपान व धूम्रपान करतात. मुली वीस पंचवीस वर्षांच्या होईपर्यंत अविवाहित राहतात. भुतें, पिशाच्चे वगैरेची हे लोक पुजा करतात. ह्यांच्या चालीरीतींत नेपाळ, तिबेट व हिंदुस्थान, ह्या देशांतील चालीरीतींचें मिश्रण असतें. ह्यांचा धर्म कोणता हें ओळखणें फार मुष्किलीचें काम आहे. मागें सांगून झालें च आहे कीं, भुटिया स्त्रीपुरुषांना गाण्याचा व नाचण्याचा फार शोक असतो; त्यांतल्या- त्यांत स्त्रियांना विशेष असतो. त्यांचीं गाणीं सारीं शृंगारिक असतात. भुटिया भाषेंतील एक हि गाणें नसतें, तर ते 'गुर-खाली' भाषेंतील गाणीं गातात. पाश्चिमात्य लोकांप्रमाणें भुटिया लोकांत सार्वजनिक नाच होतात. ह्या नाचाला त्यांच्या भाषेंत " रंगबंग " ह्णतात. रंगबंग नेहमीं रात्रीं होतो. मद्यपान, धूम्रपान, मांसभक्षण, नृत्य, व गीत या सर्व गोष्टी

रंगबंगमध्ये मोडल्या जातात. तरुण मुलें व मुली आपणांस योग्य अशी वधू व वर या रंगबंगच्या प्रसंगी शोधून काढतात. त्यांच्यांत पाश्चिमात्य लोकांप्रमाणें प्रीतिविवाह च रूढ आहे. अर्थात, काडी मोडून देणें हि प्रचलित आहे. भुटिया लोकांवर नेपाळ, तिबेट व इंग्रज, अशा तीन सरकारांचे कर आहेत. ह्यांच्यांत जाती पुष्कळ असून, आपआपसांत भांडणें फार होतात. भोष्टमध्ये जव व मुढवा हीं धान्यें पिकतात.

गर्वियांगला माझा मुक्काम वीस दिवस होता, हें मार्गें सांगितलें च आहे; हे वीस दिवस फार च आनंदांत गेले. ' कालीगंगा ' व ' तिकर ' या दोन नद्यांचा संगम गर्वियांग-पासून पूर्वेस सुमारे पाऊण मैलावर झालेला आहे. एकांत, वनश्रीसौंदर्य व हिमाच्छादित पर्वतांच्या ओळी, ह्यांच्या योगानें हें संगमस्थान फार रम्य दिसतें. गर्वियांगहून रोज प्रातःकाळीं स्नानादि नित्यनैमित्तिक विधि आचरण्यासाठीं मी संगमस्थानीं येत असे, व चार पांच तास आनंदांत येथें च घालवीत असे. अशा एकांत व रम्य स्थळीं श्री नारायणाचें चिंतन करण्यास मला संधि मिळाली, हें माझें महद्भाग्य होय असें मी समजतो ! तपश्चर्या करण्यास योग्य स्थान जर कोणतें असेल, तर तें हिमालय हें च होय. आमच्या प्राचीन ऋषिवर्यांनीं या च ठिकाणीं तपश्चर्या करून, त्रिकालज्ञान प्राप्त करून घेतलें; व सर्व प्रकारचे धर्मशास्त्रादि ग्रंथ निर्माण करून अध्यात्मज्ञानांत तरी आपल्या या आर्यावर्त देशाला, सर्व जगाच्या गुरुस्थानीं नेऊन बसविलें आहे. असे

रोज निरनिराळ्या प्रकारचें सृष्टिसौंदर्य अवलोकन करण्यांत व श्री नारायणाचें चिंतन करण्यांत मला तेथें कालाचें भान देखील रहात नसे.

खरा हिमाचल ह्याटला ह्यणजे, हिमालयाची अखंड चर्फीची जी रांग (Perpetual snow range) हा च होय. ' गंगोत्री ', ' केदार ', ' बदरीनारायण ', ' अमरनाथ ' (काश्मीर), ' मुक्तिनाथ ' (नेपाळ), वगैरे पवित्र स्थानें ह्या च प्रदेशांत आहेत. ' काथगोदाम ' रेल्वे स्टेशन सोडल्या- ष्पासून अनेक पहाड, पर्वत, नद्या, नाले, व अरण्यां ओलांडून, सुमारे दोन महिन्यांनीं मी गर्वियांगला येऊन पोहोंचलों. ह्या दोन महिन्यांचे प्रवासांत मला शारीरिक कष्ट पुष्कळ सोसावे लागले; परंतु श्री सद्गुरुकृपाप्रसादानें मला त्यांचें कांहीं च वाटलें नाहीं. कारण, सृष्टिसौंदर्य, अमृताप्रमाणें मधुर, थंड असें जलपान, व ईश्वरचिंतन ह्या त्रयीच्या सहवासामुळें मी देहाला जवळ जवळ विसरलों च होतों. ध्येयाकडे मन इतकें बाणलेलें होतें कीं, दोन महिन्यांत माझ्या मनाची स्थिति कशी होती, हें माझे मला च कळेना. कैलास व मानस सरोवर ह्यांचें दर्शन मला केव्हां घडेल असा सारखा ध्यास लागला होता. असो.

गर्वियांगला थंडी अतिशय असते व अंगाला झोंव- णारा तीक्ष्ण वारा नेहमीं वहात असतो. गर्वियांगला आल्यावर, प्रथम दोन तीन दिवस थंडीमुळें व त्या तीक्ष्ण हवेमुळें मला फार त्रास झाला व ह्यणून मीं ऊन पाण्यानें स्नान

(५७)

केलें; परंतु नंतर पुन्हां मी थंड पाण्यानें स्नान करूं लागलों. शीतनिवारणार्थ तेथें मीं एक भुटिया कांबळें विकत घेतलें. त्याला सात रुपये पडले. त्या कांबळ्याचें वजन, मला वाटतें, जवळ जवळ पंधरा शेरं असेल. खूप उबदार होतें. पूर्वीं हीं कांबळीं दोन अडीच रुपयांस मिळत असत असें सांगतात; कारण त्या वेळेस लोंकर स्वस्त असे. आतां तिबेटांतील लोंकर कानपूरला जाते म्हणून महाग झालीं आहेत.

येथें असतांना रोजचें निरनिराळ्या प्रकारचें सृष्टि-सौंदर्य माझे नेत्रांस आल्हाद देत असे. एखादे दिवशीं मी मेघमंडळांत फिरत असे; तर एखादे दिवशीं मेघांहून हि उच्च स्थानीं उभा राहून रुद्राप्रमाणें शुभ्र अशा मेघपंक्ति दक्षिणेकडून उत्तरेकडे धांवत आहेत, असें तेथून मी अवलोकन करीत असे; एखादे समयीं काळेभोर मेघ माझे मस्तकावर छत्रीप्रमाणें लोंवत असून माझ्या अगदीं जवळून जात आहेत, असें दृष्टीस पडे. एकीकडे हिमाच्छादित पर्वत सभोंवार दृष्टीला आनंदवीत होते; दुसरीकडे पहाडाचे माथ्यावरील व उतारावरील हिरवींगार जवळ धान्याचीं शेते पाहून चित्त प्रसन्न होत असे. जिकडे पहावें तिकडे पर्वत च पर्वत ! जणूं काय, परस्परांमध्ये उंचीवद्दल स्पर्धा उत्पन्न होऊन ते एकमेकांकडे अभिमानानें अवलोकन करीत आहेत, असा पहाणारास भास होई; कारण, एका पर्वताकडे पहावें तों, त्याचे पलीकडे दुसरा त्यापेक्षां उंच; बरें, त्याचेकडे अवलोकन करावें, तर त्याचे हि मागे तिसरा त्याहून उंच पहाड आहे च ! माझा मुक्काम गर्बियांगला

असतांना, रोज प्रातःकाळीं ज्या एकांत स्थळीं मी चार पांच तास बसावयास जात असे, तें ठिकीण तर अप्रतिम आहे. त्या स्थळाचें थोडक्यांत वर्णन केल्याशिवाय माझ्यानें राहवत नाहीं.

कालीगंगा नदीचे पलीकडे, नेपाळ सरकारचे हद्दीत, एक लहान टेंकडी आहे. ही गर्बियांगचे पूर्वेस पाऊण मैलावर आहे. ह्या टेंकडीचे एका बाजूनें तिकर नदी येते, व दुसरे बाजूनें कालीगंगा नदी वाहते. पश्चिमेकडे खालच्या अंगास सुमारे शें दीडशें कदमांवर, ह्या दोन नद्यांचा संगम झाला आहे. ही टेंकडी सुमारे एक हजार फूट उंचीवर असावी. नदीचे पाण्याचे सपाटीपासून सुमारे चारशें फूट उंचीवर मध्यंतरीं एक लहानसें मैदान आहे व तेथून सुमारे पांचशें फूट उंचीवर ह्मणजे टेंकडीचे माथ्यावर "छांगरू" ह्मणून एक खेडें आहे. त्यांत वस्ति पन्नास एक घरांची आहे. ह्या टेंकडीचे उत्तरेस कालीगंगा नदी असल्यामुळें, पलीकडे खुला प्रदेश बरा च आहे. ह्यामुळें त्या बाजूस पाहिलें ह्मणजे दृष्टि बरी च लांबवर पोहोंचते. अशी च दरी अग्रेची दिशेस आहे. सभोंवार, हिरवींगार शेते आणि भूर्जपत्र व चीड वृक्षांचें सुंदर अरण्य आहे. भव्य, गंभीर व उंच अशा पर्वतांचा सभोंवार जणूं काय सृष्टिनिर्मित तट च उभा आहे. ह्या पर्वतांचीं शिखरें हिमाच्छादित असल्यामुळें व पायथ्याशीं हिरवींगार आणि दाट असें अरण्य असल्यामुळें, हे पर्वत ह्या लहानशा टेंकडीवरून किती तरी सुंदर दिसतात ह्मणून सांगूं ? ह्याप्रमाणें वनश्रीचें सौंदर्य एक निमिषमात्र हि विश्रांति न

घैतां नेत्र अवलोकन करीत आहेत, तर इकडे, दोन्ही नद्यांचे प्रवाहापासून उत्पन्न होणारा संतत ध्वनि व निरनिराळ्या पक्ष्यांचे मंजुळ शब्द यांचे संमिश्रण होऊन जो एक गोड, मनोहर व अखंड (अनाहत) नाद होत असतो, तो ऐकण्यांत कर्ण गुंग झालेले आहेत ! वर आकाशांत मधून मधून मेष सूर्यबिंबाचे आड येत; त्यामुळे त्या टेंकडीवर जी छाया पडे ती पाहून मोठी मजा वाटे. अशा रमणीय, एकांत व पवित्र स्थळीं, प्रातःकाळीं, श्री सद्गुरुचरणांचें प्रशान्त मनानें चिंतन करीत बसण्याइतकें ह्या नम्र लेखकाचें भाग्य होतें. एखादे विशेष प्रसंगीं, माझ्या भाग्याचें मला स्मरण झालें कीं, माझ्या अंतःकरणाची स्थिति जी कांहीं होते ती सांगतां येत नाहीं. ती सांगू लागलों तर कदाचित् आत्मश्लाघेचा दोष मजकडे येईल. एके प्रसंगीं नित्यनियमाप्रमाणें ध्यान वगैरे आटोपल्यानंतर सुमारे अर्धा तास समोरच्या वृक्षावरील एका सुंदर लहानशा पक्ष्याकडे सहज पहात बसलों होतो. तो पक्षी आनंदानें इकडे तिकडे त्या वृक्षावर बागडत होता व तोंडानें मधुर शीळ घालीत होता. तो देखावा पाहून माझ्या अंतःकरणांत पुन्हां एकदम सात्विक वृत्ति उद्भूत झाली; प्रेमातिशयामुळे माझें चित्त एकाग्र झालें व मी आनंदांत निमग्न झालों ! अशा समयीं मला प्रेम व आनंद कशा प्रकारचा व किती होत असेल, त्याची बरोबर कल्पना प्रिय वाचकांना केवळ अनुभवानें च होईल.

अशा स्थितींत वीस दिवस वीस क्षणाप्रमाणें तेव्हां च निघून गेले. पेष्कार साहेबांचा बंगला गांवापासून सुमारे पाव मैल होता. बंगला लहानसा डुमदार असून, सभोवती मोठें

आवार होतें. ज्या दिवशीं, आकाश निरभ्र असून चंद्रमा आपल्या शीतल किरणांनीं जगाला अनंदवीत असे, त्या दिवशीं, मी एकटाच त्या आवारांत, रात्रीचा फिरत असे; व त्या शांत समयीं इकडून तिकडे फिरत असताना मला फार आनंद होत असे. मला जो द्राविडी गोसांवी भेटला होता, त्याला गुरुनादा ह्मणत असत. तो गांवांत रहात असे. त्याला मी बंगल्यांत रहावयास बोलावले; त्यावरून एक दोन दिवस तो तेथें राहिला, परंतु त्याला बंगल्यांत बरें वाटेना, ह्मणून तो पुन्हां गांवांत गेला. त्याच्याजवळ गरम कपडा कांहीं एक नव्हता, त्यामुळे त्याला थंडीपासून फार त्रास होत असे; ह्मणून मी त्याला गरम घोंगडीची एक कफनी करून देवविली. इतर गोसांवी लोकांप्रमाणें अंमल करण्याची त्याला संवय असल्यामुळे, अतर (अफुचा अर्क) त्याला फार लागत असे. त्याच्या जवळचा अमली पदार्थ जेव्हां सर्व संपला, तेव्हां त्याचे फार हाल झाले. त्याचे जेवणाचे हि मधून मधून हाल होत असत. कधीं कधीं त्याला मी आपलेबरोबर जेवावयास बोलावीत असे. शारीरिक कष्ट आनंदानें सोसण्यास तो तयार नसे. गोसांवी-पणाची दीक्षा घेऊन त्याला पंधरा वर्षे झालेलीं होती. त्याची एकंदर अंतर्ब्राह्म स्थिति पाहून मला त्याची फार कीर्त येत असे. ह्या गुरुनादाबावासंबंधानें जास्त सविस्तर लिहिणें या ठिकाणीं अप्रशस्त होय. असे.

गर्बियांगला येऊन सुमारे पंधरा दिवस झाल्यावर एके दिवशीं मी बंगल्याच्या आवारांत भोजनोत्तर शतपावली करीत व श्रीसद्गुरुमहाराजांच्या नामस्मरणानें मनाशीं करम-

(६१)

णूक करीत फिरत होतो; त्या वेळेस रात्रीचे दहा वाजण्याचा सुमार होता. त्या वेळीं एकाएकीं माझ्या मनांत आलें कीं, आजपासून बरोबर आठव्या दिवशीं तिघेटांत जावयास निघावयाचें. हा विचार मनांत आल्याबरोबर चित्तास समाधान वाटलें. वर सांगितल्याप्रमाणें विचार ठरला त्या च रात्री मला एक शुभ स्वप्न पडलें. दुसरे दिवशीं शाळामास्तरला मीं माझा वेत सांगितला. तेव्हां तो हणाला कीं, आज सकाळीं च तिघेटांतून खंपाच्या बकऱ्यांचा तांडा आला आहे. रस्ता अजून चांगलासा खुला झालेला नाही, परंतु तुमची जाण्याची वेळ येईतों रस्ता खुला होईल व परमेश्वरकृपेनें तुहाला सोबत हि मिळेल. तुहाला तिघेटांत कांहींएक त्रास होणार नाही, असें मला वाटतें. सुमारें तीन चार दिवसांमध्ये भुटिया लोकांच्या बकऱ्या वर जाऊं येऊं लागल्या. घाटांतील बर्फ कमी होऊं लागलें व चौदास परगण्यांतील कांहीं भुटिया लोक तिघेटांत जाण्यासाठीं गर्वियांगला येऊन पोहोंचले. मी हि माझ्या तयारीला लागलों. ठरल्याप्रमाणें बरोबर आठ दिवसांनीं, पांगु येथील एका भीमान भुटिया म्यापान्याची सोबत पाहून मी तिघेटांतील “ ताकलाकोट ” ला जावयास गर्वियांगहून निघालों. सकाळीं आठ वाजतां “ छांगरू ” येथें मुक्काम केला. येथें मुक्काम करण्याचें कारण असें झालें कीं, मी गर्वियांगला असतांना छांगरूच्या पधानानें मला आग्रह केला कीं, आपण आमच्या गांवांत येऊन रहा, मी आपली सर्व व्यवस्था ठेवीन. परंतु मी त्याला सांगितलें कीं, ताकलाकोटला जातांना एक दिवस मी तुमच्या

आवार होतें. ज्या दिवशीं, आकाश निरभ्र असून चंद्रमा आपल्या शीतल किरणांनीं जगाला आनंदवीत असे, त्या दिवशीं, मी एकटाच त्या आवारांत, रात्रीचा फिरत असे; व त्या शांत समर्थीं इकडून तिकडे फिरत असताना मला फार आनंद होत असे. मला जो द्राविडी गोसांवी भेटला होता, त्याला गुरूनादा ह्मणत असत. तो गांवांत रहात असे. त्याला मी बंगल्यांत रहावयास बोलावले; त्यावरून एक दोन दिवस तो तेथें राहिला, परंतु त्याला बंगल्यांत बरें वाटेना, ह्मणून तो पुन्हां गांवांत गेला. त्याच्याजवळ गरम कपडा कांहीं एक नव्हता, त्यामुळे त्याला थंडीपासून फार त्रास होत असे; ह्मणून मी त्याला गरम घोंगडीची एक कफनी करून देवावली. इतर गोसांवी लोकांप्रमाणें अंमल करण्याची त्याला संवय असल्यामुळे, अतर (अफुचा अर्क) त्याला फार लागत असे. त्याच्या जवळचा अमली पदार्थ जेव्हां सर्व संपला, तेव्हां त्याचे फार हाल झाले. त्याचे जेवणाचे हि मधून मधून हाल होत असत. कधीं कधीं त्याला मी आपलेबरोबर जेवावयास बोलावीत असे. शारीरिक कष्ट आनंदानें सोसण्यास तो तयार नसे. गोसांवी-पणाची दीक्षा घेऊन त्याला पंधरा वर्षे झालेलीं होती. त्याची एकंदर अंतर्ब्राह्म स्थिति पाहून मला त्याची फार कोंव येत असे. ह्या गुरूनादाबावासंबंधानें जास्त सविस्तर लिहिणें या ठिकाणीं अप्रशस्त होय. असे.

गर्भियांगला येऊन सुमारें पंधरा दिवस झाल्यावर एके दिवशीं मी बंगल्याच्या आवारांत भोजनोत्तर शतपावली करीत व श्रीसद्गुरुमहाराजांच्या नामस्मरणानें मनाशीं करम-

(६१)

णूक करीत फिरत होतो; त्या वेळेस रात्रीचे दहा वाजण्याचा सुमार होता. त्या वेळीं एकाएकीं माझ्या मनांत आलें कीं, आजपासून बरोबर आठव्या दिवशीं तिबेटांत जावयास निघावयाचें. हा विचार मनांत आल्याबरोबर चित्तास समाधान वाटलें. वर सांगितल्याप्रमाणें विचार ठरला त्या च रात्री मला एक शुभ स्वप्न पडलें. दुसरे दिवशीं शाळामास्तरला मीं माझा वेत सांगितला. तेव्हां तो ह्मणाला कीं, आज सकाळीं च तिबेटांतून खंपाच्या बकऱ्यांचा तांडा आला आहे. रस्ता अजून चांगलासा खुला झालेला नाही, -परंतु तुमची जाण्याची वेळ येईतो रस्ता खुला होईल व परमेश्वरकृपेनें तुम्हांला सोबत हि मिळेल. तुम्हांला तिबेटांत कांहींएक त्रास होणार नाही, असें मला वाटतें. सुमारें तीन चार दिवसांमध्ये भुटिया लोकांच्या बकऱ्या वर जाऊं येऊं लागल्या. घाटांतील बर्फ कमी होऊं लागलें व चौदास परगण्यांतील कांहीं भुटिया लोक तिबेटांत जाण्यासाठीं गर्बियांगला येऊन पोहोंचले. मी हि माझ्या तयारीला लागलों. ठरल्याप्रमाणें बरोबर आठ दिवसांनीं, पांगु येथील एका श्रीमान भुटिया व्यापाऱ्याची सोबत पाहून मी तिबेटांतील “ ताकलाकोट ” ला जावयास गर्बियांगहून निघालों. सकाळीं आठ वाजतां “ छांगरू ” येथें मुक्काम केला. येथें मुक्काम करण्याचें कारण असें झालें कीं, मी गर्बियांगला असतांना छांगरूच्या पधानानें मला आग्रह केला कीं, आपण आमच्या गांवांत येऊन रहा, मी आपली सर्व व्यवस्था ठेवीन. परंतु मी त्याला सांगितलें कीं, ताकलाकोटला जातांना एक दिवस मी तुमच्या

गांवाला मुक्काम करीन. असो. दुसरे दिवशीं मी, माझे दोन कुली, गुरुनादा बावा, एक नेपाळी हवलदार व एक पोलीस शिपाई असे छांगरूहून जेवून निघालों. आम्हांला "तिंकर" ला जावयाचें होतें. छांगरूपासून तिंकर सात मैल आहे. रस्ता नेपाळ हद्दीतून तिंकर नदीचे कांठाकांठानें च आहे. रस्ता चांगला नाही. वाटेंत एक मोठी चढण लागते.

छांगरूहून निघतांना एक मोठी गम्मत झाली. आदले दिवशीं रात्री गुरुनादा बावाचें व माझ्या कुलींचे थोडेंसे भांडण झालें. पुढें मीं गुरुनादा बावालाःसमजुतीच्या गोष्टी सांगून पाहिल्या, परंतु त्याचा राग कांहीं केल्या जाईना. रात्री बावाजी उपाशी च निजले. सकाळीं मीं त्यांना जेवावयास बोलावले, तेव्हां बावाजी रागानें हाणाले कीं, मी तुमचे बरोबर कैलासला येत नाहीं, तुम्ही आपले जा. सुमारें अर्धा तास ते संतापामुळें कांहीं तरी बडबडत बसले होते. मी पुन्हां कांहीं एक बोललों नाहीं, त्यांचें पान वाढून ठेवून मी भोजनास बसलों. नंतर कांहीं वेळानें बावाजी जेवावयास आले. निघतांना मीं बावाजीला मजबरोबर चलावें हाणून विनंति केली व पुष्कळ प्रकारें त्यांची विनवणी हि केली; सर्वांनीं त्यांना सांगितलें कीं, स्वामीजीबरोबर जाल तर फार चास न होतां कैलास व मानस सरोवराचें दर्शन होईल. अशी संधि पुन्हां येणार नाही; परंतु बावाजीला तें कांहीं पटेना. आम्ही छांगरूहून निघालों, बावाजी तेथें मुक्कामाचे जागीं च निजून राहिले. आम्ही तिंकरला दुपारीं बारा वाजतां येऊन पोहोंचलों. रस्ता वाईट व चढण फार, त्यामुळें जीव अगदीं थकून गेला. तिंकरला जाऊन आम्ही गुळ खाऊन, पाणी पिऊन, विश्रांति घेत बसलों होतो;

तों सुमारें अर्ध्या तासानें गुरुनादा वावा काठी टेंकीत, कण्हत व थकलेले असल्यामुळें हळु हळु चालत येतांना आर्हीं पाहिले. आमच्या जवळ वावा येऊन बसले. वरें झालें, तुह्मी आलांत, असें मीं ह्मटलें व त्यांना गुळ व पाणी दिलें. मी अथवा इनर कोणी हि त्याला जास्त बोललें नाहीं. ह्या वावाचा, पुढें तिबेटांत जितके दिवस तो मजबरोवर होता तितके दिवस, मधून मधून मजवर अथवा माझ्या कुलीवर उगी च राग होत असे व त्यामुळें तो स्वतःस विनाकारण त्रास करून घेत असे. तिकरला आमचा दीड दिवस मुक्काम होता. नेपाळी हवलदारानें आमची राहण्याची व खाण्यापिण्याची व्यवस्था गांवच्या पधानाकडून चांगली ठेवविली होती. तिकरहून नेपाळी हवलदार व पोलीस शिपाई छांगरूला परत गेले व मी, माझे दोन कुली, गुरुनादा व तो भुटिया व्यापारी, असे पुढें जावयास निघालों. त्या व्यापाऱ्याबरोवर दोन हुणिया (तिबेटी) जातीचे नोकर असून सामानानें लादलेले सात झुबु व चार घोडे होते. ह्या जनावरांवर विशेषतः कापडाचे गळे लादलेले होते. तिकरपासून सुमारें अडीच मैलांवर एका धर्मशाळेंत संध्याकाळीं पांच वाजतां आर्हीं येऊन उतरलों.

आर्हीं ज्या धर्मशाळेंत मुक्काम केला होता, त्या ठिकाणापासून च तिकरचे धुऱ्याचा प्रारंभ होतो. धुरा पहाटें चढून जाणें सोईचें असतें, ह्मणून त्या रात्री आह्मांला वरील धर्मशाळेंत मुक्काम करणें भाग पडलें. भोटमधील धर्मशाळा गालिच्छ असून लहान असतात; तशी च ही धर्मशाळा होती. त्या व्यापाऱ्यानें धर्मशाळेच्या बाहेर मालाच्या गळ्यांचा ढीग

रचून त्यावर एक पाल लावले. धर्मशाळेंतील एका खोलींत मी, दुसऱ्या खोलींत गुरुनादा, तिसरे खोलींत माझे कुली व बाकीच्या चार खोल्यांतून तो व्यापारी व त्याचे नोकर असे राहिले. जवळ च एका टेंकडीचे आश्रयानें असलेले एक पाल मी पाहिले. त्या पालाजवळ सभोंवार, कातड्याच्या लहान लहान पिशव्यांचा, दोन तीन पुरुष उंचीचा ढीग पाहिला. त्या पिशव्या किराणा मालानें भरलेल्या होत्या. त्यांचा आकार गोण्याप्रमाणें होता. चौकशीअंतो असें कळले की, माझ्या बरोबरच्या भुटिया व्यापाऱ्याच्या बकऱ्यांचा तांडा तेथें उतरलेला होता. तांडा सुमारे दोन हजार बकऱ्यांचा होता.

“ तिकर धुरा ” हा, पश्चिम तिबेटांत जावयास जे एकंदर सात आठ मार्ग आहेत, त्यांपैकी एक आहे. चौदास परगण्यांतील भुटिया व्यापारी बहुतकरून ह्या च मार्गानें जातात; असो. ज्या रात्री आर्ही धर्मशाळेंत मुक्काम केला होता, त्या रात्री पर्जन्य इतका पंडला की, रात्रभर मी आंत छत्री उघडून बसून राहिलो होतो ! वरून गळत होतें; बाहेरील पाणी आंत येत होतें; थंडी तर अतिशय होती. माझे कपडे भिजून चिंब झाले होते. रात्रभर झोंप नाही. स्वंपाक करतां येईना, त्यामुळे उपास करावा लागला, हे सांगणें नको च. ह्याप्रमाणें माझे हाल झाले, परंतु गुरुनादा बावाचे माझ्यापेक्षां जास्त हाल झाले ! त्याला थंडी बिलकुल सहन करवेना. परंतु तेथें दुसरा उपाय च नव्हता.

“ लिपुपास ” पेक्षां तिकरचे धुऱ्याची चढण जास्त खडी आहे. आर्ही पहाटे तीन वाजतां निघण्याचा वेत

केला. पहाटे चहा घेतला व थोडीशीं विस्कटे खाह्णीं. माझ्या कुलीनीं स्वैपाक केला व आह्णीं भोजन करून घेतलें. रिकाम्या पोटीं बर्फावरून चालणें व चढणें चढणें अशक्य असतें, त्यामुळें एवढ्या पहाटे जेवण करणें भाग पडलें; शिवाय त्या दिवशीं सकाळीं तीन वाजेपासून संध्याकाळीं सहा वाजेपर्यंत आह्णांला प्रवास करावयाचा होता.

भुटिया व्यापाऱ्यानें मजसाठीं तिंकरहून एक घोडा भाड्यानें आणविला. सहा तासांचें एक रुपया भाडें दिलें. घुरा सतरा साडे सतरा हजार फूट उंचीचा आहे. पांच मैलांची चढण आहे. रस्ता अतिशय कठीण आहे. आह्णीं सकाळीं चार वाजतां धर्मशाळा सोडली. त्या वेळेस आकाश मेघाच्छादित होतें; पर्जन्य पडण्याची भीति होती. धुक्यामुळें दिशा धुंद झालेल्या होत्या. मी व तो भुटिया व्यापारी घोड्यावर बसून हळु हळु चाललों होतों. बाकीची मंडळी पायीं चालत होती. त्या व्यापाऱ्याची जनावरें सर्वांच्या पुढें चाललीं होती. झुबु हें जनावर मी प्रथम खेळ्याला पाहिलें. तें साधारणपणें वनगाई (याक) सारखें असतें; त्याच्या संबंदानें बरोबर रीतीनें कल्पना करावयाची तर ही जात वनगाय व गांवठी गाय यांचे मधील भेसळ आहे. असो. अशा रीतीनें हळु हळु मार्ग क्रमीत आह्णीं दुपारीं बारा वाजतां तिंकर धुन्याचे शिखरावर येऊन पोहोंचलों. गुरुनादा व माझे दोन्ही कुली मागें राहिले असें दिसलें त्या समयीं मी अठरा हजार फूट उंचीवर उभा होतों ! पायाखालीं, घोंठ्याचे वर चार चार बोटें इतकें

बर्फ होते. जिकडे पहावें तिकडे पांढरें; च पांढरें. मीं निळ्या रंगाच्या कांचेचा चष्मा डोळ्यांस लावला होता. कारण, मार्गे पान २१ येथें सांगितल्याप्रमाणें बर्फावर ऊन पडून त्यापासून जिकडे तिकडे प्रखर प्रकाश पडतो व तो नेत्रांस असह्य होऊन त्यामुळें दृष्टीस अपाय होतो. चढण चढून शिखरावर आलों व तेथून मीं घोडा परत केला. घोड्यावरून खाली उतरलों त्या वेळेस माझे पाय बर्फांत घोड्यापर्यंत रुतले होते. वरून हि बर्फ पडत होते, व सभोंवार देखील जिकडे तिकडे बर्फ च पसरलें होतें. मीं एकदां चष्मा बाजूला करून सभोंवतीं पाहिलें, त्यावेळीं श्रीभगवंतांनीं अर्जुनाला आपलें विश्वरूप दाखवितांना त्याजला दिलेल्या दिव्य दृष्टीचें मला स्मरण झालें; त्या वेळेचा तो देखावा मी आमरणांत विसरणार नाहीं! थंडी-मुळें शरीरयष्टि जरी कांपत होती, तरी तो गंभीर देखावा पाहून मन प्रसन्न झालें. त्या वेळेस मधून मधून ऊन पडत असल्या-मुळें फार च मौज दिसत होती. वारा विलकुल वहात नव्हता. बर्फाच्या वादळामुळें दिशा अगदीं धुंद झाल्या होत्या. उत्तरेच्या व दक्षिणेच्या वाजूस कडे तुटलेले असून मध्यभागीं उंच सुळक्यावर आही उभे होतो. एकीकडे हिंदुस्थान व एकीकडे तिबेट असे दोन प्रदेश अगदीं निरनिराळे दिसत होते. चढण चढतांना वादळ वगैरे कांहीं एक नव्हतें. माथ्यावर आल्यानंतर एक दोन मिनिटें थोडेंसें बर्फ पडलें. ही अखंड बर्फाची रांग ओलांडतांना कंठीं प्राण येतात, येवढें च नव्हे तर, ह्या ठिकाणीं मनुष्यें व जनावरें प्राण सोडतात देखील. आही चढण चढत असतांना, सामान लादलेल्या घोड्यांपैकीं एका घोड्याचा

पाय बर्फावरून घसरला व घोडा खाली पडला; पडल्याबरोबर त्यानें डोळे फिरवले, जीभ बाहेर काढली व पाय ताठ केले; तेव्हां दोर कापून त्याच्या पाठीवरचें सामान बाजूला केलें व मोठ्या प्रयासानें त्याला उभें केलें. नंतर कांहीं वेळानें घोडा सावध झाला. थोडक्यांत बचावला, नाहींतर त्या दिवशीं त्या घोड्याची मरणाची च पाळी होती. श्री नारायणाचे कृपेनें त्या दिवशीं कडक ऊन हि पडलें नव्हतें, वारा हि सुटला नव्हता व वादळ हि नव्हतें, त्यामुळें आंझांला विशेषसा त्रास न होतां आह्मी तिकर धुऱ्याचे शिखरावर सुखरूप येऊन पोहोंचलों. सुमारे पंधरा मिनिटें तेथील देखावा पहात उभा होतो. या मृत्युलोकांतील मनुष्याला स्वर्गांत नेल्यावर त्याच्या मनाची जी स्थिति होत असेल, त्या स्थितीची कांहीं कल्पना तो बर्फमय प्रदेश पाहून माझ्या मनावर झाली. त्या वेळेच्या माझ्या मानसिक स्थितीचें वर्णन याहून जास्त स्पष्टपणानें मला करतां येणें शक्य नाहीं, ह्याबद्दल माझे प्रिय वाचक मला क्षमा करितील अशी आशा आहे.

आह्मी शिखरावर माझे कुली व गुरुनादा यांची वाट पहात सुमारे पंधरा मिनिटें उभे होतो. तेथें जास्त वेळ उभे राहण्याची आमची प्राज्ञा नव्हती. कारण, बर्फाचें वादळ केव्हां उत्पन्न होईल व कडक ऊन केव्हां पडेल, ह्याचा कांहीं नियम नव्हता; आणि तसें झालें असतें तर मग कैलास व मानस सरोवर तेथल्या तेथें च राहिले असते व हें प्रवासवर्णन लिहिण्याचा प्रसंग हि पण आला नसता. असो. पुढें आह्मी उतार उतरूं लागलों; बर्फांत पाय

बर्फ लागले; थंडीमुळें शरीर बधिर होऊन वाकूं लागलें, ठिकठिकाणीं पाय घसरून पडलों देखील. उजव्या हातांशील उंच काठी टेंकीत व डाव्या हातानें एका घोड्याची शेंप धरून मी त्या घोड्याचे मागोंमाग सुमारे एक दांड तास सारखा बर्फातून चाललों होतो. नंतर बर्फाचा प्रदेश संपून खडकाळ रस्ता लागला; मी व भुटिया व्यापारी सर्वांचे पुढें चालत होतो. दुपारी साडे तीन वाजतां सर्व उतार उतरून, एका झऱ्याचे कांठीं आह्मी येऊन बसलों. श्रम किली झाले होते ह्मणून सांगूं ? बसल्याबरोबर जमिनीवर आंग टाकलें व डोळे झांकून पांच सहा मिनिटें स्वस्थ पडलों. भुकेनें पोटांत काहूर उसळून दिलें होतें व माझे खाण्याचें सामान तर कुलींबरोबर मागे राहिलें होतें. थोडीशीं बिस्किटें व गोंठलेल्या दुधाचा डवा मीं मजबरोबर घेतला असतां तर बरे झालें असतें, असें मला वाटूं लागलें. तेव्हां त्या भुटिया व्यापार्यानें मला एक दोन मुठी मोठ्या मनुका व दोन गव्हाचे रोट दिले. याप्रमाणें मनुका व रोट आह्मी खात बसलों असतां, सुमारे एक तासानें माझे कुली व गुरुनादा हे तेथें आले. वाटेंत कुलींचे व बावाचे साहजिकपणें आमचेपेशां जास्त हाल झाले. बावाजीला वाटेंत दोन मोठे जुलाब झाले. कपाळ दुखूं लागलें व शक्ति नाहीशी झाली. तशी च स्थिति माझ्या तरुण कुलीची झाली. ज्या वेळेस हे तिघेजण आह्मी बसलों होतो त्या झऱ्याजवळ आले, तेव्हां तो तरुण कुली व बावाजी प्रेतवत दिसत होते. झऱ्याजवळ आल्याबरोबर ते दोघे मला ह्मणूं लागले कीं, स्वामीजी, आह्मी आतां येथें च मरणार, आम-

च्यानें चालवत नाहीं; असें हाणून त्यांनीं धाडदिशी जमिनीवर आंग टाकलें. त्यांची ती स्थिति पाहून मला फार काळजी वाटूं लागली. नंतर कुलींनीं गुळ, तूप व सत्तू एकत्र करून खाल्ला. गुरुनादा वावास हि खावयास दिलें. खाल्यावर त्यांना जरा बरें वाटलें व हुषारी आली. ऊर्ध्व लागल्यामुळें त्यांची छाती भरून येऊन दुखत होती. पुढें ऊर्ध्व कमी झाला व छाती दुखणें हि बंद झालें. आठ नऊ हजार फूट उंचीपर्यंत मनुष्याला श्वासोच्छ्वास करण्यास अडचण पडत नाही; परंतु त्याच्यावर हवा पातळ असल्यामुळें श्वासोच्छ्वासाचें क्रियेस अडथळा येऊन ऊर्ध्व लागतो. चालतांना आह्मी तोंडांत काळे मिरे ठेवीत होतो. त्यामुळें तोंडाला कोरड पडत नसे. झऱ्याजवळ आह्मी सुमारें दोन तास वसल्यावर पुढें प्रवास करूं लागलों. आतां आह्मी परदेशांत आलों होतो ते इंग्लंड, अमेरिका अगर जपान यांसारख्या सुधारलेल्या परदेशांत नव्हे, तर अगदीं रानटी देशांत आलों होतो कीं ज्या ठिकाणीं आह्मी जिवंत कसे राहूं, ह्याची क्षणोक्षणीं चिंता वाटत असे. माझा तरुण कुली व गुरुनादा हे अगदीं काळे ठिक्कर पडल्यामुळें चमत्कारिक दिसत होते, त्यांच्या मुखावर आतां थोडीशी टवटवी आली होती. आह्मी सर्व मिळून हळु हळु चालूं लागलों. डोंगरसपाटीवरून चाललों होतो. जिकडे पहावें तिकडे मैदान. वृक्ष नाही, वेली नाही, झुडुप नाही, कांहीं नाही ! त्या अफाट मैदानावरून आह्मी सहा माणसें व सात जनावरें, इतके च कायते प्राणी एकसारखे चालत होतो. वाटेनें आह्मांला चिटपाखरूं देखील

दिसलें नाहीं. सुमारे साडे पांच वाजतां आह्मांला एका डोंगराचे शिखरावर “ ताकलाकोट ” दिसूं लागलें. त्या च सुमारास अंगाला झोंबणारा असा तीक्ष्ण वारा जोरानें वाहण्यास सुरवात झाली. वारा आमचे उलट दिशेनें वहात होता. “ ताकलाकोट, ” लांबून दृष्टीस, जवळ आहे असें दिसत होतें खरें, परंतु तेथें जाऊन पोंचण्यास आह्मांस संध्याकाळचे साडे सात वाजले. त्या दिवशीं आह्मी, पहाटे चार वाजल्यापासून तो संध्याकाळचे साडे सात वाजेपर्यंत, ह्मणजे सुमारे पंधरा तास एकसारखा प्रवास केला; वाटेंत फक्त दोन तास विश्रांति घेतली होती. “ ताकलाकोट ” ला संध्याकाळीं आलों, तेव्हां तेथल्या नदीला पूर आला होता. नदीवर पूल वगैरे कांहीं एक नव्हता व आह्मांला तर पलीकडे जावयाचें होतें; तेव्हां आह्मी जनावरांचे पाठीवर बसून पार गेलों. ह्या प्रसंगी घोडा अथवा खेंचर यापेक्षां जुबु जनावर फार उपयोगी पडतें, असें माझ्या नजरेस आलें. नदीचे पैलतीरीं एक मोठी बरड आहे व त्या बरडींत पुष्कळ मोठाल्या गुंफा पोंखरलेल्या आहेत. ह्या गुंफापैकीं एका गुंफेंत त्या दिवशीं आह्मी मुक्काम केला. भुटिया व्यापारी आपले सामानाचे गट्टे जनावरांवरून काढून घेण्याचे खटपटीस लागला; कारण, जनावरें त्या च रात्रीं तिकर गांवाला परत जावयाचीं होती; याचें कारण ताकलाकोटला जनावरांना खावयास चारा मुळीं च मिळत नाहीं. आह्मी आलों त्या दिवशीं, सबंध दिवसभर सर्व जनावरें अगदीं उपाशी होती. त्या दिवसाच्या अत्रमासें तीस मैल प्रवासानें

माणसें व जनावर अगदीं थकून गेलीं होतीं हें सांगणें नको च. सामान वगैरे लावून ठेवल्याबरोबर तो व्यापारी व त्याचे दोन हुणियां नोकर सत्तु व जाण खावयास बसले. मी व कुली कांहीं न खातां तसे च बसलों होतीं. गुरुनादा हि त्यांचे बरोबर जाण खावयास बसला. जाण हें एक प्रकारचें मद्य आहे. तें जव कुजवून त्यापासून तयार करतात.

त्या च वेळेस आमच्या मागे एक ससेमिरा लागला. जाण पिऊन धुंद झालेले आसुरी मुद्रेचीं चार पांच तिवेटी माणसें आमचे भोंवतीं जमून आह्मांला त्रास देऊं लागलीं. तुह्मी परके लोक येथें कोणाच्या परवानगीनें आलांत ? आतांच्या आतां आमच्या राज्याचे हद्दीचे बाहेर चालते व्हा, नाहींतर तुमचे प्राण जातील; यांप्रमाणें ते लोक वडबडूं लागले. आह्मांला त्यांची ती भाषा कांहीं च समजत नव्हती, ह्मणून आह्मी स्वस्थ बसलों होतीं. हे लोक सरकारी कामगार जरी नव्हते; तरी त्यांप्रमाणें च आमच्याशीं वागत होते. आतां काय करावें अशा विचंचनेंत मी पडलों. रात्रीचे आठ साडे आठ झालेले होते. शेवटीं, त्या भुटिया व्यापाऱ्यानें त्यांना समजावून सांगितलें व तो ससेमिरा त्या वेळेपुरता तरी बंद झाला. मी, कुली, बावाजी सर्व अगदीं थकून गेलों असल्यामुळें चहा वगैरे कांहीं एक न करतां, आह्मी तसे च निजलों. त्या रात्री मला झोंप लागली नाहीं. श्रमामुळें सर्व आंग ठणकत होतें.

ज्या गुंपेंत आही उतरलों होतों, ती गुंफा प्रथम अगदीं गलिच्छ होती. ती माझ्या मनुष्यांकडून साफ करविली, तेव्हां मला तींत रहावेसें वाटलें. दुसरे दिवशीं पहाटे पांच वाजतां मी उठून गुंफेचे बाहेर उभा होतों, कांहीं वेळानें शौच मुखमार्जन करून नदीवर स्नानाला जावें अशा विचारांत मी असतां, एक तिबेटी मनुष्य मजकडे आला व स्वभाषेंत सांगू लागला कीं, कोटांत झुपन साहेब तुहाला बोलावीत आहेत, चला. मला ती भाषा समजत नसल्यामुळें मी त्याला भुटिया व्यापाऱ्याकडे घेऊन गेलों. त्यानें त्याला सांगितलें कीं जेवण करून दुपारीं येतील. नंतर नदीवर स्नानास जाणार होतों, परंतु त्या दिवशीं थंडी फार पडली होती व वारा हि अतिशय होता; शिवाय त्या नदीचें पाणी चांगलें नाहीं, असें कळल्यावरून मी स्नानाचा वेत रहित केला.

कांहीं वेळानें तो भुटिया व्यापारी मी ज्या गुंपेंत रहात होतों तेथें आला. त्या समयीं मी अवधूत गीतेचा पाठ करीत बसलों होतों. माझे समोर सुमारे पंधरा वीस तिबेटी पुरुष, स्त्रिया व मुलें हीं उभीं होती. माझ्या एका कुलीला तिबेटी भाषा साधारण येत होती. त्याला त्या लोकांनीं प्रश्न विचारून विचारून फार त्रास दिला. एकदां माझ्याकडे पहात, एकदां गुदनादा दुसऱ्या कोंपऱ्यांत आसन घालून बसला होता, त्याच्या कडे बघत, आपआपसांत बोलत, व मधून च मोठ्यानें हंसत. त्यांच्यांत दोन तीन वृद्ध पुरुष होते, ते त्या बाकीच्या स्त्रीपुरुषांना दटावीत. त्यांच्या एकंदर हावभावावरून मला असें वाटलें कीं, ते माझ्या कुलीची थट्टा करीत होते; कारण तो

तोतरा होता. ते माझ्याशी साधारण मर्यादेने वागत. गुरुनादाला त्याच्या वेपारवरून ते लोक खरा साधु (लामा) समजत असत. कारण त्याच्या जटा मोठाल्या होत्या; अंगावर रुद्राक्ष असत; त्याचप्रमाणे तोंडाला व हातांपायांला तो विभूति लावीत असे व त्याच्या जवळ भोपळा होता. माझा वेप गुरुनादाचे वेप्रापेक्षां अगदी च विरुद्ध दिसे. माझ्या जटा फारशा वाढलेल्या नव्हत्या; मी अंगाला विभूति लावीत नव्हतो; अंगावर रुद्राक्ष धारण करीत नव्हतो व माझा कमंडळु पितळेचा होता; यांवरून त्यांचा असा समज झाला व ते असे ह्मणत की, हा हिंदुस्थानांतला कोणीतरी राजा असून इकडे (तिबेटांत) साधूचा वेष घेऊन आलेला आहे; त्याचा चेहरा हि साधूप्रमाणे दिसत नाही. शिवाय, माझ्या जवळ दोन कुली होते; माझे सामान, कपडे व वरील भगवी कफनी हीं व्यवस्थेशीर व स्वच्छ दिसत होती; इत्यादि कारणांनीं ते आपल्या समजास बळकटी आणीत. तो भुटिया व्यापारी आला तेव्हां सर्व मंडळी त्याला माझ्या संबंधानें विचारूं लागली. तेव्हां त्यानें त्यांना असे सांगितले कीं हे आमचे मोठे गुरू आहेत; विद्वान आहेत; फार चांगले आहेत; वगैरे वगैरे. नंतर त्या लोकांना जावयास सांगून तो मला ह्मणाला कीं, मी आतां वर कोटांत झुंपन साहेबांकडे नजराणा (फळे) घेऊन जात आहे, आपण आणखी एक दोन तासांनीं यावे; परवान्यासंबंधानें मी झुंपन साहेबांजवळ गोष्ट काढीन; असें ह्मणून तो गेला. त्या वेळेस नऊ वाजले होते. त्या दिवसाच्या थंडीमुळे व तीक्ष्ण वाऱ्यामुळे माझ्या कुलीचे व गुरुनादा बावाचे ओंठ फुटले होते व तोंडावर भेगा

(मी ज्या व्यापाऱ्याबरोबर तिबेटांत गेलों तो) आह्मी बसलों होतों तेथें आला. मला त्यानें सांगितलें, झुंपन साहेब खुर्शीत आहेत. तुमच्या संबंधानें जी हकीकत मला सांगावीशी वाटली ती मीं त्यांना सांगितली. तुम्हांला भेटण्याची त्यांची इच्छा आहे. त्या वेळेंच झुंपनकडे दोन लामा (बौद्ध भिक्षु) आले होते व त्यांच्याशीं झुंपन बोलत बसला होता. कांहीं वेळानें ते लामा गेले व आम्हांला झुंपननें वर बोलावलें. तिसरे मजल्यावर गच्ची होती. गच्चीवर नदीकडे तोंड करून झुंपन उभा होता. त्यावेळीं गच्चीवर तीषे जण होते. त्यांपैकीं एक परमा भुटिया माझे ओळखीचा च होता, दुसरा मनुष्य झुंपनचा हुजऱ्या असावा असें त्याच्या पोषाखावरून व त्याच्या उभें राहण्याच्या रीतीवरून मीं ताडलें व तिसरा स्वतः झुंपन होता.

मी वर आल्याबरोबर परमा भुटियानें झुंपनला माझी ओळख करून दिली. झुंपननें मला नमस्कार केला व मीं त्याला माझ्या वेपानुरूप हात वर करून आशिर्वाद दिला. झुंपननें पायांत तांबड्या मखमालीचा “ दोकच्या ” (गुडघ्यापर्यंत वूट) घातला होता; अंगांत किनखापी ‘बखू’ (मोठा झगा) होता व डोक्याला जरीची थोडीशी उभट अशी गोल टोपी घातलेली होती; आणि हातांत स्मरणी होती.

झुंपन अंगानें फार लहू हि नव्हता व अगदीं सडपातळ हि नव्हता. चेहरा खानदानीचा दिसत होता. मला त्यानें माझ्या मार्गे या अशी हातानें खूण केली व आह्मी एका लहानशा दालनांत गेलों. हें दालन क्षणजे

झुंपनची कचेरी, पूजागृह व दिवसभर वसण्याची जागा होती. त्या दालनांत साधारण स्वच्छता दिसत होती. बसावयास “दन” (तिब्रेटी गालिचा) घातलेले होते व त्यावर गाद्या होत्या. टेकावयास लोड होते. गाद्यांपुढे नकशीची लांकडी लहान मेजे होती. गादीवर बसून ह्या मेजांवरून जेवतां येते. झुंपननें मजबरोवर असलेल्या दोन माणसांची चौकशी केली. परमा भुटिया दुभाष्याचें काम करीत होता. झुंपनचें व माझे अर्धा तास बोलणें चाललें होतें. मला पाहून त्याला आनंद झालेला असावा असें त्याचे चेहऱ्यावरून मी ओळखलें. त्यानें आपलें जप करण्याचें चांदीचें यंत्र, नीरांजनें वगैरे चांदीचें व सोन्याचें पुजेचें साहित्य मला दाखविलें. “ॐ मामी पामी हुं” अशी त्या जपाचीं अक्षरे आहेत. धार्मिक विषयांसंबंधानें आमचें बोलणें होत होतें, परंतु दुभाष्याला आपलें काम नीट करतां येईना. नंतर इकडचें तिकडचें भाषण झाल्यावर परवान्याची गोष्ट काढली. झुंपननें लागलीं च आपल्या सहीशिक्याचा चार माणसांचा परवाना लिहून दिला. नंतर एक रुपया (सुरती) मला दक्षणा दिली व आपला कैलासचा प्रवास आपणांस सुखकारक होवो, अशी शेवटीं झुंपननें आशा प्रदर्शित केली. त्यावर आपलें कल्याण असो, ह्या शब्दांनीं मी हि माझी सदिच्छा दर्शविली. शिडीपर्यंत झुंपन मला पोहोचवावयास आला होता. कोटांत मी एकंदर तासभर होतो.

मी हेर वगैरे नाहीं याबद्दल परमा भुटियानें हमी दिली

होती. कैलास, खोचरनाथ, तीर्थापुरी, मानस सरोवर वगैरे ठिकाणीं जाण्याचा परवाना मला मिळाला होता. परवाना मिळविण्यास इतरांना फार त्रास पडतो व वेळ लागतो ह्मणतात; परंतु परमेश्वरकृपेनें मला तीस मिनिटांत परवाना मिळाला; परमा भुटिया सांगत होता कीं तुम्हांला पाहिल्याबरोबर झुंपन साहेबांना अतिशय आनंद झाला. त्यांच्या मनावर तुमच्या संबंधानें उत्तम ग्रह झाला आहे. मीं ह्मटलें श्री सद्गुरुची इच्छा; असो.

ज्या टेंकडीवर झुंपनचा कोट आहे, त्या च टेंकटीवर बुद्धांचा एक मोठा मठ आहे. त्यांत सुमारे दोन तीनशें लामा राहतात. मठांत बुद्धाची मूर्ति असून पूजा थाटाची होते. त्या च मठांत एक मोठें पुस्तकसंग्रहालय आहे. शिवाय जवळ च तुरुंग आहे. तिबेटी लोकांत शिक्षा कडक असून कैद्यांना निर्दयपणानें वागवितात.

तिबेटांतील राज्यव्यवस्था कशी काय असते, हें बरोबर समजणें मला शक्य नव्हतें. ह्याला कारणें दोन. एक तर भाषेचें अज्ञान व दुसरें मी कैलास दर्शनाच्या केवळ धार्मिक इच्छेनें गेलों असल्यामुळें, मला राजकीय विषयासंबंधानें जास्त चौकशी करावीशी वाटेना. तथापि, सहजगतीनें मला जी ठोकळ माहिती कळली ती अशी. ' झुंपन ' हा तिबेट सरकारचा एक अंमलदार आहे. त्याचे ताब्यांत आपल्या इकडील प्रांतायेवढा च एक प्रांत असतो. त्या प्रांताचा तो राजा ह्मटलें तरी चालेल. त्याला सर्व अधिकार असतात. मला वाटतें आपल्याकडे जसा ' कमिशनर ' तसा तिकडे ' झुंपन '. झुंपनचे

वर 'गर्पन' हणून एक अधिकारी असतो. त्याचा अमल तीन चार झुंपनवर असतो. 'गर्पन'ला आपल्या इकडील 'गव्हरनरचे' अधिकाराप्रमाणें अधिकार असतो. प्रत्येक गर्पनजवळ एक 'शेपचित' हणून अधिकारी असतो. त्याचे मदतीस एक लामा असतो. लामा व शेपचित न्याय देतात. पश्चिम तिबेटचा गर्पन 'गारटोक' येथें राहतो. गारटोक हें राजधानीचें ठिकाण आहे, असें हटलें तरी चालेल.

मी ज्या वेळेस तुरुंग पहावयास गेलों, त्या वेळेस मला असें झालें कीं, मी केव्हां एकदां उघड्या हवेंत येतो. एका तरुण हुणिया दरवडेखोरास ठार मारण्याची शिक्षा झाली होती, ती अशी. त्याला याकचे कातड्याचे पिशवींत घालून तिचें तोंड शिवून टाकलें होतें. व ती पिशवी कैदी मरेपर्यंत कडक उन्हांत तापत ठेवली होती, तिबेटांत जशी थंडी कडक तसें ऊन हि कडक असतें. हात तोडणें, पाय मोडणें, वगैरे शिक्षा तिकडे प्रचारांत आहेत.

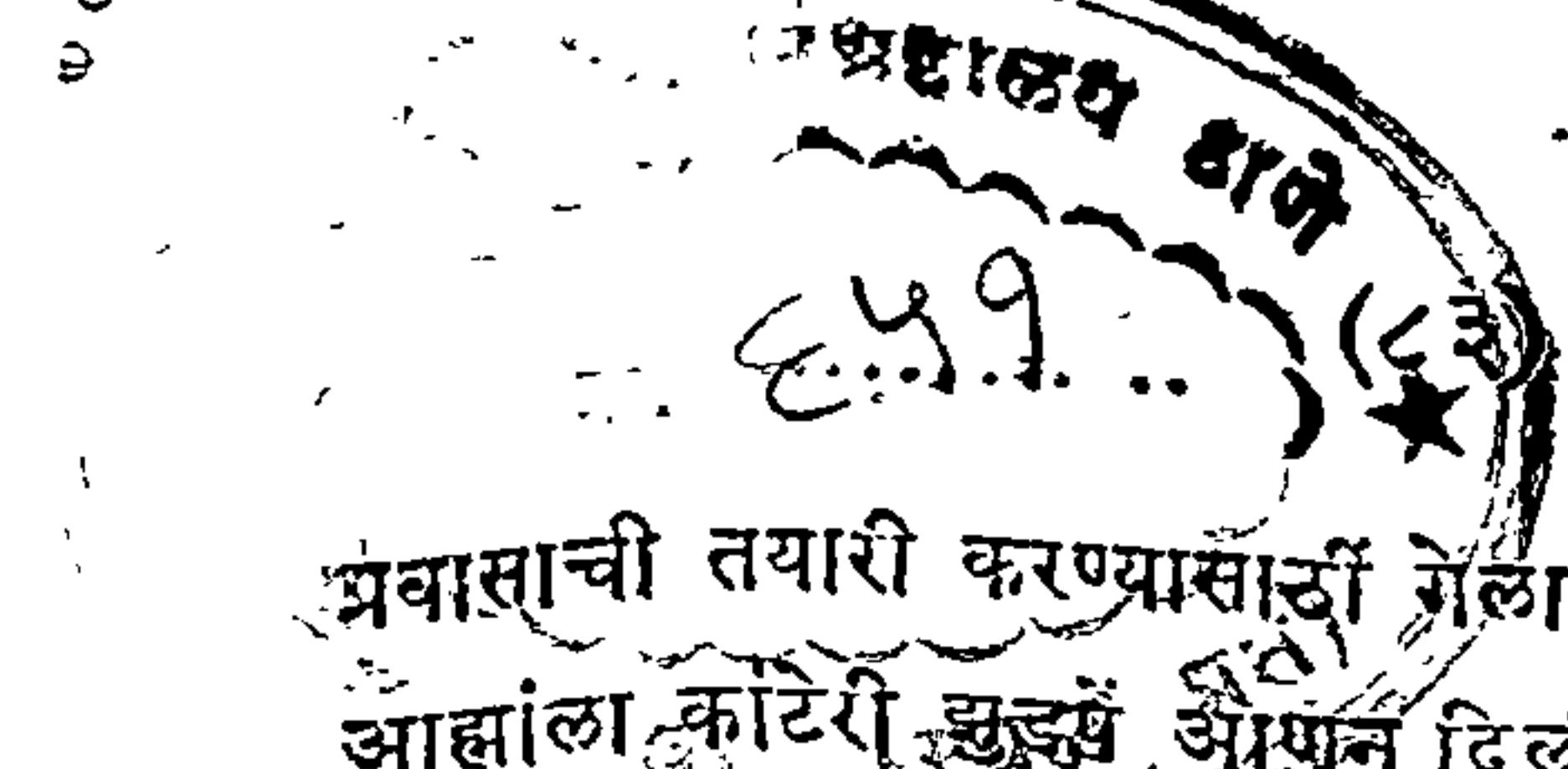
ताकलाकोटला माझा मुक्काम चार दिवस होता. कारण, पुढची तयारी करावयास मला चार दिवस तेथें राहणें भाग च होतें. ह्या गांवाला एक नदी आहे. ह्या नदीचें पाणी काळेंभोर दिसत होतें. ह्या नदीचे कांठीं कांहीं शेती आहे. त्यांत जव पिकतात. हीं शेते कायतीं हिरवीं दिसत होतीं, बाकी सर्व प्रदेश अगदीं रुक्ष ! खडकाळ जमीन व कांटेरी झुडुपें ह्यांशिवाय कांहींएक नाहीं. गर्बियांगपेक्षां ताकलाकोटला उष्णता जास्त आहे, तरी रात्री व सकाळीं थंडी पार असते. येथें जनावरांस चारा बिलकुल मिळत नाहीं, हें मागें सांगितलें च आहे. तिबेटी लोक खाण्याच्या वस्तु जशा वर्षांच्या

सांठवून ठेवतात, तसा च त्यांना चान्याचा हि सांठोपा करून ठेवावा लागतो. सर्पणाचें तर फार च दुर्भिक्ष. याक, वोडे, खेंचरें, वकन्या, गाढवें वगैरे जनावरांची लीद वाळवून तिचा सर्पणाप्रमाणें उपयोग करतात. येथें जिन्नस फार च महाग मिळतात. कसे हि असोत, येथें जिन्नस मिळतात तरी, यापुढें वर तर कांहीं च मिळत नाहीं. यामुळें पंचवीस दिवसांची सामुग्री मी ताकलाकोटला तयार करवून घेतली होती. मजजवळ सातु, थोडीशी कणीक, वनगाईचें दोन शेर तूप, चौदा पौंड विस्किटें, सहा गोंठलेल्या दुधाचे डबे व सुमारें तीन पौंड तिबेटी चहाच्या वड्या, ही खाण्याची सामुग्री तयार होती; पैकीं कणीक कायती एकदां च उपयोगी पडली. वरील सर्व सामुग्रीला मला सुमारें तीस रुपये पडले. ही सामुग्री वाहून नेण्यास याक किंवा घोडा भाड्यानें करावा व त्याच्या मालकाला वाटाड्याचें हि काम करावयास सांगावें, असें मनांत आणून, मीं एखादें जनावर भाड्यानें मिळेल कां ? ह्मणून परमा भुटियास विचारलें. याक, घोडा, खेंचर, ह्यांपैकीं कांहीं च मिळेना. ह्याला कारणें तीन होती. पहिलें कारण असें कीं, त्या ऋतूंत पहाडावर जनावरास चारा वगैरे कांहीं मिळत नाहीं; दुसरें कारण, कैलास व मानस सरोवराचे आसपास त्या समर्थी डाकेखोर लोकांची फार भीति होती; व तिसरें कारण असें कीं, तिबेटांत अशी एक चाल आहे कीं, ज्यानें जनावर भाड्यानें घेतलें असेल, त्यानें तें जनावर जर वाटेंत मेळें तर त्याची किंमत मालकास द्यावी; परंतु मी पडलों संन्यासी, तेव्हां जनावर मेळें अथवा हरवलें तर माझ्या कडून मालकाला काय मिळणार ?

असें वाटलें असावें. (याक, घोडा, अथवा खेंचर ह्यांना शंभराचे वर किंमत पडते). दोन दिवस चौकशी केली, तरी कांहीं च मिळेना. आतां काय करावें, अशा विवंचनेंत मी एडलों. तिसरे दिवशीं रात्रीं मीं ठरविलें कीं, उद्यां कैलासला जावयास निघावयाचें च, कांहीं हि होवों. दुसरे दिवशीं सकाळीं मीं गुंफेच्या बाहेर सभोंवतालची व नदीची शोभा पहात व आज दुपारीं कोणी हि न आलें तर आपण एकटें च पुढें जाणार, असा आपल्या मनाशीं निश्चय ठरवीत, उभा होतों. इतक्यांत, परमा भुटिया एका मध्यम वयाचे हुणियाला घेऊन मजकडे आला व मला ह्मणाला कीं, हा मनुष्य तुमचे बरोबर वर येण्यास तयार आहे. ह्याला सर्व रस्ते माहित आहेत. सामान लादण्यासाठीं याचे जवळ गाढव आहे. तें जर वाटेंत मेळें अगर कोणी चोरून नेलें, तर त्याची जबाबदारी मालक घेण्यास तयार आहे. हें वर्तमान ऐकून, मीं श्रीसद्गुरुमहाराजांना प्रेमानें नमस्कार केला. परमा भुटियाला त्याची मजुरी ठरविण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें पंधरा रुपये दरमहा ठरला व मीं लागलीं च तो कबूल हि केला. नंतर त्यानें एक महिन्याचा पगार आगाऊ मागितला. वाटेंत मधें च सोडून जाणार नाहीं अशी त्यानें शपथ घेतली. त्यावरून त्याला पंधरा रुपये लागलीं च दिले. तो मनुष्य अडचणींत सांपडल्यामुळें, इतक्या थोड्या पगारावर मजबरोबर येण्याचें त्यानें कबूल केलें, असें मला मागाहून समजलें. तो हुणिया मला ह्मणाला कीं, आज दुपारीं दोन वाजतां निघूं. हें ऐकून मला अतिशय आनंद झाला. या वेळीं मला श्रीसमर्थींच्या, मनीं

घरावें तें होतें । विघ्न अवघें चि नासोनि जातें । कृपा केलियां
रघुनाथें । प्रचीत येते ॥ या ओवीची साक्ष पटून प्रेमाश्रुर्नी
माझे नेत्र भरून आले व गहिंवरून मीं सद्वृत्तरणांचें स्मरण
करून, पुन्हां एकदां त्यांना मनोमय नमस्कार केला.

दुपारीं वारा वाजतां जेवण आटोपून, सर्व सामान बांधून,
पोपाख करून, आह्मी आमचे तिवेटी वाटाड्याची वाट पहात
गुंफेंत बसलों. तो दोन वाजतां येणार होता; पण तीन वाजले,
चार वाजले, पांच वाजले, तरी त्याचा अजून पत्ता नव्हता;
तेव्हां त्याला पहावयास मनुष्य पाठविला. शेवटीं सहा वाजतां
गाढव घेऊन तो आला. त्याला उशीर होण्याचें कारण विचारलें,
तेव्हां तो हणाला कीं, कोटांत झुपन साहेबांकडे कर्जाचा
हस्ता भरावयास गेलों होतो, तेथें मला उशीर लागला. पुढें
दिवस पाऊण तास च राहिला होता, तेव्हां तो हणाला, आतां
आपण येथून निघूं, व येथून दीड मैलावर नदीपार माझे
घर आहे, तेथें रात्रभर राहून पहाटें उठून पुढें चालूं लागूं;
मी हि माझी तयारी करून घेईन. त्याचें तें हणणें मला पसंत
पडलें. नंतर गाढवावर सामान लादले व आह्मी चालूं लागलों.
ताकलाकोट मीं साडे सहाला सोडलें. मी, गुरुनादा, माझे दोन
कुली व तिवेटी वाटाड्या असे मिळून निघालों. गर्वियांग-
पर्यंत दोघां शाळामास्तरांची मला चांगली मदत झाली व
पुढें परमा भुटियानें मला पुष्कळ सहाय दिलें. ठरल्याप्रमाणें
दीड मैलावर नदीपार दिवस मावळण्याच्या सुमारास जाऊन
पोहोंचलों व एका वडारांत (डोंगराचे कपारींत) आह्मी रात्रीचा
मुक्काम केला. आमचा हुणिया वाटाड्या आपले घरीं स्वतःच्या

 प्रवासाची तयारी करण्यासाठी गेला. चहा वगैरे करण्यास त्याने
 आहारासाठी सुद्धे आणून दिली होती. कुलीनीं चहा तयार
 केला. चहा पिऊन मी व गुरुनादा बावा गोष्टी बोलत बसलो
 होतो. इतक्यांत परमा भुटिया व एक वृद्ध वैरागी असे दोवे-
 जण आही बसलो होतो तेथे आले. त्या वृद्ध गोसांव्यास पाहि-
 ल्याबरोबर मी त्याला बसावयास आसन दिले व कुलीला चहा
 करावयास सांगितला. परमा भुटियाने माझी व त्या वृद्ध गोसां-
 व्याची ओळख करून दिली; त्यावरून मला असे समजले की,
 मोरपंखी बावा हणून एक साधु मथुरेहून कैलासचे दर्शनास
 आज वारा वर्षे सारखा जात आहे, तो चहा वृद्ध वैरागी.
 अशा त्या मोरपंखी बावाला पाहून मला फार आनंद झाला.

एक तपपर्यंत दरवर्षी, कैलास व मानस सरोवराचे दर्शन
 घेऊन, कैलासपर्वती एक दीड महिना श्री कैलासनाथाचे ध्यान
 करीत बसावयाचे, असा त्याचा संकल्प होता. त्याप्रमाणे वारा
 वर्षे पुरी करून श्री कैलास व मानस सरोवराचे शेवटचे दर्शन घेऊन
 मोरपंखी बावा परत चालले होते. ताकलाकोटला गेले
 असतांना परमा भुटियाला ते वाटेत भेटले. तेव्हां त्याने
 माझी हकीकत त्यांना सांगितली; ती ऐकून मला भेटून
 जाण्याची इच्छा त्यांनी दर्शविली. त्यावरून तो त्यांना
 मजकडे घेऊन आला होता. बावाजींनी कृपावंत होऊन मला
 दर्शन दिले, यामुळे मला फार धन्यता वाटली. चहा तयार
 होईतो हिंदीमध्ये आमचे इकडचे तिकडचे भाषण झाले.
 कैलासचा प्रसाद हणून त्यांनी मला तेथील मृत्तिका दिली.
 तिच्या मी अत्यंत आदराने व प्रेमाने आपल्या मस्तकावर धारण

केलें, बर्फावरून चालतांना अतिशय थंडीपासून त्रास झाल्यास, अंगांत उष्णता उत्पन्न होईल अशी विषयपात्राण नांवाची औषधि त्यांनी मला देऊन ठेवली व आशिवार्दि' दिल्या. मी दिलेला चहा व सत्तु त्यांनी भक्षण केला व धूम्रपान करून ते पुढें ताकलाकोटला जावयास निघाले. त्यांचा सहवास मला सुमारें तास दीड तास झाला.

मोरपंखी बावा वयानें सुमारें साठ वर्षांचें असून शरिरा-
चा बांधा सडपातळ होता. मस्तकावर मोठा जटाभार असून तोंडाला व सर्वांगाला विभूति लावलेली होती. पायांत पांढरा कयान्वहसचा बूट असून अंगांत बकरीच्या कातड्याचा बखु होता. जवळ एक चिमटा व कमंडलु असून त्यांत तूप होतें. बावाजी रोज साठ मैल चालत. 'दरिद्र'हून ताकलाकोटल ते एका दिवसांत येत. मी जाण्याचे आधीं दोन महिने ते वर गेले होते. त्या वेळेस 'लिपुपास'मधून अतिशय बर्फामुळें बकऱ्या देखील जाऊं शकत नाहींत. पहिल्या पहिल्यानें ते डोक्यास मोराचीं पिसें लावलेली टोपी घालीत असत, ह्मणून त्यांना मोरपंखी बावा हें नांव पडलें होतें. ह्या साधूविषयीं अस्कोटच्या थोलिटिकल पेष्कार साहेबांनी मला कांहीं माहिती सांगितली होती. मोरपंखी बावास जडीबुटीची माहिती फार आहे, अशी त्या प्रांतांतील लोकांची समजूत आहे व ती खरी असावी असें मला देखील वाटतें. असो.

त्या रात्रीं आह्मी त्या वडारांत निजलों. पहाटें पांच वाजतां प्रातर्विधि आटोपून चहा वगैरे घेऊन, आह्मी पुढें जाण्यासाठीं तयार होऊन वाटाड्याची वाट पहात बसलों. इतक्यांत तो

आला. नंतर गाढवावर सामान बांधून मार्ग क्रमप्यास आह्मी सुरवात केली. 'कर्नाळी' नदीचे तीरानें च गारटोकला रस्ता जातो; त्या रस्त्यानें आह्मी चालूं लागलों. तिघेटांत पक्या सडका मुळीं च नाहीत. ताकलाकोटपासून चार एक मैलपर्यंत थोडीशी पायवाट आहे; पुढें ती देखील नाही. तेथून पुढें दिशांचे धोरणानें प्रवास करावा लागतो, ह्यामुळें तद्देशीय वाटाड्याची अत्यंत जरूरी असते. सकाळीं पांच वाजतां आह्मी निघालों तेव्हां थंडी कडक पडली होती. रस्त्यानें पायाला दगडाचे वारीक वारीक कंकर वोंचूं लागले व गारठ्यामुळें सर्व शरीर कापूं लागलें. आह्मी हळु हळु चालण्यास प्रारंभ केला. सूर्योदय झाल्यावर अंगांत थोडी ऊब आली. सुमारे चार पांच मैल चालून गेल्यावर एके ठिकाणीं रस्ता अरुंद व ठिसूळ होता. त्या रस्त्यावरून आमचें सामानाचें वाहन चालत असतां त्याचा पाय घसरला व तें गाढव सामानासह कर्नाळी नदींत पडलें. नदीस पाणी जरी फार नव्हतें, तरी पाण्याला ओढ फार होती. त्यामुळें गाढव पाण्यांत पडल्याबरोबर खालीं धाहूं लागलें. सुमारे वीस बावीस हात खालीं वहात गेलें. मी सर्वांचे पुढें होतो. मला वाटलें गाढव खास मेलें व सर्व सामानासह आतां अशक्य आहे. मी जागचे जागीं स्वस्थ लगे राहिलों. गाढव पाण्यांतून वहात होतें व त्याचा मालक व माझे कुडी नदीचे कांठावरून त्या च दिशेनें पळत होते, नंतर गाढव एका खडकास अडकलें. त्या वेळेस तें पाण्यांत अगदीं मृतवत पडलेलें होतें. शेवटीं मालकानें अंगावरचे कपडे काढले व नदींत उडी टाकली आणि कसें तरी करून त्यानें तें गाढव पलिकडच्या तीराला

ओढून नेलें. ती सकाळची साडे नऊ वाजण्याची वेळ होती. नदीला ह्मणण्यासारखा पूर आला नव्हता; त्यामुळें गाढवाला वर काढतां आलें. थंडीमुळें व बर्फाचे पाण्यामुळें त्या वाटाड्याचें सर्व शरीर हिरवें निळें होऊन त्याची अगदीं गठडी वळली होती. नंतर त्यानें अंगांत बकऱ्याच्या कातड्याचा बखु घातला व सुमारे अर्धा तास तो स्वस्थ पडून राहिला; मग त्याला हुषारी आली. नंतर त्यानें व माझे कुलीनीं पलिकडचे तीरावरील सर्व सामान मोठ्या प्रयासानें अलिकडचे तीरावर आणलें. नंतर आहीं सर्व कपडे उन्हांत वाळत घातले. आमची एक हि जिनस वाहून गेली नाही व गाढव हि वांचलें. बरोबर घेतलेला आगपेटीचा पुडा सर्दून गेला. सत्तु अर्धा मिजला, तो काढून फेंकून दिला, व पुन्हां ताकलाकोटला त्या वाटाड्याला पाठवून सत्तु मागविला. आमचा मुक्काम त्या ठिकाणीं सुमारे सहा सात तास झाला. अजमासें तीन वाजतां आहीं पुढें चालूं लागलों. वाटेनें आह्मांला एक देखील मनुष्यप्राणी भेटला नाही. सुमारे सात वाजतां आहीं “ कर्दमखार ” नांवाच्या एका लहानशा खेड्याला येऊन पोहोंचलों. ह्या खेड्यांत दोन तीन घरांची वस्ति होती. आहीं रात्रीचा मुक्काम उघड्या मैदानांत च केला; केला ह्मणण्यापेक्षां करावा लागला हें च खरें. त्या रात्री मी चहा, सत्तु, गूळ व तूप असे एकत्र करून भक्षण केले; परंतु मला सत्तु सोसला नाही, त्यानें माझे पोट फुगलें. ह्मणून नंतर मी सत्तु खाणें च सोडून दिलें. थंड हवेमुळें माझी भूक अगदीं कमी झाली होती, परंतु माझ्या कुलींचा आहार जास्त वाढला होता. संबंध दिवसांत

मी दहा बारा विक्रिटे व चहा घेत असे. दररोज सुमारे बारा तेरा मैल चालावे लागत असे, तरी मला थकवा वाटला नाही व माझी शक्ति हि कमी झाली नाही.

कर्दमखार ताकलाकोटपासून सुमारे वीस पंचवीस मैल आहे. तिबेटी बकऱ्या व याक हीं जनावरे पुष्कळशीं अशीं मीं प्रथम येथें च पाहिलीं. तिबेटी बकऱ्यांत दोन चार जाती आहेत. त्यांत एक जात अशी आहे कीं, त्या जातीची बकरी दिसण्यांत सुंदर व गोझिरवाणी असून तिचे केंस फार च मऊ असतात. ह्या बकरीची उंची अजमासें हातभर असते. ह्या बकऱ्यांचीं कोंकरें तर फार च मजेदार दिसतात. कर्दमखारला रात्रीं मैदानांत च आह्मी निजलों होतो; बारा जोरानें वहात होता; थंडी अतिशय पडली होती, शोंप बिलकुल लागेना; शिवाय तिकडे अंगावरील कपड्यांत उवांप्रमाणें किडे उत्पन्न होतात, त्यांच्या त्रासानें मला फार अस्वस्थता वाटत होती. कपडे काढावे तर थंडी ह्मणते मी, वरें, न काढावे तर ते किडे डसत, त्यामुळें अंगाला कंड सुटे व फार अस्वस्थता वाटे ! शेवटीं कपडे तर काढले. अंगावर भुटिया कांबळें पांघरून घेऊन मी पडलों; परंतु थंडी फार वाजूं लागल्यामुळें माझी दातखिळी वाजूं लागली. ही माझी स्थिति पाहून, एका हुणिया बाईनें माझे जवळ आठ दहा लहान जातीच्या बकऱ्यांचीं कोंकरें आणलीं व मला खूण केली कीं, त्यांना जवळ घेऊन नीज, ह्मणजे तुला थंडी कमी लागेल. त्याप्रमाणें दोन कोंकरें पाठीशीं, दोन पोटाशीं. दोन डोक्याशीं व चार पांच पायथ्याशीं घेतलीं व भुटिया कांबळें पांघरून निजलों; त्यामुळें

मला थोडा वेळ झोंप चांगली लागली. थंडी विलकुल वाजली नाही. ती कोंकरें रात्रभर माझ्या जवळ स्वस्थ पडून राहिली होती; असो.

मी ज्या दिवसांत (जूनअखेर) तिबेटांत गेलों होतो त्या वेळेस व्यापाराचा मोसम नुक्ता च जरी सुरू झाला होता तरी खास पश्चिम तिबेटांत भुटिया, हुणिया, जुमली वगैरे लोकांची रहदारी अजून सुरू झालेली नव्हती; त्यामुळे आह्वांला वाटेनें एक हि मनुष्य भेटत नसे. पहाटे पांच वाजतां चहा घेऊन आह्मी पुढें चालूं लागलों. कर्दमखारपांसून सुमारे दोन फर्लांग गेल्यावर एक लहानशी चढण चढून आह्मी डोंगरसपाटीवर आलों. येथून पुढें मैदान च मैदान लागतें. ह्या मैदानांत आमचे दृष्टीचे आटोक्यांत आह्वांला एक हि झाड किंवा एखादें झुडुप अगर थोडेंसें पाणी देखील विलकुल दिसेना. पहावें तिकडे रक्खरखीत मैदान व सभोंवार तसे च डोंगर ! आह्मी ह्या डोंगरसपाटीवर आलों त्या समयीं सूर्यनारायण अर्धा क्षितिजावर आलेला असून जिकडे तिकडे शांतता भासत होती; आमचे पाठीमागे हिमालयाच्या अखंड वर्फांच्यादित पर्वतशिखरांवर तीं कोमल सूर्यकिरणें पडल्यामुळे तीं शिखरें स्वच्छ तांब्याचे धातूप्रमाणें चमचम चमकत होती. उजवे वाजूस पूर्व दिशा सूर्यनारायणाचे आगमनानें प्रफुल्लित झाल्यामुळे अत्यंत शोभायमान दिसत होती; समोर अफाट व अमर्याद असें मैदान; त्याचे पलीकडे मेघमंडलांतून डोकावत असलेलीं पर्वतशिखरें, जणूं काय, आह्मी परकीय ह्मणून आमचेकडे . . . ९ ३२५ ५ ७१७००००० जास्त टक्क लावून पहात आहत,

असें दिसत होतें; डाव्या बाजूला लांब च लांब अशी पर्वतांची रांग होती. त्या पर्वतांवर गारांचें वादळ सुरू होतें; एकंदरींत ती प्रातःकाळची वेळ फार आल्हाददायक होती ह्यांत-संशय नाही. आह्मां पांचजणांखेरीज एक हि मनुष्यप्राणी आह्मांला दिसत नव्हता; त्याचप्रमाणें पक्ष्यांचा शब्द देखील आमचे कानीं येत नव्हता. ह्याप्रमाणें सभोंवतालचें सृष्टिसौंदर्य अवलोकन करीत त्या शांत व निर्जन प्रदेशांतून आह्मी हळु हळु मार्ग क्रमीत चाललों होतों. चालतांना बारीक कंकर वोंचत असल्यामुळें व लवकर थकवा येत असल्यामुळें माझे कुली वरचेवर बसत असत. दोन मैल गेल्यावर माझा (तिवेटि) वाटाड्या देखील थकला व तो तेथें च मटकून खाली बसला; ह्मणून सुमारे अर्धा तास विश्रांति घेऊन, आह्मी पुढें चालूं लागलों.

तिवेटची डोंगरसपाटीची उंची समुद्रसपाटीपासून सुमारे सोळा हजार फूट आहे. ह्यामुळें चालतांना मनुष्यास श्वासोच्छ्वास करण्यास फार त्रास पडतो व त्यामुळें थकवा लवकर येतो व अर्धा फर्लांग चाललें कीं दम लागतो. तिवेटांत दिवसभर व कधीं कधीं रात्रीं हि एक प्रकारचे अंगाला झोंबणारे वारे वहात असतात. त्या वाऱ्यामुळें अंग फुटतें; भेगा पडून रक्त वाहूं लागतें. असो.

सहा सात मैल चालून आल्यावर नऊ वाजण्याच्या सुमारास आह्मांला एक लहानसा पाण्याचा ओढा दृष्टीस पडला. ह्या ओढ्यावर फराळ वगैरे करावा व कांहीं वेळ विश्रांति घेऊन पुढें जावें, असें मी माझ्या वाटाड्याला सांगितलें व

जवळ च एका दगडाचे भिंतीचे आश्रयाला आर्ही मुक्काम केला. दगडावर दगड रचून ही भिंत वाऱ्याचे निवाऱ्यासाठी तयार केलेली होती. ह्या ओढ्याचे कांठावर थोडें थोडें हिरवें गवत हि उगवलेलें दृष्टीस पडलें. आमच्या सामुग्रीचा भारवाहक देखील अगदीं थकून गेला होता व त्या ठिकाणीं ती हिरवी हरळी पाहून त्याला देखील फार आनंद झाला होता, असें आपल्या सुस्वर ओरडण्यानें त्यानें दर्शित केलें ! तिबेटांत प्रवाशांचे सोयीसाठीं धर्मशाळा वगैरे कांहीं नाहींत. तर वर सांगितल्याप्रमाणें दगडावर दगड भिंतीप्रमाणें रचून निवाऱ्याच्या जागा केलेल्या मधून मधून दृष्टीस पडतात. अशा ठिकाणीं उघड्या मैदानांत मुक्काम करावा लागतो. असो. माझे कुली चहा तयार करण्याचे तयारीस लागले. आमचें जेवण काय, तर चहा प्यावयाचा व त्याबरोबर सत्तु खावयाचा ! मी सत्तु खात नव्हतो त्यामुळें माझें खाणें ह्मटलें ह्मणजे चहा व विस्किटें ! मीं व कुलीनीं सुमारें एक तासाचे आंत फराळ वगैरे आटोपला व आर्ही पुढें जाण्याचे तयारीनें बसलों. माझ्या वाटाड्यानें सुमारें साडे नऊ वाजतां जेवण्यास प्रारंभ केला. त्याचें जेवण ह्मटलें ह्मणजे चहा, सत्तु व शिकार (मांस). तो सुमारें पांच तास जेवत बसला होता ! तेवढ्या वेळांत त्यानें पांच शेर चहा, पाऊण शेर सत्तु, व थोडेंसें मांस भक्षण केलें. तिबेटी लोकांची भोजन करण्याची तऱ्हा मोठी गमतीची असते; ती अशीः— चार पांच शेर पाणी राहिल असें एक भांडें चुलीवर ठेवून त्यांत चहा टाकावयाचा व त्यांत च मांसाचे तुकडे टाकून उकळावयाचे; अशा रीतीनें

चहा तयार झाल्यावर एक फरुवा (लांकडाचा पेला) भर चहा व सत्तु एकत्र कालवावयाचा व तीन चार घांस घेऊन दहा बारा मिनिटें स्वस्थ पडून रहावयाचें; पुन्हां एक फरुवाभर चहा प्यावयाचा व विश्रांति घ्यावयाची; मधून मधून मिठार्शी (सैंधव) मांसाचे तुकडे खावयाचे ! ते लोक आपल्या घरीं भोजन करीत असले, तर एका लहानशा लांकडी मेजावर चहापात्रें ठेवून भोजन करतात; जेथें मेज मिळण्याजोगें नसेल, तेथें एखादा सपाट दगड घेऊन, त्याचा मेजाचे ऐवजीं उपयोग करतात. जमिनीवर चहापात्र कधीं च ठेवीत नाहींत. असो.

दुपारीं दोन वाजण्याचे सुमारास माझ्या हुणिया वाटाड्याचें भोजन संपलें. नंतर मीं त्याला विचारलें कीं आतां पुढें प्रयाण केव्हां करावयाचें ? तेव्हां त्यानें मला एक सबब सांगितली. ती सबब दिसण्याला योग्य होती, ह्यांत संशय नाहीं; परंतु त्याचा हेतु मात्र आह्मांला फसवावयाचा होता, हें मागाहून माझे लक्षांत आलें. तो मला ह्मणाला कीं, आतां आपण पुढें चाललों तर पुढचे खिंडींत आपणांस संध्याकाळ होईल व मग आपणांस तेथें च सुकाम करावा लागेल; आणि त्या ठिकाणीं तर डाकूंची (दरवडेखोरांची) फार च भीति आहे; ताकलाकोटहून एक खंपा आपले मागोमाग निघालेला आहे, तो येथें संध्याकाळपर्यंत खास येईल व नंतर आपण सर्व मिळून उत्तर रात्रीं पुढें जाऊं; येथें डाकूंची बिलकुल भीति नाहीं. हें मला प्रथम खरें वाटलें, परंतु माझ्या दोन कुलीपैकीं एकजण सुमारे बारा वर्षांपूर्वीं तिबेटांत आलेला होता, तो जेव्हां मला सांगूं लागला कीं डाकूंचें भय तर ह्या च ठिकाणीं

आहे; त्या वेळेस डाकूनीं आह्वांला येथें घ गाठलें होतें. तेव्हां वाटाड्याला मीं पुष्कळ समजाऊन सांगितलें, परंतु त्याचें मन वळेना. खरें च आहे, जेथें मुळांत च लवाडी, तेथें त्याचें मन वळणार कसें ? माझे मनांत नसतां, प्रसंगास अनुसरून वाटाड्याचें ह्मणण्यास मला रुकार द्यावा लागला व त्या दिवशीं आमचा मुक्काम सबंध दिवस (२४ तास) त्या च ठिकाणीं झाला ! त्या दिवशीं माझे च काय, परंतु आमचे सर्वांचे फार च हाल झाले ! आही सकाळीं साडे नऊपासून तों सूर्यास्तापर्यंत प्रखर उन्हांत पडून राहिलों होतो ! उन्हामुळें सर्व शरीर तापून गेलें होतें; घाम येत होता; तोंड व डोळे लाल झाले होते; ऊन ऊन झळा लागत होत्या; मधून मधून ढग येऊन दहा पांच मिनिटें गार वारा सुटे, त्यामुळें थंडी वाजे. एकंदरीत सर्व दिवसभर उन्हाचा ताप सहन करीत व तळमळत, त्या रखरखीत व निर्जन मैदानांत आह्वांला पडावें लागलें ! तीन वाजण्याचे सुमारास, दूर अंतरावर अंधुक अशीं दोन माणसें याक(वनगाय) वर बसून येत आहेत असें दिसलें. वाटाड्यानें सांगितलेला खंपा येत आहे, असें वाटून आह्वांला फार आनंद झाला; परंतु त्यांचे बरोबर बकन्यांचा व याकचा तांडा दिसेना; खंपा एकटा असा कधीं च नसावयाचा; कारण त्याचा धंदा च मुळीं बकन्यांवर व याकवर इकडून तिकडे मालाची ने आण करण्याचा असतो. कांहीं वेळानें तीं दोन्हीं माणसें हि दिसेनारीं झालीं; तेव्हां खंप्याविषयीं आमची निराशा झाली ! माझा वाटाड्या प्रश्न पाहूं लागला. त्यानें दहा वारा खडे मांडले; एक दोनदां कांहीं अंक मोजले; जमिनीवर त्रिकोण, वर्तुळ वगैरे कांहीं

आकृती काढल्या व मग विचार केल्यासारखें दाखवून मला ह्मणाला कीं, खंपा संध्याकाळपर्यंत खात्रीनें येईल. मला तें खरें वाटेना. मीं त्याचे ह्मणण्याकडे लक्ष च दिलें नाहीं. त्या प्रखर उन्हांत माझे कुली घोंगड्या पांघरून हताश होऊन पडले होते ! गुरुनादा बावा मजकडे पाठ करून व डोक्यावरून मारवाडी धावळी घेऊन नेत्र झांकून स्वस्थ बसला होता व मी डोक्यावर छत्री धरून श्रीगुरुचरणांचें ध्यान करीत उत्तरेस तोंड करून स्वस्थ बसलों होतो. पलीकडचे बाजूला अंगावर बखु घेऊन माझा वाटाड्या स्वस्थ घोरत पडला होता. पांच वाजले, सहा वाजले, तरी खंपा येईना. येणार कसा ? मुळांत च जर लवाडी तर खंपा संध्याकाळीं तरी कोठून येणार ? वाटाड्या हि निराश झाला, असें त्यानें निदान दाखविलें. नंतर तो मला ह्मणाला कीं रात्री आपण येथें च निजूं व उत्तर रात्री पुढें मार्ग चालूं लागूं, परंतु मी त्यावर कांहीं च बोललों नाहीं.

सात वाजण्याचा सुमार झाला. माझा वाटाड्या, त्याचें गर्दभ चरत चरत बरें च लांब गेलें होतें, तें शोधून आणण्यासाठीं ह्मणून त्या ओढ्याचे किनाऱ्यानें पूर्वेस निघून गेला; दोघे कुली व गुरुनादा बावा सहज इकडे तिकडे पहात बसले होते व मी, पश्चिमेस प्रखरतर चंडांशु क्षितिजाचे खालीं जात होता, त्याचेकडे पहात व सायंकालचा सृष्टिदेखावा अवलोकन करीत व सृष्टिकर्त्याचे कर्तृत्वाविषयीं साश्चर्य व सानंद अंतःकरणानें चिंतन करीत बसलों होतो. तो संध्याकाळचा समय असल्यामुळे, दुपारचा प्रखर उन्हाचा ताप कमी झाला होता व अंगाला झोंबणारे वारे जोरानें वाहण्यास सुरवात झाली होती;

(९४)

त्यामुळे थंडीचा हि थोडा थोडा प्रादुर्भाव होऊं लागला होता; सूर्य क्षितिजाखाली गेल्यामुळे आकाशांत तारे किंचित दृश्यमानं होऊं लागले होते, अशा समर्थी गुरुनादा बावानें लांबून पूर्व दिशेनें कोणी येत आहे असें पाहिलें व लागलीं च मला त्यानें सांगितलें. तेव्हां आमची सर्वांची दृष्टि त्या च दिशेकडे लागली. कांहीं वेळानें दोन घोडेस्वार मोठ्या वेगानें आमचेकडेस च येत आहेत असें आह्वांला दिसलें व सुमारे पंधरा वीस मिनिटांचे अवकाशांत ते आमचे समोर दोन चार हातांचे अंतरावर येऊन उभे राहिले. त्या दोघांपैकीं एक मनुष्य चाळीस वर्षे वयाचा व दुसरा पंचवीस वर्षांचा होता. उभयतांजवळ बंदूक, तरवार, भाला, कट्यार, खुकरी वगैरे हत्यारे होती. त्यांचे चेहेरे चपटे असून उग्र होते. डोक्यावरील केंस जंगली मनुष्याप्रमाणें राठ असून पिंजलेले होते. शरिराचा बांधा मजबूत होता. त्यांचे घोडे देखील मजबूत व चलाख होते. तिबेटी घोडा ह्मणण्यासारखा उंच नसतो. वरील दोघां गृहस्थांना आमचे समोर उभें राहिलेलें पाहून आमची प्रथम दर्शनीं जराशी धांदल उडाली. माझ्या कुलीना तर फार च भय वाटलें. घोड्यावर बसल्या बसल्या च ते आमच्या सामानाकडे पहात होते. नंतर कांहीं वेळानें त्यांपैकीं एकां आह्वांस तिबेटी भाषेंत विचारलें कीं, तुम्ही कोण आहांत, कोठें जातां व तुमच्या पार्शी काय आहे ? त्यांच्या एकंदर हावभावावरून त्यांच्या प्रश्नांचा भावार्थ मी व गुरुनादा बावा समजलों. ज्या कुलीला तिबेटी भाषा थोडीशी समजत होती, त्याची भीतीनें इतकी तारंबळ उडाली कीं, त्याच्या तोंडांतून एक अक्षर

देखील निघेना. गुरुनादा बावानें हात वर करून आशिर्वाद देण्याचा आविर्भाव आणला व मी खालील शब्द उच्चारले, “ काशी लामा मानस सरोवर कैलास ”; हे माझे शब्द ऐकून त्यांपैकी जो तरुण होता, तो विनोदपर हास्य करून मजकडे टक लावून पाहू लागला. मी आसनस्थ बसलों होतो. कांहीं एक न बोलतां दोघांनीं घोड्यावरून च आह्मांस डोकें लवून सलाम केला व आल्या वाटेनें तडक चालते झाले व हं हं झाणतां पलीकडचे टेंकडीवर चढून पार दिसेनासे झाले.

इतक्यांत, आमचा वाटाड्या एका हातांत कांहीं कांटेरी झुडुपें घेऊन व दुसऱ्या हातानें त्या गाढवाचा कान धरून घेऊन येतांना दिसला. झालेलें वर्तमान माझे कुलीनें त्याला सांगितलें; पण त्यानें तें ऐकल्या न ऐकल्याप्रमाणें च केलें. तेव्हां तर त्याच्या विषयींचा माझा पूर्वीचा संशय दुणावला व तेव्हांपासून मी त्यावर फार च कमी विश्वास ठेवूं लागलों.

अंगास झोंबणारा वारा जास्त जास्त जोरानें वाहू लागला. त्याचप्रमाणें थंडी हि आपलें सत्य स्वरूप आह्मांला दाखवूं लागली. वाटाड्यानें आपल्या स्वतःची व कुलीनीं आह्मां चौघांसाठीं खाण्याची तयारी केली. एक तासाचे आंत आह्मी आमचा फराळ आटोपला. वाटाड्यानें हि आमच्या बरोबर च किंबहुना चार पांच मिनिटें आधीं च आपलें जेवण संपविलें व तो लागलों च निजला. इतक्या लवकर त्याचें जेवण झालेलें पाहून मला फार च आश्चर्य वाटलें; परंतु पुढें सहवासानें असें दिसलें कीं तो आपलें

रात्रीचें जेवण लवकर आटोपतो व लवकर निजतो. आह्मी हि निजण्याची तयारी केली. तेथें थंडीमुळें आमची निजण्याची तऱ्हा जरा चमत्कारिक असे. ती अशी; पाठ वर करून पाय व हात पोटाजवळ घ्यावयाचे, व पुढें कांहीं तरी उंच वस्तु ठेवून तिच्यावरं डोकें ठेवावयाचें. जमिनीवर कातडें, त्यावर एक सत्रंजी, त्यावर एक घोंगडी व त्यावर एक चादर, असा आमचा विछाना असे. अंगांत कपडे असावयाचे च. पांघरावयास एक आपल्याकडची धावळ व त्यावर भुटिया कांबळें. अशा रीतीनें आह्मी निजत होतों. निजावयाचे आधीं मी कुलीना व गुरुनादा बावाला सांगितलें कीं, ज्यानें आपल्याला येथपर्यंत सुखरूप आणलें, तो च पुढें हि आपलें सर्वस्वीं व सर्वत्र रक्षण करणारा आहे; त्याची प्रार्थना करून व त्यावर विश्वास ठेवून आपण आतां स्वस्थ निजूं या. मी श्रीसद्गुरुमहाराजांच्या चरणांचें स्मरण करून, त्यांच्या चरणकमलाचें ध्यान करीत करीत झोंपीं गेलों. आह्मी चौघेजण अगदीं जवळ जवळ चिकटून निजलों. वाटाड्या जरा लांब परंतु एक च ओळींत निजला. गाढव त्याच्या डोक्याशीं च रात्रभर उभें होतें. पंधरा पंधरा मिनिटांनीं आमच्यापैकीं कोणीना कोणी जागा होत असे. त्या रात्रीं बर्फ पडत होतें त्यामुळें अंगावरचें बर्फ अर्ध्या अर्ध्या तासानें आह्मांला झाडून टाकावें लागत असे. रात्रभर बर्फ पडत होतें व वारें अत्यंत जोरानें वहात असल्यामुळें थंडी फार च वाजत होती ! शरिराचा एखादा भाग जर पांघरणाचे बाहेर चुकून उघडा पडला तर तेवढा थंडीनें बधिर होऊन जात असे. इतकी कडक थंडी, होती !

(९७)

दिवसा दहा तास कडक उन्हांत काढले, रात्री दहा तास कडक थंडींत व बर्फांत काढले ! शिवाय डाकूंचें भय मधून मधून मनाला अस्वस्थ करी तें निराळें च. आर्हीं पहाटें चार वाजतां उठलों, तेव्हां प्रत्येकाचे सभोंवतीं अर्धा अर्धा इंच बर्फाच्या थराचें कडें पडलें होतें. वाटाळ्या मात्र घोरत पडला होता. त्याच्या कातळ्याचे वखूवर बरें च बर्फ साचलेलें दिसलें.

अशा रीतीनैं त्या दिवशीं वीस तासपर्यंत आर्हीं असह्य अशी शीतोष्णता सहन केली; सहन केली ह्मणण्यापेक्षां आर्हांला सहन करावी लागली, हें च खरें. पहाटें चार वाजतां मी एकटा च पहिल्यानैं जागा झालों व तसा च पांघरूण घेऊन बसलों. त्या वेळेस ब्राह्ममुहूर्त होता, जिकडे तिकडे शांततेचें साम्राज्य होतें; आकाश मधून मधून मेघाच्छादित होत असून, मधून मधून चांदण्या प्रकाशमान दिसत होत्या; पूर्वेंस दक्षिणोत्तर क्षितिजाचे जरा वर अशी अरुंद परंतु सबंध मेघपंक्ति होती; ती इतकी अरुंद होती कीं, जणूं काय, तेंथें आकाशाला हात दीड हात रुंदीची एक पट्टी च मारलेली आहे. त्या मेघपंक्तीचे वरचे बाजूला चंद्रमा वर्तुळाकार अर्धा वर असा असून जवळ च एक तेजःपुंज तारा चमकत होता. मला वाटतें तो तारा शुक्राचा असावा. प्रिय वाचकहो, त्या वेळच्या त्या देखाव्याची व त्यापासून मला होत असलेल्या आनंदाची तुर्हीं कल्पना करा. पहाटचा समय, चंद्रप्रकाश, चंद्रमा व एक तेजःपुंज तारा यांचा अगदीं निकट जरी नव्हे तरी वरा च जवळचा सहवास,

क्षितिजावरील ती मेघपंक्ति, तें शांततेचें साम्राज्य, तसें च क्षितिज व मेघपंक्ति ह्यांनीं मर्यादित असलेले ते हिमांशु, सभोंवार बर्फाच्छादित पर्वतशिखरे, आसमंत भार्गी सपाट, लांबचे लांब व गंभीर भासणारे असें मैदान, त्याच प्रमाणें तारांगणांनीं व्यापलेलें तें आकाश, ही सर्व परिस्थिति अवलोकन करून माझ्या मनाची काय स्थिति झाली असेल बरें? त्या समयाचें, त्या मोहक प्रसंगाचें, विराट पुरुषाच्या त्या स्वरूपाचें यथार्थ वर्णन करण्यास हा लेखक असमर्थ आहे ! स्वानुभवाशिवाय जो आनंद अनुभवतां येणें शक्य नाहीं, त्या आनंदाची पुसट कल्पना देखील (यथार्थ कल्पनेचें तर नांवच नको) लेखन अगर संभाषणद्वारे करून देण्याच्या प्रयत्नांत यश मिळणें निदान माझ्या मते तरी अशक्य दिसतें. त्या समयीं वीस तास असह्य शीतोष्णतेचे हाल सोसल्याचें सार्थक झालें असें मला वाटलें व मी आनंदसागरांत पोहतां पोहतां देहभान विसरून गेलों, तों सहा वाजतां देहावर आलों ! नंतर आर्हो पुढें मार्ग क्रमण्यास सुरवात केली.

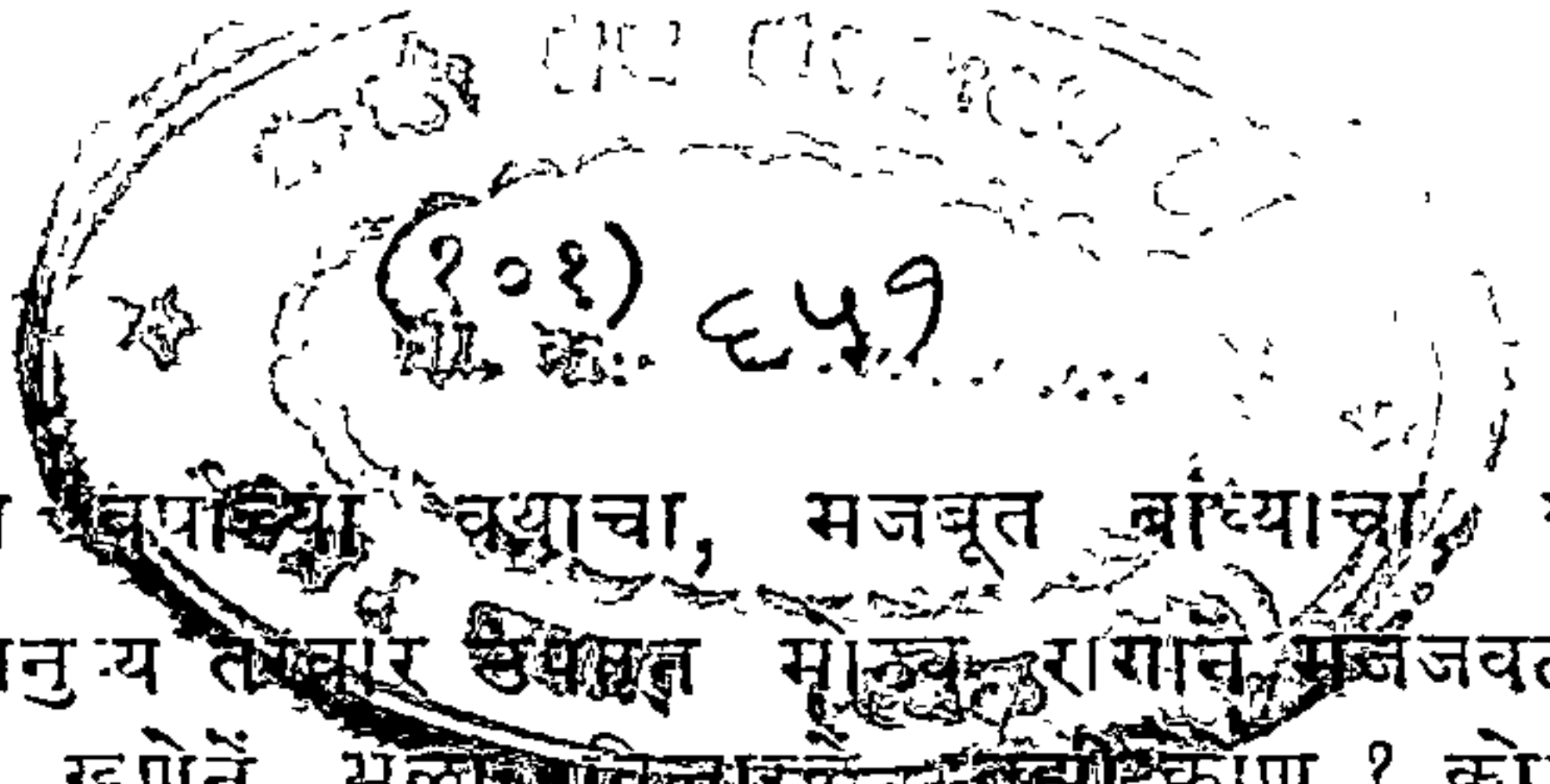
वरील ठिकाणीं एक दिवसभर आर्हो मुक्काम करावा ह्मणून, माझ्या वाटाड्यानें आह्लांला लवाडीनें निराळी च थाप मारली ह्मणून वर सांगितलें. ती थाप मारण्याचें व आह्लांला फसविण्याचें कारण काय हें तर सांगावयाचें राहिलेंच. त्याचें कारण दुसरें तिसरें कांहीं नसून, एक तर तें गाढव अगदीं थकून गेलें असल्यामुळें त्याला विश्रांति हवी होती; व दुसरें, त्या ओढ्याचे काठानें हिरवी हरळी उगवलेली होती, तेथें आपल्या गाढवास एक दिवस मुबलक चरावयास

सांपडावे हा हेतु. कारण ह्यापुढें कैलास पर्वताजवळ जाई-पर्यंत जनावराला खावयास मिळणें शक्य नव्हतें. वरील कारणें आमच्या हि लक्षांत आलेलीं होती व त्याप्रमाणें आह्मी त्यास बोलून हि दाखविलें; परंतु तो कसची दाड लागूं देतो ! त्यानें हीं कारणें मुळीं च नाकवूल केलीं. पुढें मीं हि जास्त आग्रह धरला नाहीं.

सुमारें सहा वाजतां आह्मी पुढें चालूं लागलों. रस्ता अतिशय खडकाळ व वाईट होता. त्या दिवशीं सुमारें तीन तास आह्मांला दगडाचे लहान मोठे गोटे असलेल्या रस्त्यावरून चालावे लागले. चालतांना त्या गोठ्यावरून तोल न सांवरल्यामुळें मीं दोनदां पडलों; परंतु विशेष ह्मणण्यासारखें लागलें नाहीं. ह्या रस्त्यावरून चालतांना मनुष्याला खाली पाहून व नीट लक्ष ठेवून च चाललें पाहिजे. तो विकट रस्ता संपल्यावर आह्मांला एक नदी लागली. त्या नदीचे पार आह्मांला जावयाचें होतें. ती सकाळची आठ साडे आठ वाजण्याची वेळ होती, त्यामुळें नदीला जरी पाणी फार नव्हतें तरी तें अतिशय थंड असल्यामुळें त्या वेळीं पाण्यांत पाय घालणें अगदीं मरणप्राय वाटलें ! थंडी हि अतिशय होती. तेव्हां मला माझ्या तरुण कुलीनें व गुरूनादा बावाला त्या वाटाड्यानें पाठीवर घेतलें व आह्मी नदीपार गेलों. नदीचें पात्र मोठें होतें, परंतु पाण्याचा प्रवाह फार च लहान ह्मणजे दहा बारा हात रुंदीचा होता. जेथें जेथें एक एक हात रुंद फाटे असत तेथें तेथें त्यांवरून उडी मारून जाण्यास कठीण जात नसे. कोरड्या पात्रांतून जात असतांना प्रथम कांहीं वेळ

आह्वांला त्रास झाला नाही; परंतु, चाजण्याचे सुमारास जेव्हां वंरून ऊन व खालून तांपलेल्या दंगडांचे चटके लागू लागले, तेव्हां मात्र चालतांना आमची फार च धांदल उडाली ! सुमारे वीस मिनिटांनी आही नदीचे पात्र ओलांडून गेलों व विश्रांतीसाठी एका डोंगराचे पायथ्याशी बसलों; तो च डोंगर चढून आह्वांला वर जावयाचें होतें.

डोंगर चढावयास आही आतां प्रारंभ करणार, इतक्यांत, शेजारच्या व मागच्या टेंकड्यांचे वाजूनें घोड्यांच्या टापा आह्वांला ऐकूं आल्या. कोण येत आहे हें पाहण्यासाठी आही मागे वळतो, तो आमच्या भोंवतीं वीस पंचवीस घोडेस्वारांचा गराडा पडलेला व मध्यें आही सांपडलेलों आहोंत असें दिसलें ! तो प्रसंग निर्वाणीचा होता ! आह्वांला सशस्त्र डाकू लोकांनीं घेरलें आहे हें लक्षांत येऊन, आह्वां सर्वांना आतां कंठस्नान खास मिळणार, ही कल्पना मनांत आली मात्र; मग काय विचारतां ! प्रथम दर्शनीं च मी मृत्यूचे कल्पनेनें बाबरलों, अंगाला कंप सुटला व मस्तकापासून तो पायांपर्यंत सर्व अंग घामानें डबडबून गेलें; परंतु लागलीं च मी भानावर आलों. श्रीसद्गुरुमहाराजांच्या चरणकमलांचें नेत्र भिटून ध्यान केलें व मनानें च साष्टांग नमस्कार करून, महाराजांची मुर्ति हृदयांत स्थिर करून, श्रीकैलास व मानस सरोवराकडे तोंड करून खालीं जमिनीवर च पंजासन घालून स्वस्थ बसलों. माझ्या कुलींची, वाटाड्याची व गुरुनादा वावाची काय अवस्था झाली होती, ह्याविषयीं मीं तिकडे लक्ष न दिल्यामुळे मला कल्पना च नव्हती. कांहीं वेळानें त्या दोळीपैकीं एक सुमारे

पसतीस चाळीस वर्षांच्या वयाचा, मजबूत बांध्याचा व
राक्षसी सुद्रेचा मनुष्य तरवार उधडून मुख्य रागाने मजजवळ
आला व त्याने खुणेने मला विवासात घेई काण ? कोठे
जातां ? तुमचे जवळ काय आहे ? वगैरे. मी हि त्याला खुणेने
च सांगितलें कीं मी साधू आहे, काशीहून आलों असून कैला-
सला जात आहे, व आमच्या जवळ खाण्याला फक्त सत्तु आहे.
पैसे वगैरे ऐवज आम्हांजवळ कांहीं नाहीं. त्यानंतर तरवार
पाजळून त्याने खुणेने मला सांगितलें कीं तुम्हां सर्वांना ठार
मारून आम्ही तुमचे कपडे व खाण्याचे सर्व सामान लुटून
नेणार. असें बोलतां बोलतां त्याने आणखी चौघां असामींस
घोड्यावरून खाली उतरून तरवारी उपसून येण्याची खूण
केली. त्या वेळीं मला वाटलें, आपला मृत्यु खास समीप आला.
पुन्हां एकदां श्रीसद्गुरुनामाचा जयजयकार करून मनानें च
महाराजांना, श्रीकैलासनाथाला व मानस सरोवराला साष्टांग
नमस्कार केला व नेत्र झांकून डोकें थोडेंसे पुढें करून बसलों.
पुढें काय झालें तें श्रीनारायणास माहित ! त्यापूर्वीं तरवार वर
करून मजवर वार करतां येईल अशा बेतानें त्या टोळीचा
मुख्य मजजवळ उभा आहे, हें मी पाहिलें होतें ! सुमारे वीस
एक मिनिटांनीं मी शुद्धीवर आलों, माझे नेत्र प्रेमाश्रूंनीं भरून आले,
प्रेमातिशयामुळें कंठ भरून आला व अंगीं रोमांच उभे राहून
शरीर हलावयास लागलें ! मीं मोठ्याने रडण्याचा प्रयत्न केला,
परंतु ओंठाचे बाहेर आवाज च फुटेना ! पुन्हां मी देहभान-
रहित झालों. सुमारे पांच मिनिटांनीं मीं नेत्र उघडून
समोर पाहिलें, तों मला काय दिसलें, पहा !! जो
मनुष्य तरवार उपसून मला ठार मारण्यासाठीं हात

(१०२)

वर करून मजजवळ उभा होता, तो माझ्या समोर गुडवे डेंकून व दोन्ही हातांचे दोन अंगठ्यावर भुकुटी ठेवून जमिनीला मस्तक लटकून बसला आहे; माझ्या डाव्या हाताला अमळ दागचे बाजूस त्याच्या हातांतील तरवार पडलेली आहे; जे चार पांच लोक तरवारी उपसून घोड्याखाली उतरतांना मी पाहिले होते, त्यांनी आपल्या तरवारी म्यानांत घातलेल्या असून माझ्या कुलीना, माझ्या वाटाड्याला, व गुरुनादा वावाला वारा घालीत बसले आहेत; इतर डाकू साश्चर्य परंतु आदवशीर रीतीने आपआपल्या घोड्याचा लगाम धरून जमिनीवर उभे आहेत. मी डोळे उघडून आनंदित मुद्रेनें सर्व दिशांकडे एकवार पाहिलें व उभा राहिलों. तेव्हां सर्व डाकू आपापल्या घोड्यावर बसले व त्यांचा मुख्य माझ्या समोर जमिनीवर च उभा राहिला व खुणेनें त्यानें मला सांगितलें कीं आपण आतां अगदीं भिऊं नये, आमचे अपराध क्षमा करावे. असें ह्मणून त्यानें आम्हांला चहाच्या वड्या, सत्तु, व मांस यांचा नजराणा दिला व पुढें जाण्यासाठीं स्वतःचे घोडे दिले. परंतु, मला यात्रा पार्थी च करावयाची असल्यामुळे घोड्याचा कांहीं उपयोग नाही, मांस मी खात नाही ह्मणून मांसाचा मला उपयोग नाही, चहा मजजवळ पुष्कळ आहे ह्मणून चहा हि नको, असें त्याला मी खुणेनें दर्शविलें. सत्तु तेवढा घेतला. नंतर डाकू लोकांची टोळी कर्दमखारचे दिशेनें गेली व त्यापैकीं एक मानस सरोवराचे दिशेनें जोरानें घोडा पेंकीत गेला. नंतर मी माझ्या कुलींकडे गेलों. ती सर्व मंडळी अजून जवळ जवळ बेशुद्ध अवस्थेत होती.

मी कुर्लीना हांक मारून त्यांना हलविलें, त्याबरोबर चौघेजण उठून बसले; व डाकू लोक गेले कां ? आपलें मरण टळलें कां ? वगैरे चौकशी करूं लागले. मी त्यांना धीर दिला व हटलें, परमेश्वराचे मनांत च्व जर आपल्याला मारावयाचें नाहीं तर तेथें मनुष्याचें काय चालणार ? हें ऐकून त्यांना धीर आला. मृत्यूच्या भीतीनें ते अगदीं काळे ठिकर पडले होते ! काय आश्चर्य पहा ! काळ आला होता, परंतु वेळ आली नव्हती ! ते मूर्तिमंत कालदूत जेव्हां तरवारी परजत आमच्यावर धावून आले, त्या वेळेच्या आमच्या मानसिक व शारीरिक स्थितीची कल्पना वाचकांनीं च्व करावी ! हे डाकू लोक अतिशय क्रूर व निर्दय असतात; हे रानटी लोक पूर्वीं नरमांस भक्षण करीत असत, असें ह्मणतात; मनुष्यानें आपल्या सर्व वस्तु जरी त्यांचे स्वाधीन केल्या तरी ते त्याला जिवंत सोडीत नाहींत; त्यांची अशी कल्पना आहे कीं, साधू, संत, व्यापारी जो कोणी सांपडेल त्याला लुटावें, मारावें व मनुष्यवधाचे पापविमोचनार्थ कैलास पर्वताला प्रदक्षणा घालावी. हे लोक पूर्व तिबेट, चीनची सरहद्द, तातरीची सरहद्द, व पश्चिम तिबेट, येवढ्या टापूंत संचार करीत असतात; असो.

आह्मीं तेथें सुकाम केला नाहीं, कारण वाटाड्या ह्मणाला कीं हा डोंगर चढून वर गेलें कीं, “ राकस्ताल ” नांवाचें एक सरोवर आहे; त्याचे कांठीं आपण जेवण करूं व मग पुढें जाऊं. आह्मी हळु हळु चढण चढूं लागलों. ती दहा वाजण्याची वेळ होती. चढण चढून जाण्यास आह्मांला

(१०४)

सुमारें पाऊण तास लागला. वाटेनें आह्मांला ससे, फीया, मोठमोठे रानटी उंदीर वगैरे जनावरें इकडून तिकडे पळतांना दृष्टीस पडत असत. फीया हें तिबेटी जनावर सशासारखें च असतें, परंतु त्याचा रंग करडा (तपकिरी) असतो. त्याचे केंस आतिशय मऊ असून कातडे फार नरम असतें. तिबेटी लोक त्याच्या कातड्याच्या डोक्यास घालावयाच्या टोप्या देखील करतात. सुमारें अकरा वाजतां रावणहृद (राकस्ताल) सरोवर डोंगरसपाटीवरून आमचे दृष्टीस पडलें व पलीकडे चायव्य दिशेस श्रीकैलास पर्वत अस्पष्टपणें दिसत होता. मानस सरोवर दिसत नव्हतें. तिबेटी लोकांत अशी एक समजूत आहे कीं, ज्या ज्या ठिकाणीं अशी चढण चडून जावें लागतें व मार्ग विकट असतो, त्या त्या ठिकाणीं देवतेचें निवास-स्थान असतें. त्या ठिकाणीं दगडांची एक मोठी उंच रास केलेली असते व त्यावर एक काठी रांवून त्या काठीला पुष्कळ निरनिराळ्या रंगाच्या चिंध्या लोंवत असतात. ते लोक अशा ठिकाणीं गेले कीं तोंडानें कांहीं पुटपुटतात, स्वतः एक दोन दगडांची त्या पूर्वीच्या राशींत भर घालतात व तेथील देवतेस कपडा हणजे एक लहानशी चिंधी अर्पण करतात. तिबेटी लोकांची ही रीति भोटमध्ये हि आहे.

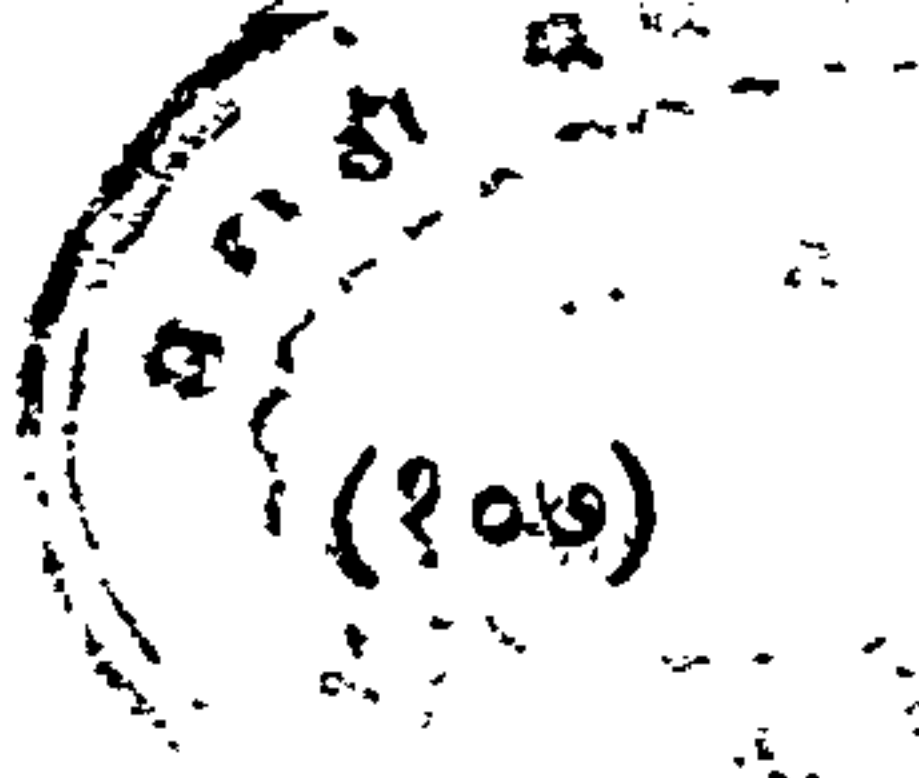
त्या ठिकाणीं माझ्या तद्देशीय वाटाड्यानें कैलास पर्वताकडे दृष्टि करून सुमारें पांच मिनिटें प्रार्थना केली; नंतर तेथल्या त्या देवतेची हि प्रार्थना केली व त्याच प्रमाणें आह्मांला हि करावयास सांगितली. मी कैलास पर्वताकडे मुख करून कैलासनाथाला एकदां साष्टांग नमस्कार घातला. नंतर

पुढें चालतां चालतां आही राकस्तालचे दक्षिण किनाऱ्या-
जवळ आलों; तेथून पूर्व किनाऱ्यानें कांहीं वेळ चाललों व
सुमारें साडे चारा वाजतां किनाऱ्याजवळ वाळूंत च भोजना-
साठीं मुक्काम केला. ऊन कडक पडलें होतें; वाळू हि तापलेली
होती; पोटांत भूक फार लागलेली होती; व सकाळपासून सहा
सात तास एकसारखे चालत असल्यामुळें, थकवा
आलेला होता. माझ्या तरूण कुलीचें कपाळ
अतिशय दुखूं लागलें; त्याच्यानें एक निमिषभर देखील
वर बघवेना व बोलवेना, मग उभें राहणें लांब च राहिलें !
दुसरा कुली हि अगदीं थकून गेला होता. याप्रमाणें सर्वांना
थकवा येण्याचीं कारणें हि होतीं. कडक ऊन, एकसारखें चालणें,
व डाकू लोकांचा हल्ला, ह्या तीन कारणांमुळें आह्वांला जास्त
थकवा आलेला होता. विशेषतः शेवटच्या कारणामुळें च
आही अगदीं निर्जीव होऊन गेलों होतो. मुक्कामाचे जागें
तशा त्या कडक उन्हांत व झंझावातांत सुमारें पंधरा वीस
मिनिटें आही अगदीं प्रेतवत पडून राहिलों, नंतर सरपण,
रानशेणी वगैरेच्या शोधासाठीं वाटाड्या, जवळच्या टेंकड्यांचे
आसपास फिरूं लागला. माझ्या एका कुलीनें तीन दगडांची
एक चूल आपल्याकरितां व दुसरी त्या वाटाड्यासाठीं वनवून
ठेवली. नंतर त्यानें तलावांतून पाणी आणून भांडीं चुली-
वर ठेवलीं. इकडे वाटाड्यानें कांहीं कांटेरी झुडुपें तोडून
आणून चकमकीचे सहायानें अग्नि पेटविला व कुलींनीं चहा
तयार केला. येथून पुढें आह्वांला सरपणाऐवजीं नेहमीं वरील
कांटेरी झुडुपें च मिळत असत. हीं झुडुपें ओलीं असलीं तरी

(१०६)

चांगलीं जळतात. मी तलावाचे कांठीं हात, पाय, तोंड वगैरे घुण्यासाठीं गेलों; स्वच्छ तोंड धुवून झाल्यावर मीं कैलास पर्वताकडे दृष्टि दिली. त्या वेळेस आकाश स्वच्छ असल्यामुळे कैलास पर्वताचे शिखर अगदीं स्पष्ट दिसत होतें. ज्या एका ध्येयाकरितां मी आज इतके दिवस निरनिराळ्या शारीरिक व मानसिक आपत्ती सोसल्या, तें ध्येय साध्य होण्याचा समय समीप आल्यामुळे, ह्मणजे श्रीकैलास पर्वताचे, दुरून कां होईना, दर्शन झाल्यामुळे चित्तास फार समाधान वाटलें व प्रवासाचा शीण अगदीं नाहींसा झाला ! कैलासशिखराकडे अचल दृष्टि ठेवून श्रीसद्गुरुचरणांचें भक्तिपुरःसर मानसपूजन करीत मी रावणहृदाचे कांठीं बसलों ! गाङ्गा त्या समयींच्या आनंदाला पारावार उरला नाहीं ! माझी मानसपूजा संपेपर्यंत कैलासशिखर स्वच्छ दिसत होतें !

कैलास पर्वताचे शिखराची आकृति घुमटाप्रमाणें दिसत होती. त्या वेळीं सूर्यकिरणें त्या शिखरावर पडलेलीं असल्यामुळे तें सर्व शिखर तेजःपुंज दिसत होतें व रुप्याप्रमाणें चमकत होतें त्या वेळेस, मद्रास इलाख्यांत “ श्री चिदंबरं ” ह्मणून एक अत्यंत रमणीय व पवित्र असें श्री शंकराचें स्थान आहे, त्या स्थानाचें मला स्मरण झालें. चिदंबरं येथील शिवमंदिराचा घुमट सुवर्णाचा आहे; त्यावर सूर्यकिरणें पडलीं कीं त्या घुमटाची शोभा जशी अवर्णनीय दिसते, त्याच प्रमाणें श्रीकैलास पर्वताच्या घुमटाकार शिखराची हि शोभा अप्रतिम भासते. फरक इतकाच कीं चिदंबरं येथील सुवर्णघुमट मनुष्य-

कृतीचा व कैलासचा घुमट रुप्याप्रमाणे शुभ्र व चकचकीत परंतु नैसर्गिक आहे.

नंतर मी राकस्ताल सरोवराचे सभोंवार दृष्टि फेंकली. सरोवराचे कांठी एक हि झाड नसल्यामुळे, आजूबाजूचा सर्व प्रदेश रुक्ष दिसत होता; खुद्द सरोवर मात्र गंभीर दिसत होतें. या सरोवराचें जास्त वर्णन मानस सरोवराशीं याची तुलना करण्याच्या वेळीं पुढें देईन.

मानसपूजा आटोपल्यावर मी चहा व विस्किटें घेतलीं. माझ्या माणसांनीं हि आपला आहार संपविला व सुमारे दीड वाजतां आम्ही मानस सरोवराला जावयास निघालों. निघण्याचे समयीं कैलास पर्वत मेघ व बर्फाचें वादळ ह्यांत अदृश्य झालेला होता. राकस्तालचे पूर्व किनाऱ्यानें आम्ही चालत होतो. खरें च, येथें आणखी एक गोष्ट सांगण्यास विसरलों. कर्दमखारपासून पांच सहा मैलावरील आमची मुक्कामाची जागा सोडल्यापासून पुढें आमच्या त्या भारवाहकास (गर्द-भास) खावयास कांहीं च न मिळाल्यामुळे, त्याला हि आम्ही सत्तु चहांत कालवून देऊं लागलों. परंतु तेवढ्यानें थोडें च त्याचें पोट भरणार ! विचारें, अर्धपोटीं राहून दिवस कंठीत होतें. पुढें पुढें आम्हांला देखील त्या च स्थितीत राहण्याचा प्रसंग आला; असो.

आम्हीं दुपारीं साडे चार वाजतां डोंगरावरून मानस सरोवर पाहिलें. मानस सरोवर दृष्टीस पडल्याबरोबर आम्हीं सर्वांनीं त्या पूज्य व पवित्र स्थळाला साष्टांग नमस्कार केला. सर्वांना अतिशय आनंद झाला. प्रत्येकजण आपापल्यापरी

(१०८)

ईश्वराचें प्रेमपूर्वक व मनःपूर्वक स्तवन करून यथाशक्ति त्याचे गुणानुवाद गाऊं लागला. सुमारे पंधरा वीस मिनिटें कोणी कोणाशीं बोललें नाहीं. जिकडे तिकडे अगदीं शुक्क होतें. जो तो कैलास व मानस सरोवर यांचे दर्शनानें आपण धन्य झालों, ह्या कल्पनेंत चूर होऊन आपआपल्या ठिकाणीं च रममाण झालेला दिसूं लागला. आमचे सर्वांचे नेत्र आनंदाश्रूंनीं भरून येऊन आह्मां सर्वांना त्या पवित्र स्थलांच्या दर्शनानें इतका अवर्णनीय आनंद झाला कीं तो सांगतां येत नाहीं. आमच्या सर्व श्रमांचें व एकंदर जीविताचें सार्थक झालें, असें आह्मांस वाटूं लागलें. माझी पूर्ण खात्री आहे कीं, जो कोणी मनुष्य, मग तो हिंदु असो वा परधर्मीय असो, हें स्थान अवलोकन करील, त्यास देखील असें च वाटेल व वाटणें साहजिक आहे.

राकस्ताळ व मानस सरोवर यांचे मध्यें पूर्वपश्चिम अशी एक डोंगराची ओळ आहे. ह्या च डोंगराचे माथ्यावरून मानस सरोवर आह्मांला प्रथम दिसलें. ह्या पहाडामुळें ह्या दोन भव्य सरोवरांमध्ये सुमारे एक मैलाचें अंतर आहे, ह्याणजे हें अंतर पर्वताच्या दक्षिणोत्तर रुंदीइतकें आहे. कैलास पर्वत मानस सरोवराचे देखील वायव्योत्तर च दिसतो. मानस व राकस्ताळ ह्या दोन सरोवरांचे मधील पहाडाचे माथ्यावर उभा राहून मीं एकदां चोहोंकडे दृष्टि फेंकली. नंतर पश्चिमेकडे मुख करून उभा राहिलों. समोर श्रीकैलास पर्वत, डावे बाजूस राकस्ताळ व उजवे बाजूस मानस सरोवर, याप्रमाणें दोन्ही बाजूस दोन मोठमोठे जलसमूह व मागचे बाजूस एक मोठा 'गेरुवा मांधाता'

नांवाचा हिमाच्छादित पर्वत. (हा पर्वत सबंध तांबड्या रंगाचा दिसतो, ह्याचें शिखर मात्र बर्फाच्छादित असल्यामुळें शुभ्र दिसतें) अशा परिस्थितींत उभा असतांना मी पुन्हां एकवार सभोंवार पाहिलें. अहाहा ! काय तो रमणीय व गंभीर देखावा ! अर्धा तास मी तसा उभा होतों. कैलास, मानस सरोवर व रावणहृद सरोवर ह्या त्रिस्थळीच्या दर्शनानें माझ्या नेत्रांचें खरोखर च पारणें फिटलें ! माझ्या एकंदर प्रवासांत ज्या ज्या प्रसंगां असा अवर्णनीय देखावा मला दिसत असे, त्या त्या समयीं माझी एकाग्रता होऊन मी देहभान विसरून जात असे; व त्याचप्रमाणें ह्या वेळेस हि झालें. श्रीनारायणाच्या विराट स्वरूपाचें वर्णन मी काय करणार ?

सुमारें साडे पांच वाजतां आह्मी मानस सरोवराचे कांठावर गेलों व तेथें एक दोन गुहा आहेत त्यांत वस्तीला रहावें, असा विचार करून तेथें गेलों. गुहा साफ करवून तेथें आह्मी मुक्काम केला. गुहेपासून पाणी सुमारें वीस पंचवीस हातांवर होतें. त्या दिवशीं जेवणाची तयारी करावयास मी कुलीला सांगितलें. त्यानें मोठ्या मुष्किलीनें मसुरीच्या डाळीचें वरण व चपात्या तयार केल्या. आह्मी सर्वांनीं प्रथम सरोवरावर स्नान केलें व नंतर परमेश्वरास नैवेद्य अर्पण करून सुखानें व आनंदानें भोजन केलें. भोजन झाल्यावर विश्रांतीसाठीं मी गुहेच्या बाहेर व्याघ्रचर्म पसरलें व मानस सरोवराकडे ह्याणजे उत्तराभिमुख तोंड करून हातांत दुर्धीण घेऊन बसलों. त्या वेळेस सूर्यास्ताचा देखावा मला पहावयास सांपडला. मानस सरोवराचे कांठीं माझा मुक्काम सुमारें दहा बारा दिवस होता.

तेवढ्या अवकाशांत मला तेथे सूर्योदय, सूर्यास्त, चांदणी रात्र बर्फाची वादळे, गारांचा वर्षाव वगैरे निरनिराळ्या प्रसंगांचे, व निरनिराळ्या समयाचे सौंदर्य पहावयास सांपडले. नंतर मी दुर्बिणीतून राकस्तालकडे पाहिले.

राकस्ताल किंवा राक्षस्ताल अथवा रावणहृद हे सरोवर दिसण्यांत मानस सरोवरापेक्षां मोठे दिसते; कारण ह्या सरोवराचे फाटे जमिनीवर लांब लांब गेलेले आहेत, राकस्तालचा परिघ जवळ जवळ तीसपासून पस्तीस मैलांचा असावा. सभोंवार डोंगर आहेत. कांठावर एक देखील वृक्ष नाही ! त्या सरोवराचे सभोंवार जर झाडी असती तर त्याला अवर्णनीय शोभा आली असती. ह्या सरोवराचे पाणी थोडेसे मचूळ असून अस्वच्छ दिसते. पाणी गार असून पचनशक्ति वाढविणारे आहे. ह्या तलावाचे मध्यभागी एक लहानशी टेंकडी असून तीवर एक गुंफा आहे, त्या गुंफेत एक दोन लामा (बौद्धभिक्षु) तप करीत बसलेले आहेत असें ह्मणतात. ते लामा गुंफेच्या बाहेर कधीं च येत नाहीत असें सांगतात. हिवाळ्यांत पाण्याचे पातळीवर जेव्हां बर्फाचा थर होतो तेव्हां बकऱ्यांवरून त्यांना चहा व सत्तु पोहोचवितात. एक वर्षाचा पुरवठा केलेला असतो. वाऱ्यामुळे पाण्याचे सपाटीवर जेव्हां लहान लहान लाटा येत असतात, तेव्हां मोठी मौज दिसते. मासे वगैरे जलचर ह्या सरोवरांत आहेत, परंतु मला कांहीं च दिसले नाहीत. सभोंवार एक हि वृक्ष नसल्यामुळे जिकडे तिकडे रखरखीत दिसते व त्यामुळे मृगजळाचा देखावा दृष्टीस पडतो. जवळच्या टेंकडीवर उभे राहून ह्या सरोवराकडे पाहिले कीं हे सरोवर गंभीर दिसते व चित्ताला एक प्रकारची शांतता वाटते.

त्यानंतर मी दुर्बिणीतून मानस सरोवराकडे पाहिले. त्या वेळेस हंस पक्ष्यांचे एक जोडपे जलक्रीडा करीत असतांना मला दिसले. मानस सरोवराचे वर्णन मी काय करू शकणार ? हे अत्यंत पवित्र व अतिशय रमणीय असे स्थल आहे. मानस सरोवर अगदी वर्तुळाकार असून सभोवती पर्वत आहेत. रावणहृद सरोवराप्रमाणे मानस सरोवराचे कांठी हि वृक्ष वगैरे नाहीत; ह्या सरोवराचे कांठावर चोहोत्राजूस जर हिरवीगार झाडी असती तर ह्या स्थळाला, आहे ह्यापेक्षा जास्त सौंदर्य प्राप्त झाले असते ! ह्या सरोवराचे जल मधुर, थंड व अतिशय पाचक असून अगदी स्वच्छ आहे; ह्या सरोवराचे चारी प्रदेशेस बौद्ध लोकांचे चार लहान लहान मठ आहेत; त्यांतून एक एक लामा राहतो; मठांत लामाचे थोडेसे शिष्य हि असतात; बुद्धाची मूर्ति प्रत्येक मठांत आहे. माझी अशी कल्पना होती की मानस सरोवराचे आसपास कोठेतरी एखादे रम्य असे शिवाचे स्थान असेल; परंतु चौकशीअंती असे समजले की "खोचरनाथाखेरीज" हिंदु देवतांच्या इतर मूर्ती संबंध पश्चिम तिबेटांत हल्ली कोठे हि नाहीत. मानस सरोवर शांत, गंभीर व सुंदर दिसते; सरोवरावरील जलतरंग अवलोकन करतांना अंतःकरण प्रसन्न होते व मनांत सात्विक, पवित्र, व आनंददायक विचार उत्पन्न होतात. ह्या ठिकाणी हंस पक्ष्यांची तर मोठी च मौज आहे. ह्या पवित्र, सुंदर, व भाग्यवान् पक्ष्यांचे थवेच्या थवे सरोवरांतील त्या मधुर, थंड व स्वच्छ जलांत इतस्ततः क्रीडा करतांना मनुष्याचे दृष्टीस फार च आनंदवीत असतात; ह्या हंस पक्ष्यांमुळे मानस

सरोवरांला विशेष मोहकता आलेली आहे; हंस पक्ष्यांखेरीज इतर कोणते हि पक्षी, मी मानस सरोवरावर जितके दिवस राहिले होते तितक्या अवधीत, एकदां हि माझ्या दृष्टीस पडले नाहीत. हंस पक्ष्यांचे थवे दिवसभर मानस सरोवरांत जलक्रीडा करीत आनंदानें व स्वच्छंदानें कालक्रमणा करीत असतात व रात्री डोंगरावर त्यांची घरटीं असतात तेथें विश्रांतीसाठीं जातात. सरोवरांतील मासे वगैरे जलचर प्राणी व पाण्यांतील वेली, ह्यांवर त्यांची उपजीविका होते. हंस दिसण्यांत सुंदर असतो. पाण्यांत जेव्हां मान वर करून मोठ्या डौलानें पोहत असतो तेव्हां तर हंस पक्षी फार च सुंदर व ऐटवाज दिसतो. हंसाला सरोवराचे कांठावर येतांना मी कधीं हि पाहिलें नाहीं. हंस. बदकापेक्षां थोडासा उंच व बगळ्यापेक्षां लहान असून त्याचे सर्व अवयव प्रमाणांत दिसतात. हंस हा लांबवर उडणारा पक्षी आहे. हंसाचा रंग पांढरा स्वच्छ असून रुप्यासारखा चकाकतो. चोंच मध्यम असून लालभडक असते. डोळे हि गुंजेप्रमाणें लाल असतात. हंसाचे पाय माझे दृष्टीस च पडले नाहीत. हंस दूध व पाणी यांच्या मिश्रणांतून फक्त दूध च पितो असें आपण ऐकतो, ह्याची प्रचिती मला तेथें घेतां आली नाहीं; कारण तो पक्षी आमच्या जवळ येणें शक्य नव्हतें.

मानस सरोवराचे किनाऱ्यावर, जवळच्या कपारींतून वास करीत असलेले ससे पुष्कळ च येत असत व पाण्याच्या कांठीं बागडत असत. सशांचे कळपचे कळप पाहण्याची संधि मला येथें मिळाली, ह्या चिमुकल्या, चपळ, नाजुक आणि

निरुपद्रवी प्राण्यांचे थवे जेव्हां त्वरेनें परंतु दबत दबत धांवत असतात तेव्हां असें वाटतें कीं लहान लहान गारगोठ्या च वाऱ्यामुळें सट सट उडत आहेत. मीं तेथें सशांचा सर्वांत मोठा कळप ह्यणजे अजमासें पन्नास प्राण्यांचा पाहिलेला आहे. असो; ह्या सरोवराच्या कांठावरची रेंती पांढरी आहे. ह्या सुंदर व नैसर्गिक सरोवराचें क्षेत्रफळ सुमारे पस्तीस मैलांचें आहे.

एकंदरीत मानस सरोवर अत्यंत रमणीय स्थान आहे, येवढें च नव्हे तर पवित्रपणाचें हें केवळ माहेरघर च आहे ! शांततेचें हें निवासस्थान आहे ! सृष्टिदेवतेचें हृदय च असून, हें सरोवर असलेला प्रदेश या कष्टतर मृत्युलोकांतील नसून, तो स्वर्गातील अथवा स्वानंदसाम्राज्यांतील च आहे, असें मला वाटलें ! मानस सरोवराच्या शांत, गंभीर, व स्वच्छ उदकांत, सभोवतालच्या हिमाच्छादित शिखरांनीं युक्त असलेल्या पर्वतांचें प्रतिबिंब जेव्हां पडतें; तसें च श्रीसूर्यनारायणाचें, त्याच्या अस्तोदयकालचें, त्याचप्रमाणें दिवसाच्या वेळीं आकाशाचें व चांदण्या रात्री उडुगणासह चंद्रमंडलाचें प्रतिबिंब जेव्हां त्या पवित्र व निर्मल जलांत पडतें, तेव्हां सृष्टिदेवतेच्या सौंदर्याची जी काय मनोहर शोभा दिसते ती अगदीं अवर्णनीय होय ! माझी खात्री आहे कीं ह्या प्रदेशांतील निरनिराळ्या समयांचें सृष्टिसौंदर्य प्रत्यक्ष अवलोकन केल्याशिवाय, कोणत्या हि उत्तम लेखकानें लिहिलेलें त्या प्रसंगाचें वर्णन वाचलें तरी, मनाची शांति होणें शक्य नाहीं ! अशा रम्य व एकान्त स्थलीं चित्त एकाग्र कां होणार नाहीं ? मी मानस सरोवरास जाऊन पोहोचलों त्याच्या

सुमारें एक महिन्यापूर्वी पाश्चिमात्य शोधक व प्रवाशी डॉक्टर स्वेन् हेडिन् हे तेथे होते. त्यांचा मुकाम तेथे सुमारें एक महिनाभर होता; तेवढ्या अवकाशांत त्यांनी त्या प्रदेशातील निरनिराळ्या स्थळांचें व निरनिराळ्या वेळेचें सृष्टिसौंदर्य अवलोकन केलें; त्याचें वर्णन त्यांनी आपल्या प्रवासवृत्तांत असें च दिलेलें आहे. ते लिहितात:—

“ Oh, what a wonderful lake it was ! I have no words to describe it; till my dying day I shall never forget it, and even now it is in my mind as a legend, a poem, and a song. Nothing that I can recall through all my wanderings, can compare with the overwhelming beauty of this night journey. It was like listening to the silent and mighty throbs of the heart of nature, to feel her pulse grow numb in the clasp of night, and revive in the morning glow. It seemed as though this land-scape, ever changing as the hours creep slowly by, were unreal; as though it no longer belonged to this earth but lay on the borders of the world beyond, nearer to heaven the region of dreams and fantasies, of hopes and longings, a mysterious fairy land, rather than to this earth of men and sinners, of worldliness and vanity ” .

असो, मानस सरोवरावर अनुष्ठानानिमित्त मी दहा बारा दिवस होतो. रोज सकाळ सायंकाळ स्नान करणे ह्मणजे मृत्यूला आमंत्रण देण्याइतकें कठीण होतें. कौपीन नेसून कमरेइतक्या पाण्यांत पळत जाऊन एकदम डोकें बुडवावें. पाण्याचे वर उघडें अंग ठेवण्याची सोय नाही. जरा पाण्याचे वर डोकें निघालें कीं, असें वाटे कीं मानेच्या वरील भाग अगदीं निर्जीव झाला आहे. कांठावर माझे गरम कपडे व भुटिया कांबळें घेऊन कुली अगदीं उभे असत. मी पाण्याचे बाहेर आल्याबरोबर अंगांत कपडे घालून, वर भुटिया कांबळें पांघरून, गुहेंत जाऊन दहा पंधरा मिनिटें आसनावर स्वस्थ वसत असे. थंडी कमी होऊन शरिरांत थोडीशी उष्णता आल्यावर मग मी ध्यानाला वसत असे. ह्या दहा बारा दिवसांपैकीं प्रथम दोन तीन दिवस माझ्या माणसांना तेथें राहणें बरें वाटलें, परंतु पुढें त्यांना एकांतवासाचा अगदीं कंटाळा आला. मी तेथून कधीं निघेन असें त्यांना झालें होतें. साहजिक च आहे एक दिवस नव्हे एक तासभर देखील जर त्यांना एकांतांत बसण्याची कधीं संवय नव्हती तर दहा बारा दिवस त्या सुंदर व पवित्र परंतु निर्जन अशा स्थळां त्यांना बरें कसें वाटणार ! मी तेथें मौन व्रत धारण केलेलें असल्यामुळें माझ्याशीं बोलणें शक्य नव्हतें. दिवसभर मी कांहीं च घेत नसे; रात्रीं अकरा वाजण्याचे सुमारास फक्त चहा घेत असे, तो घेण्याचे वेळीं मात्र त्यांची माझी दृष्टा-दृष्ट होत असे. श्रीसद्गुरुकृपेनें अनुष्ठान पुरें झालें; फार आनंद झाला. शेवटच्या दिवशीं पहाटे सुमारे पांच वाजतां मला असा भास झाला कीं, पश्चिम दिशेकडे कोणी मधुर स्वरांत गायन

करीत आहे. मी नीट लक्ष देऊन ऐकू - लागलों. मला असे वाटलें कीं कोणी तरी स्त्री गात असावी. पुढें कांहीं वेळानें मला असे वाटलें कीं श्री माण्डुक्य उपनिषदाचें गान सुरू आहे. माझ्या जवळ दुर्बीण होती च तीतून मी ज्या दिशेने गायन ऐकू येत होतें त्या बाजूने पाहूं लागलों; परंतु मला मनुष्यप्राणी कोणी दिसेना. जिकडे तिकडे पांढरी रेंती मात्र दिसत होती. चोहोंकडे मी पुष्कळ निरखून पाहिलें, परंतु गाणारी स्त्री अगर पुरुष ह्यांपैकीं मला कोणी च दिसेना. गायन सुमारें अर्धा तास होत होतें. माझ्या डोक्यांत विचारतरंगांचें वादळ उत्पन्न झालें. ह्या निर्जन प्रदेशांत इतक्या खड्या व मधुर आवाजांत कोण बरें उपनिषद ह्मणत असावें ? येथें कोणी महात्मा तर स्नानास आला नसेल ना ? अथवा कोणी यक्ष, किन्नर अगर देवता तर नसेल ना ? कांहीं च कल्पना येईना, तेव्हां जवळच्या बुद्ध मठांत चौकशी करण्यासाठीं मी माझ्या वाटाड्यास पाठविलें. त्यावेळीं सकाळचा सहा वाजण्याचा सुमार होता. वाटाड्यानें परत येऊन मला सांगितलें कीं मठांतील लामा तीन चार दिवसांपासून येथें (मठांत) नाहीं; तो ताकलाकोटला गेला असावा. मला जास्त च हुरहुर लागली. मानस सरोवराचे दक्षिण किनाऱ्यावरून मनाशीं विचार करीत व वाळूकडे पहात मी हळु हळु चालत होतो. माझे चित्त त्यावेळीं प्रातःकालच्या त्या सृष्टिसौंदर्याकडे एक निमिषमात्र देखील वेधलें नाहीं ! काय मौज पहा ! ! कीं ज्याच्या अवलोकनानें माझे चित्त त्या क्षणापर्यंत एकाम होऊन मी आनंदसागरांत बुड्या मारीत असे, तें च सृष्टिसौंदर्य ह्या वेळीं माझे मन गुंतवि-

प्यास असमर्थ होते ! माझे मन इतकें निर्दय झालेलें पाहून सृष्टि-
 देवतेला किती वाईट वाटलें असेल बरें ! प्रिय वाचकहो, त्या
 माउलीला वाईट तर वाटलें नाहीं च, परंतु उलट पक्षीं तिला
 जास्त आनंद झाला असावा; कारण, आपल्या लेंकराचें
 चित्त आपल्या बाह्य मोहक परंतु नाशवंत स्वरूपाचें ठिकाणीं
 तल्लीन न होतां आपल्या सत्य व अविनाशी स्वरूपाविषयीं
 विचार करण्यांत गढून गेलेलें आहे असें तिनें जाणलें व त्यामुळे
 प्रसन्न होऊन मला तिनें वर दिला. हा वर पुढें श्रीकैलास पर्वतावर
 फलद्रूप झाला.

अशा स्थितींत मी त्या वालुकामय प्रदेशावरून सावकाश
 चाललों असतांना, सुमारें दोनशें हातांवर गेल्यावर मला
 मनुष्यप्राण्याचीं पावलें वाळूवर उमटलेलीं दिसलीं. मनुष्याचीं
 पावलें पाहतां च अंतःकरणांतून अशी च भावना उभी
 राहिली कीं ज्या अर्थीं हीं मनुष्यप्राण्याचीं पावलें आहेत त्या
 अर्थीं येथें सरोवरावर स्नानासाठीं कोणीतरी महा तपस्वी पुरुष
 आलेला असावा. लागलीं.च मीं निश्चय केला कीं ह्या पाव-
 लांच्या धोरणानें तीं नेतील तिकडे असें च जावयाचें; ह्मणून मीं
 कुलींना निघण्याची तयारी करून लवकर माझे मागोंमाग
 यावें असें सुचविण्यासाठीं हातानें खूण केली. माझा तरुण कुली
 तसा च मजजवळ आला. त्याला मीं सांगितलें कीं श्रीकैलासला
 जावयासाठीं मी तर हा निघालों, तुही सर्वजण लवकर या.
 कुली परत गुंफेंत गेला व त्यानें बाकीच्यांना माझा उद्देश कळ-
 वून सामान बांधून तो वाटाड्याचे स्वाधीन केला. इकडे मी

त्या पावलांच्या धोरणाने पुढे पुढे चाललो. सुमारे दहा पंधरा मिनिटांनी मला माणसांच्या भांडणाचा गलबला ऐकू आला. मला असा भास झाला की, ज्याचे मी चिंतन करीत आहे तो तपस्वी मला मागून मोठ्याने हाक मारीत आहे. मी मागे वळून पाहिले तो कुलीचे व वाटाड्याचे जोराने भांडण चालले असून वाटाड्याने आपल्या भारवाहकावरील सर्व सामुग्री जमिनीवर टाकून देऊन ताकलाकोटचे दिशेने गाढव हांकीत संतापाने चालला आहे व कुली मला हांका मागीत सामाना जवळ बसलेले आहेत, असा देखावा दृष्टीस पडला ! मी गुरुनादा बावाला व कुलींना या अशी हात वर करून खूण केली व पुढे पावलांचा माग काढीत चाललो. चालता चालता दक्षिण किनाऱ्यावरून मी पश्चिम किनाऱ्यावर आलो. सुमारे वीस पंचवीस हात चालल्यावर वालुकामय प्रदेश संपला व खडकाळ जमीन लागली. गुंफेपासून मी सुमारे दोन अडीच मैल चालून आलो होतो. यापुढे पावलांचा माग अस्पष्ट दिसू लागला. तो माग कैलास पर्वताच्या च बाजूला गेलेला होता. सुमारे पाच मैल गेल्यावर माग एकदम दिसेनासा झाला व एक चढण लागली. पुढे माग दिसत नाही हे पाहून मला फार वाईट वाटले. आतां काय करावे, ह्मणून मी विचारांत पडलो. मला त्या वेळेस फार च थकवा आलेला होता. पायांनी तरी किती दम धरावा ? दहा दिवस माझ्या पोटांत चहाशिवाय कांहीं नव्हते. केवळ एका आशेमुळे हे अडीच तीन मैल मी फार जलद चालून आलो होतो; परंतु माग जेव्हां दिसेनासा झाला, तेव्हां निराशेमुळे माझी कंबर एकदम बसली व मी श्रमामुळे

व पोटांत कांहीं नसल्यामुळें किंचित् बेशुद्ध होऊन त्या चढणीचे पायध्याशीं च पडलों. ही माझी स्थिति माझ्या कुलीनीं दुरून पाहिली व ते जोरानें चालत मजजवळ येऊन थडकले. इतक्यांत मी हि शुद्धीवर आलों. कांहीं वेळानें माझा वाटाड्या हि सर्व सामान घेऊन आपल्या त्या अशक्त झालेल्या गर्दभासह येऊन पोहोचला. आल्याबरोबर तो रागारागानें तिबेटी भाषेंत मजजवळ कुलींच्या विरुद्ध तक्रार सांगू लागला. मी त्या वेळीं त्याला खुणेनें सांगितलें कीं थोडा वेळ स्वस्थ बैस. ती सकाळची आठ वाजण्याची वेळ होती. कुलीनें चहा तयार केला. तेव्हां प्रथम श्रीसद्गुरूला व ज्या तपस्व्याचे दर्शनाविषयीं मी इतका उत्सुक झालों होतो त्याला नैवेद्य अर्पण करून मग मी चहा व विस्किट खाल्हीं. तेव्हां मला थोडेंसें बरें वाटलें. सर्वांचा फराळ झाल्यावर आम्ही सुमारें अर्धा तास विश्रांति घेत स्वस्थ बसलों. येथें मला एक गोष्ट सांगावीशी वाटतें, ती अशी कीं, माझ्या कुलीनीं येतांना आपले लोटे व माझा कमंडलु मानस सरोवरांतून जर पाण्यानें भरून आणले नसते तर पाण्यासाठीं त्यांना पुन्हां अर्धा पाऊण मैल परत जावें लागलें असतें. तेव्हां या प्रसंगीं पाणी आणण्याचे बाबतींत माझ्या कुलीनीं हा प्रथमचा व त्याचप्रमाणें शेंवटचा दूरदर्शीपणा दाखविला ह्यांत कांहीं संशय नाही. आमचा फराळ चालला असतां आमचें गाढव हि तेथें पडलेल्या रानशेणी खाऊन आपले उदराची भरती करीत होतें ! त्या प्राण्याची ती स्थिति पाहून मला एकदम रडूं आलें ! तेव्हां अर्धा शेर सत्तु चहांत कालवून

त्या सोसाळु, कष्टाळु व उपासमार होत असलेल्या गाढवाला आर्हीं खावयास घातला; परंतु तेवढ्यानें थोडें च त्याचें पोट भरणार ! परंतु करणार काय ? आमचा हि तेथें इलाज नव्हता. त्या गाढवाचे प्राण वांचविण्यापुरते शक्य तेवढे उपाय आर्हीं केले व करीत होतों.

वर सांगितल्याप्रमाणें थोडीशी विश्रांति घेतल्यानंतर चढण चढण्यास आर्हीं सुरवात केली. सुमारे चार पांच मैलांवर डोंगराचे सपाटीवर एका लहानशा कपारींत आर्हीं मुक्काम केला. तेथून जवळ च “ छूगुंफा ” ह्मणून एक गुंफा आहे, तेथें एक लामा राहतो. गुंफेंत बुद्धाची मूर्ति आहे. ह्या गुंफेपासून मानस सरोवराचा पश्चिम किनारा सरळ रेषेनें समारें अर्धा मैल आहे; हा अर्धा मैल संबंध उतार आहे. आर्हीं मुक्काम केला होता त्या ठिकाणापासून जवळ च दोन उष्ण जलाचे झरे होते. त्यापैकी एका झऱ्याचें पाणी अगदीं अधणाप्रमाणें उकळत होतें व त्याच्या वाफा दोन दोन पुरुष उंच दिसत होत्या. त्या कपारींत आर्हीं रात्रभर मुक्काम केला; कारण गुरुनादा बावाला दुपारीं चार वाजतां जोराचा ताप भरला व कपाळ आणि सर्व अंग फार दुखूं लागलें ! त्याच्यानें एक शब्द देखील बोलवेना. रात्रीं त्यानें फक्त चहा घेतला व निजून राहिला. तो रात्रभर मोठ्यानें कण्हत होता. त्याची प्रकृति जास्त बिघडते कीं काय अशी मला भीति वाटूं लागली. सकाळीं काय होतें तें पाहून मग पुढें जाण्याचा विचार ठरवावा असें मी मनांत योजून ठेवलें होतें. ह्या दिवशीं कैलास पर्वताचे बाजूला गारांचें जबरदस्त वादळ सुरू होतें; आकाश मेघाच्छादित होऊन धुक्यामुळें दिशा धुंद झाल्या होत्या; दुपारचे तीन वाजले

होते तरी काळोख पडला होता. पलीकडच्या टेंकडीचे माध्यावर धुक्यांत कोणी शीळ घालीत आहे असें आह्मांस दिसलें. तेव्हां वाटाड्याला त्यासंबंधानें मीं प्रश्न केला. त्यानें सांगितलें कीं, शीळ घालणारा मनुष्य "छू" गुंफेंत राहणाऱ्या लामाचा नोकर असून तो आपल्या बकऱ्यांना बोलावीत आहे. इतक्यांत सुमारे हजार दोन हजार बकऱ्यांचा कळप येतांना आमचे नजरेस पडला. लामा लोक लोंकरीचा देखील व्यापार करतात. त्यांच्या जवळ चार पांच हजार बकऱ्या व काहीं वनगाई (याक) देखील असतात, हें मला त्या समयीं कळलें. हे लामा श्रीमंत असतात. ऋषिकालीं आपल्याकडे ज्याप्रमाणें आपल्या ऋषींची संपत्ति ह्मटली ह्मणजे गायी व बैल ही असे, त्याचप्रमाणें ह्या लामांची संपत्ति बकऱ्या व याक ही असते. फरक इतकाच कीं ऋषी व्यापार करीत नसत व लामा करतात. संध्याकाळीं आह्मी आमचा फराळ वगैरे आटोपून व त्या कपारींत निजण्याची सोय करून, सहज चैनीनें गोष्टी बोलत बसलों, तों एकदम वादळ उत्पन्न होऊन जोरानें गारा पडूं लागल्या. सुमारे दोन तासपर्यंत वादळ होतें. आह्मी जरी कपारीचे आश्रयानें होतो, तरी गारारूपी बंदुकीच्या गोळ्यांचा सडकून मारा सुमारे अर्धा तासपर्यंत आह्मांला सहन करावा लागला. वादळ बंद झाल्यावर गार वारा सुटला. त्या वेळेस थंडीनें आपली पूर्ण सत्ता त्या प्रदेशावर बसविली; येवढेंच नव्हे तर ती आपली सत्ता निर्दयपणानें व अनियंत्रितपणें चालवूं लागली ! मुख्य प्रधान बर्फ व सेनाधिपति वायु ह्यांच्या सहायानें तिनें जीवरूपी प्रजेला अमानुष पीडा देण्यास प्रारंभ

केला ! या तिच्या त्रासानें प्रजेनें तिजविरुद्ध गाव्हारणें करण्याचें मनांत आणलें व मुख्य न्यायाधिकाकडे ती न्याय मागण्यास गेली ! बरें, ह्या रात्रीचा मुख्य न्यायाधीश कोण तर, रात्रीचा गाढ अंधकार ! मग काय विचारतां ? न्यायाचा कांटा कोणीकडे झुकला असला पाहिजे हें सांगणें नको च ! अशा वेबंद नगरींत आह्मां प्रवाशांच्या त्या समर्यां काय हालअपेष्टा झाल्या असतील, ह्याची कल्पना वाचकानीं च करावी.

रात्रीं सुमारे नऊ वाजतां, आह्मीं आमचे विछान्यावर गुरगुटून पांघरूण घेऊन बसलों होतो; रात्र अंधारी असल्यामुळें जिकडे तिकडे काळोख पडलेला होता; नुकतें च. गारांचें वादळ नाहींसें झाल्यामुळें सर्वत्र शांतता होती; वारा जोरानें वहात होता; इतक्यांत, आमच्या समोर कोणी मनुष्य उभा आहे असें मला दिसलें. वाटाड्याला मी तो मनुष्य दाखविला. तो पुरुष नसून एक बाई आहे व आपण उतारूं येथें आलों आहोंत असें तिला समजल्यावरून ती “ छू ” गुंफेंतून एक मूठभर सत्तु मागण्यासाठीं आलेली भिकारीण आहे असें मला त्यानें सांगितलें. हें ऐकून प्रथम मला फार च आश्चर्य वाटलें. नंतर दोन मुठी सत्तु त्या बाईला द्या, असें मीं कुलीला सांगितलें. वाटाड्या हणाला, इतका सत्तु तिला तुझीं आतां दिलांत तर गुंफेंतून आतां दहा पंधरा भिकारी येतील व तेवढ्यांना तुझी इतका सत्तु देत गेलांत तर ताकला-कोटला जाईतोपर्यंत आपणास सत्तु कसा पुरेल ? मला वाटलें, येवढ्या थंडींत व अशा अंधारांत कशाचे भिकारी येतात. या बाईला दोन मुठी सत्तु घाल असें पुन्हां मीं कुलीला सांगितलें. त्यानें त्या

बाईला सत्तु घातला. तिनें आनंदित मुद्रेनें “ ज्यु ज्यु ” म्हणून चारदां आह्वांला नमस्कार केला व चालती झाली. सुमारे अर्ध्या तासानें आमच्या कपारीजवळ वीस भिकारी कांहीं पुरुष, कांहीं बायका, कांहीं मुलें, तयार ! आतां काय करावें, अशा विचारांत मी पडलों. वाटाळ्या तिवेटी भाषेंत शिव्या देऊन त्यांना हांकून देऊं लागला ! ते कांहीं केल्या जाईनात, शेवटीं ती रात्रीची वेळ पाहून प्रत्येकाला अर्धी अर्धी मूठ सत्तु घालण्यास मी कुलीला सांगितलें. सत्तु घेतल्यावर सर्व भिकारी आनंदानें परत गेले. केवळ एक वितीची खळगी भरण्यासाठीं पंचमहाभूतांना न जुमानतां त्यांच्याशीं झगडत त्या भिकाऱ्यांना इतक्या लांबवर यावें लागलें नां ! ह्या षोटापुढें केवळ मनुष्यप्राणी च काय, परंतु किडा मुंगीपासून तों व्याघ्रसिंहादि बलाढ्य व हिंस्र पशूपर्यंत सर्व प्राणी कसे अगदीं गोगलगाय बनतात ! वगैरे विचार माझ्या मनांत येऊं लागले. दारिद्र्यावस्थेंत मात्र जीवाला परमेश्वराच्या अस्तित्वाचें व त्याच्या सामर्थ्याचें स्मरण होतें व तेवढ्या समयापुरता तो त्याची काकुळतीनें प्रार्थना करतो; परंतु तो च जीव परमेश्वराचे कृपाप्रसादानें जेव्हां श्रीमान, सुखी, यशस्वी व बलवान होतो, त्या समयीं अहंकारानें व मदानें उन्मत्त होऊन त्या सर्वशक्तिमान परमेश्वराला विसरतो व आपल्या स्वतःच्या कर्तृत्वाची शेखी मिरवूं लागतो; परंतु त्याचा परिणाम हि त्याला निश्चयानें कालांतरानें भोगावा लागतो ! ! !

रात्र निघून गेली, गुरूनादा बावाला बरें वाटूं लागलें व त्याच्या च मतानुसार पुढें निघण्याचा आर्ही वेत केला. पहाटे

पांच वाजतां चहा वगैरे घेऊन आही सर्वजण हळु हळु चालूं लागलों. आकाश अगदीं स्वच्छ होतें. कैलास पर्वत स्वच्छ दिसूं लागला. सकाळचा मंद व शीतळ वायु वाहूं लागला. एकंदरींत, आहीं निघालों तो समय शुभ व आनंददायक होता. गुरुनादा बावा अजारी, परंतु त्याला देखील चालण्यास हुषारी वाटूं लागली, मग आह्मांला विशेष उत्साह वाटला ह्यांत कांहीं आश्चर्य नव्हतें. प्रसन्न अंतःकरणयुक्त होऊन आही सर्वजण चालत असतां, दुपारीं अकरा वाजतां, आह्मांला उन्हाची प्रखरता भासूं लागली. ह्या वेळेस वारा जोरानें वहात नव्हता. थंडी हि होती च; परंतु आही चालत असल्यामुळें आमच्या शरिरांत उष्णता उत्पन्न झालेली होती व वरून प्रखर ऊन पडलेलें असल्याकारणानें आह्मांला थोडीशी तलखी होऊं लागली. सुमारे पंधरा वीस मिनिटें विश्रांति घेण्यासाठीं, आही त्या मैदानांत च बसलों. त्या वाटेनें आह्मांला निरनिराळ्या जातींच्या तिवेटी हरणांचे कळप पहावयास सांपडले. सुमारे चाळीस एक हातांचे अंतरावरून आह्मांला हरणांचे कळप दिसत असत व लवून च ते कळप पाहण्याची जास्त मजा असो. आही उठून पुढें चालूं लागलों तों सुमारे चाळीस पन्नास हातांवर आह्मांला धुळीचा लोट आकाशांत वर जात असलेला दिसला; तेव्हां माझ्या वाटाड्यानें सांगितलें कीं, तो पहा, रानटी घोड्यांचा कळप आपणाकडे च येत आहे.

रानटी घोड्यांचा कळप आमच्याकडे येत आहे हें पाहून, मी जागच्या जागीं उभा राहिलों. आमची चाहूल लागतां च तो कळप दक्षिण दिशेला जाऊं लागला. मीं माही दुर्बाण

काढी व तीतून पाहूं लागलों. मोठी मौज दिसूं लागली. मला वाटतें, चार पांचशें घोड्यांचा तो कळप असावा. तिबेटांतील रानटी घोडे फार उंच नसतात. त्यांच्या सर्वांगावर आपल्या घोड्यापेक्षां जास्त दाट व लांब केंस असतात. ज्या वेळेस हे रानटी घोडे माना वर करून व शें चवरीसारख्या वर धरून जोरानें पळत असतात, तेव्हां पाहणाराल असा भास होतो कीं, एका घोडेस्वारांच्या तुकडीचा दुसऱ्या तुकडीवर जणूं काय हल्ला च होत आहे. रानटी घोडे मनुष्याचे वाऱ्याला देखील उभे राहात नाहींत. तिबेटी लोक ह्या घोड्यांचा मोठ्या खुशीनें व मुष्किलीनें पकडतात व त्यांना शिकवितात. तिबेटांतील घोडे मजबूत, काटक व चलाख असतात. तिबेटांतून प्रवास करात असतांना दोन दोन दिवस ह्या घोड्यांना खावयास देखील मिळत नाहीं. तो रानघोड्यांचा कळप हां हां ह्मणतां आमचे समोरून निघून गेला. दुपारीं बारा वाजण्याच्या सुमारास आम्ही “ बखर्तर्जन ” ह्या गांवाला येऊन पोहोंचलों. ह्या ठिकाणीं पक्या इमारती नाहींत. येथील वस्ति छोलदारींची (तंबूंची) आहे. सुमारे तीस चाळीस छोलदारी ह्या गांवांत आहेत. अलीकडे तीन चार वर्षांत धान्याचीं दोन घरे बांधलेलीं आहेत. एक पोष्टाचें घर सरकारी आहे व दुसरें एका श्रीमंत व्यापाऱ्याचें आहे. आम्ही गेलों त्या समयीं तिसऱ्या एका घराचें काम चाललें होतें. तिकडे सर्व कऱ्या विटांचीं च घरे असतात. माती मात्र फार चिकट असते. ह्या गांवांत तिबेटी सरकारचें पोष्टा आहे; परंतु हें रयतेच्या उपयोगाकरितां ठेवलेलें नाहीं. “ ल्हासा ” व “ गारटोक ” ह्यांमध्ये सरकारी पत्रव्यवहार चालत असल्यामुलें तेवढ्याकरितां

हैं पोष्ट येथे ठेवलेले आहे. ल्ह सापासून बर्खातर्जन हा सुमारें एकवीसावा किंवा बावीसावा टप्पा आहे. तिबेरी भाषेंत पोष्टाला “ तर्जन ” असें ह्मणतात. येथून ल्हासा पूर्वेकडे सुमारें वीस बावीस दिवसांच्या प्रवासाचे अंतरावर आहे. असें सांगतात कीं, ल्हासा व गारटोक या दरम्यान जो मनुष्य डांक घेऊन जात येत असतो, त्याला घोड्याशीं मोहोरबंद करून ठेवतात; अशाकरतां कीं एका टप्यापासून दुसऱ्या टप्यास पोहोंचेपर्यंत त्यानें वाटेंत कोठें हि उरता कामा नये. मोहोर जर फुटलेली दिसली तर त्या मनुष्यास जबरदस्त शिक्षा करतात.

हुणिया लोक ज्या छोलदारींतून राहतात, त्या फार मजबूत, जाड व उबदार अशा कांबळ्याच्या केलेल्या असतात; हीं कांबळीं वनगाईंच्या केंसांची तयार करतात. ह्या कांबळ्यांतून पाणी आंत येत नाही. छोलदारीचें दार बंद केलें कीं, हवा अगर बर्फ ह्यांपासून विलकुल त्रास होत नाही. आर्हीं दुपारीं वारा वाजतां बर्खातर्जनला आल्यावर, गांवाचे शेजारीं मैदानांत च मुक्काम केला. आर्हीं आमच्या मुक्कामासाठीं गांवाच्या जवळपास स्वच्छ जागा शोधून काढण्याकरितां भगीरथ प्रयत्न केले; परंतु आर्हांला स्वच्छ जागा कांही केल्या मिळना ! जिकडे पहावें तिकडे विष्टा व जनावरांचीं हाडे पडलेलीं ! शेवटीं, त्यांपैकीं च थोडीशी जागा वाटाड्यानें साफ केली व मी तेथें बसलों. भोंवतीं सर्वत्र हाडे च हाडे पसरलेलीं होतीं ! वर मध्यान्हीचा प्रखर सूर्य, सभोंवार घाण, प्रवासाचा शीण, भूक व तहान ह्यामुळें पोटांत काहूर उठलेलें, वगैरे कारणामुळें आमची अगदीं त्रेधा उडून गेलेली होती. आर्हीं

मुकामावर जाऊन वसतो मात्र, इतक्यांत गांवांतील सर्व पुरुष, स्त्रिया व मुलें, आमच्या भोंवतीं जमा झालीं. तरुण स्त्रिया मजकडे पाहून आपसांत हल्लु हल्लु स्वभाषेंत बोलत व पुन्हां माझेकडे, माझ्या कुलींकडे व गुरुनादा बावाकडे पहात; त्या मजकडे साश्चर्य मुद्रेनें पहात असत; मुलें आह्मांला पाहून भीत होतीं; पुरुष संशययुक्त मुद्रेनें मजकडे पाहून आपसांत कांहीं बोलत असत. स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं माझ्या कुलीला माझे संबधानें प्रश्न विचारून अगदीं भंडावून सोडलें. माझ्या तद्देशीय वाटाड्याला त्यांपैकीं एकानें आपले घरीं बोलावळें. वाटाड्यानें आमची चहापाण्याची वगैरे कांहीं व्यवस्था न पाहतां जाण्यास परवानगी मागितली; तेव्हां आह्मांला गांवांतून थोडासा लांकूडफांटा आणून दे व मग जा असें त्याला मीं सांगितलें. नंतर माझ्या एका कुलीबरोबर त्यानें दोन चार कांटेरी झुडुपें पाठवून दिलीं; त्यांबद्दल मला दोन आणे द्यावे लागले.

तिबेटमध्ये प्रवास करीत असतांना, डॉक्टर स्वेन हेडिन प्रभृति प्रवाशांना तिबेटी लोकांविषयीं काय अनुभव आला असेल तो येवो; परंतु कांहीं व्यक्ति खेरीजकरून सर्वसाधारण तिबेटी लोकांविषयीं माझे मत अगदीं प्रतिकूल आहे. माझी अशी समजूत आहे कीं, हे लोक दुष्ट, लबाड, व निर्दय असे असले पाहिजेत. माणुसकी ह्मणजे काय असते याची त्यांना कल्पना हि नाही. वाटेंत च प्रवाशाला एकटा सोडून देऊन चालते होण्यास भुटिया लोकांप्रमाणें च येथील लोक हि तयार होतात. त्यांचा स्वभाव अतिशय भांडखोर असतो. प्रारब्धानें वाटाड्या व कुली चांगलें मिळाले तर बरें, नाहींतर परकीय प्रवा-

शाची फार च हालअपेष्टा होते; आणि चांगले लोक मिळणे तर महा मुष्किलीचें काम असतें. भुटियांप्रमाणें हे लोक हि अर्धवट रानटी आहेत, असें ह्मणण्यास कांहीं च प्रत्यवाय नाहीं असें मला वाटतें. पश्चिम तिबेटांत सर्व कांहीं ठीक आहे, परंतु लोक मात्र चांगले नाहींत. येथें सृष्टिसौंदर्य अनुपम आहे; येथें खनिज पदार्थांचा मंठा भरणा आहे असें ह्मणतात; सैधव व स्वागी ह्यांच्या मोठमोठ्या खाणी आहेत; मानस सरोवराचे दक्षिण किनाऱ्यावर राकस्ताल व मानस ह्यांचेमध्ये, सोन्याची एक मोठी खाण आहे, असा शोध नुक्ता च लागलेला असून ती उकरण्यासंबंधाचें बोलणें तिबेट व चीन सरकारांमध्ये चाललें आहे असें ह्मणतात. जेथें खाण सांपडलेली आहे त्या ठिकाणीं, चीनच्या एका अधिकाऱ्यानें (शेपचित् यानें) ठाणें दिलेलें आहे. पश्चिम तिबेटांतील हवापाणी निरोगी आहे. येथील लोकांचा मुख्य व्यापार ह्मटला ह्मणजे लोकर, सैधव व स्वागी व नेहर्मांचा उद्योग ह्मणजे कांबळीं विणणें, बकऱ्या व वनगाई चारणें व दरवडे घालणें. आतां शेवटचा धंदा एकंदर सर्व लोकांचा आहे असें जरी नाहीं, तरी तो धंदा करीत नाहींत असे लोक फार थोडे आहेत. ह्या लोकांत एका स्त्रीला एकापेक्षां जास्त नवरे करण्याची मोकळीक आहे. ताकलाकोटच्या हुंपनला पांच भाऊ आहेत. या सहा भावांमिळून एक च बायको आहे असें मला कळलें, तेव्हां मला फार आश्चर्य वाटलें. जिच्या पोटीं जन्म घेतला तिच्याशीं व सख्या बहिणीशीं मात्र लग्न लावतां येत नाहीं. ह्या लोकांचा धर्म बौद्ध आहे, हें मार्गें सांगितलें च आहे. ह्यांचीं करमणुकीचीं साधनें ह्मटलीं ह्मणजे

“ भुतांचा नाच ”, शिकार व एकत्र जमून मद्य (जाण)-प्राशन व सत्तुभक्षण करीत गप्पा मारीत बसणें, हों होत. “ भुतांचा नाच ” मोठा मजेचा असतो. चित्रविचित्र रंगाचे व भेसुर आकाराचे मुखवटे घालून व पायांत घुंगरें बांधून ढोलक्याचे तालावर नाचणें याला “ भुताचा नाच ” म्हणतात. परकीय प्रवाशाला ह्या नाचाची मोठी मौज दिसते. मला हा नाच गारटोकला पहावयास सांपडला. तिबेटी लोकांचा प्रेतविधि व लग्नसमारंभ पहावयाची संधि मला मिळाली नाही. पश्चिम तिबेटांतील लोक बांध्यानें मजवूत व शूर आहेत. वर्ण थोडासा पिवळट, तोंड थापट, डोळे बारीक व नाक बसकें असतें. बायका हि ह्याचप्रमाणें असतात. वर्खातर्जनचे एका अधिकाऱ्याची मुलगी सौंदर्याबद्दल त्या प्रदेशांत प्रसिद्ध आहे; ती मला पहावयास सांपडली; परंतु तिला पाहून तिच्या सौंदर्याचा ठसा माझे मनावर अनुकूल असा उठला नाही. ह्याचें कारण मला वाटतें, सौंदर्यासंबंधानें आपला जो ग्रह असतो, त्याच्या कसोटीला तें सौंदर्य उतरलें नाही. परंतु तिकडच्या इतर स्त्रियांच्या मानानें ती मुलगी पुष्कळ च चांगली दिसत होती. तिबेटांतील स्त्रियांचे केंस फार लांब नसतात, तरी वनगायीचे केंसांनीं ती उगीव त्या भरून काढतात. त्यांच्या केंसांच्या बारीक बारीक वेण्या मागच्या बाजूस पायापर्यंत लोंबत असतात. त्या आपल्या वेण्यांत निळ्या, तांबड्या, अस्मानी, हिरव्या, वगैरे निरनिराळ्या रंगांच्या कांचेच्या लहान लहान मण्यांचे दागिने घालतात, व त्यांच्या शेवटीं चांदीचे अथवा पितळेचे घुंगरु बांधलेले असतात. त्यांच्या गळ्यांत, कानांत व

डोक्यांत निरनिराळ्या रंगांच्या खड्यांचे व चांदीचे दागिने असतात. त्यांचा पेहेराव हटला हणजे पायांत दोकचा (गुडध्यापर्यंत कातड्याचा अथवा बनातीचा व सुतळीचा तळ असलेला चोळणा), अंगांत आपल्याकडे मुसलमान लोकांच्या बायका ज्याप्रमाणे लांब सदरा घालतात तसा गरम सदरा व वरून बखु (मोटा कोट); डोक्याला कुंचीच्या आकाराची खांद्यापर्यंत पाठीवर लोंबत असलेली व सैल अशी टोपी असते; परंतु बायका फारकरून डोक्याला कांहीं घालीत च नाहीत. लामा जे असतात त्यांचे डोक्यावरील केंस आंखूड कांपलेले असतात व इतर लोकांचे केंस चिनी लोकांप्रमाणे वेणी घालून पाठीवर सोडलेले असतात. तिकडे स्त्रियांना पडदा नाही. श्रीमंत लोक घोड्यावर बसून प्रवास करतात. तिकडे घोडे हे च वाहन जास्त प्रचारांत असावे असे मला दिसले. याकचा उपयोग फक्त सामान वाहण्याचे कामी मात्र करतात; असो.

बर्खातर्जनला आमचे भोंवतीं त्या गांवांतील स्त्रिया, पुरुष, व मुलें सुमारे अर्धा तासपर्यंत उभो होती. स्त्रिया व कांहीं पुरुष लोंकरीचा धागा चातीवर काढीत व एकीकडे आमची मजा पहात उभे होते. अर्ध्या तासानंतर गर्दी कमी कमी होऊं लागली. परंतु मग भिकाऱ्यांचा त्रास आह्वांला होऊं लागला. कुलीनें चहा तयार केला. नंतर मी चहा, व्हिस्किटें व गोंठलेलें दूध घेऊन विश्रांति घेत स्वस्थ बसलों. कुलींचा व गुरुनादाचा हि फराळ आटोपला. तिन्हेटांतील चहा करण्याची रीत आपल्या इकडल्याप्रमाणे नसते. तिकडे चहा करतात तो असा; चुलीवर पाण्याला अधण आलें कीं त्यांत चहा टाकावयाचा; नंतर थोडासा सेंधव टाकावयाचा; मग तो चहा बांबूच्या नळकांड्या-

सारख्या एका पात्रांत घालून त्यांत याकचें लोणी बरेंचसें घालून त्यांत सत्तु (नियमानें घालतात च असें नाही) कालवतात. मग तें मिश्रण रवीनें खूप घुसळतात; इतकें कीं, त्याचा एक-जीव झाला पाहिजे. मग तो चहा बनतो. रवीची गति खालीं वर असते; थोडक्यांत सांगावयाचें तर पिचकारीप्रमाणें च तें पात्र असतें. असो. मी अवधूतगीतेचा पाठ करीत वसलों होतो, तों वाटाड्या मद्य वगैरे पिऊन अगदीं बेहोष होऊन गांवांतून येतांना मी पाहिला; परंतु जवळ आल्यावर तो इतका बेहोष नव्हता असें दिसलें. तो येऊन हणाला, संध्याकाळचे मुक्कामास आपण “दर्चिनला” जाऊं. मला हि त्याची ती सूचना पसंत पडली.

ताकलाकोटपासून मानस सरोवर अजमासें चाळीस पन्नास मैल आहे; मानस सरोवरापासून बर्खातर्जन सुमारें पंधरा वीस मैल आहे; व तेथून दर्चिन सुमारें बारा तेरा मैल आहे. दर्चिन हें लहानसें खेडें श्री कैलास पर्वताचे पायथ्याशीं दक्षिण दिशेला आहे. तिबेटांत पक्या सडका नाहीत, लहान रस्ते नाहीत, मग मैल कोठून असणार ? शिवाय, माझ्याजवळ किती अंतर चालून आलों हें दाखविणारें यंत्र नव्हतें; त्यामुळें नक्की अंतर सांगतां येणें शक्य नाही. शास्त्रीय साधनें मजजवळ कांहीं च नव्हतीं. असो.

आमच्याजवळ जास्त सामान होतें तें बर्खातर्जनला ठेवून त्याचे वाहनाला हि आह्मीं तेथें च सोडलें; कारण, तेथें त्याला चरावयास थोडेंसें गवत होतें. आह्मी दुपारीं दीड वाजतां दर्चिनला जावयास निघालों. सुमारें नऊ मैल आह्मी गेलों, तोंपर्यंत वारा

(१३२)

आह्वांला अनुकूल होता; परंतु नंतर एकदम सोसाळ्याचा वारा वाहू लागला व वीस मिनिटांचे आंत, आकाश काळ्याभोर ढगांनी भरून गेलें; जिकडे तिकडे अंधकार पसरला व अति-शय भयाण दिसू लागलें! लागलीं च पावसाचे शितोडे पडण्यास सुरवात झाली. आह्मी हळु हळु चालत च होतो. निवाऱ्याला कोठेंतरी उभें रहावें तर त्या मैदानांत, ना डोंगर, ना टेंकडी, ना एखादा वृक्ष. माझ्याजवळ छत्री होती ती मीं डोक्यावर धरली, गुरुनादानें आपलें भिक्षापात्र डोक्यावर घेतलें व कुलीनीं घोंगड्या पांघरल्या. सुमारें पांच मिनिटांनीं जोरानें गारांच्या वादळास सुरवात झाली. माझी छत्री फाटून मोडून गेली ! गुरुनादाचें भिक्षापात्र हि फुटून गेलें ! आमच्या अंगावर व विशेषतः डोक्यावर मोठमोठ्या गारांचा वंदुकीच्या गोळ्यांप्रमाणें मारा होऊं लागला ! परंतु आह्वांला तशा हि स्थितींत मार्गक्रमणाशिवाय दुसरा इलाज च नव्हता ! सुमारें दोन घटका आह्मी त्या जोराच्या व भयंकर गारांच्या वादळांत च हळु हळु खालीं माना घालून श्री नारायणाचें व कैलासनाथाचें चिंतन करीत पुढें चाललों होतो ! त्या समयीं आह्वांला फार क्लेश सोसावे लागले. सर्व कपडे ओले चिंब झाले. वरून गारांचा जोराचा मारा, बाजूनें अंगाला सुईचे अग्राप्रमाणें झोंबणारा तीक्ष्ण वारा व थंडी तर विलक्षण च. अशा त्या विकट प्रसर्गी आमची स्थिति कशी झाली असेल तिचें वर्णन मला करतां येणें शक्य नाहीं; वाचकांनीं च त्याची कल्पना करावी, हें बरें ! गुरुनादानें तर शेवटीं शेवटीं अगदीं च धीर सोडला व त्याच्यानें जेव्हां अगदीं पाय टाकवेना तेव्हां तो मटकन खालीं वसला !

मी व वाटाड्या सर्वांचे पुढें चाललों होतो. आमच्या मार्गे सुमारे अर्ध्या फर्लांगाचे अंतरानें माझे कुली चालत होते व त्यांच्या हि मार्गे पाव फर्लांगाचे अंतरानें गुरुनादा एकटा च हळुहळु येत होता ! मला त्या गुरुनादाची वारंवार कीव येत असे परंतु त्याचा तेथें काय उपयोग ! वादळामुळें ज्याचें त्याचें लक्ष आपल्या पावलांकडे असल्यामुळें असें अंतर पडत गेलें. मी श्रीसद्गुरुचरणारविंदाचें ध्यान करीत व वाटाड्याचे पावलाबरोबर पाऊल टाकीत खालीं मान घालून चाललों होतो. सुमारे पांच वाजतां वादळ बंद झालें. वारा मंद मंद वाहूं लागला. सूर्यकिरणें दिसूं लागलीं. तेव्हां कुली व गुरुनादा येईं तो सिंधुनदीचे दक्षिण किनाऱ्यावर आह्मी दोघे—वाटाड्या व मी—विश्रांति घेत स्वस्थ पडलों. सर्वजण एकत्र झाल्यावर आह्मी सिंधुनदी उतरून पार गेलों. ह्या ठिकाणीं सिंधुनदीची रुंदी दहा अकरा हात असून खोली कमरेइतकी होती. पाणी इतकें धड होतें कीं अग्नीप्रमाणें तें आमच्या शरिरास झोंबलें ! सिंधुनदीपार झाल्यावर आह्मी सर्वांनीं सुमारे पंधरा मिनिटें विश्रांति घेतल्यानंतर पुढें चालूं लागलों व सुमारे साडे सहा वाजतां आह्मी दर्चिनला पोहोंचलों. येथें बौद्ध लामाची एक गुंफा आहे. त्या गुंफेंत आह्मांला जागा मिळाली नाहीं. मैदानांत च पडून राहिलों ! दर्चिनला लामाजवळ सत्तु, चहा, गूळ, तांदूळ यगैरे जिन्नस विक्राऊ होते; परंतु ते अतिशय वाईट असून फार च महाग होते. आमचा मुक्काम दर्चिनला एक रात्रभर होता. तेव्हां रात्रभर कोठें तरी एखादी निवाऱ्याची जागा मिळाली तर पहा असें मी वाटाड्याला सांगितलें. त्याबद्दल

तीन माणसें राहतील येवढी एक कोठडी आह्मांला मिळाली. ही कोठडी ह्मणजे काय ! नुसते दगड एकमेकांवर रचून चारी बाजूने बांधलेली व त्यावर एक दगडाची शिळा ठेवलेली होती. तेथे अतिशय घाण होती. अशी जरी ती जागा होती, तरी ती आह्मांला त्या वेळेस राजवाड्याप्रमाणे वाटली.

चहा करावयाचा ह्मणून विस्तव पेटवूं लागलों. सुमारे चार तास विस्तव पेटेना ! पोटांत भुकेने काहूर उडवून दिलें होतें ! शेवटीं रात्री अकरा वाजतां चहा वगैरे तयार होण्याजोगा विस्तव झाला. बारा साडे बारा वाजतां आर्ही सर्वांनीं फराळ केला ! निजावयास व्याघ्राजिन व अंगावरील कपडे व आठ दिवस पुरेल इतकी खाण्याची सामुग्री; येवढें काय तें सामान माझ्या जवळ होतें. त्या रात्री आमच्या पैकीं कोणाला च झोंप लागली नाहीं. वाटाड्या गुंफेंत जाऊन निजला होता. रात्रभर जोराचा बारा व गाराचें वादळ मधून मधून सुरू च होतें. पहांटे पांच वाजतां मी कोठडीचे बाहेर येऊन चहूंकडे पाहिलें तों आकाश स्वच्छ होतें. पर्जन्य वगैरे कांहींएक नव्हता. सहा वाजतां वाटाड्या आह्मांला बोलवावयास आला. कारण, त्या दिवशीं कैलासच्या प्रदक्षणेस आह्मांला निघावयाचें होतें. साडे सहा वाजतां आर्ही प्रदक्षणेला प्रारंभ केला.

श्री कैलासची प्रदक्षणा सुमारे तीस बत्तीस मैलांची आहे. कैलास पर्वताचे सभोंवार तीन बाजूनीं तीन नद्या बहात आहेत. उत्तरेस हि एक लहानशी नदी आहे, ती कैलास पर्वतांतून च निघालेली आहे. कैलास पर्वताचे पायथ्याशीं

चारी दिशेस चार बुद्ध लामांच्या गुंफा आहेत. हे लामा गृहस्थाश्रमी आहेत. आपल्याकडे जसे क्षेत्रस्थ उपाध्ये असतात, तसेच हे लामा येथील उपाध्ये होत. ह्यांचे जवळ शक्या, याक वगैरे जनावरें असून हे लोंकरीचा व्यापार करतात. ह्यांचे गुंफेत मुक्कामास जागा मिळते व मोलानें चहा, सत्तु व सरपण देखील मिळते. कैलास पर्वताचे दक्षिणेस पायथ्याशी "सिंधुनदी" आहे. तिचा उगम मानस सरोवरांतून होऊन ती पश्चिमेकडे वहात जाते. कैलास पर्वताचे ईशान्य दिशेस सुमारे एकोणिस हजार फूट उंचीवर "गौरी कुंड" आहे. ह्या कुंडाचे पूर्वेस "ब्रह्मपुत्रा" नदीचा उगम झालेला आहे. ती कैलासाचे पूर्वेस पायथ्यापायथ्यानें वहात गेली आहे. ह्या दोन्ही नद्या उगमाजवळ लहान आहेत. कैलास पर्वताची उंची तीस हजार फूट आहे असें ह्णतात.

दर्चिनला मला असें समजलें कीं, कैलासचे वायव्य व ईशान्य दिशेला मोठमोठ्या दऱ्या आहेत, तेथें यात्रेकरू, भुटिया व्यापारी, तिबेटी खंपा, ह्यांना लुटण्याचे उद्देशानें आठ डांकू लोक दवा धरून बसलेले आहेत. श्रीसद्गुरु महाराजांच्या चरणारविंदाचें ध्यान करून दर्चिनहून मी वर सांगितल्याप्रमाणें सकाळीं साडे सहा वाजतां कैलासप्रदक्षणेला निघालों. सुमारे साडे नऊ वाजतां पश्चिम गुंफेजवळ नदीचे कांठीं आर्ही मुक्काम केला. येथें आर्ही चहा वगैरे घेतला व लागलीं च चालूं लागलों. वाटेनें तांबड्या रंगानें रंगविलेल्या दगडांच्या रांगा आह्मांला पुष्कळ लागल्या. बौद्ध लोक ह्यांना पवित्र मानतात व त्यांना उजवी घालून जातात. जातांना चढउतार विशेष

लागला नाही. रस्ता नदीचे किनाऱ्याने च होता. सुमारे दीड दोन वाजतां आह्मी वायव्य दिशेच्या दरीजवळ व पहाडाजवळ आलों. खरोखर ही जागा फार च भयंकर दिसत होती. चिट-पाखरुं देखील त्या वेळेस तेथें नव्हतें. आह्मी चालण्याचे श्रमानें अगदीं थकून गेलों होतो ह्मणून सुमारे अर्धा तास नदीचे कांठावर बसलों. मी ज्या ठिकाणी बसलों होतो तेथें जवळ च पिवळ्या रंगाच्या पुष्पांचा गालिच्या च पसरलेला होता. पुष्कळ दिवसांनीं ह्मणजे हिमालय सोडल्यापासून मला हीं पुष्पें प्रथम च नजरेस पडलीं. प्रदक्षणेच्या वाटेनें जातांना कैलास शिखराकडे पाहिलें कीं फार च मौज दिसते. जिकडे तिकडे शांत व गंभीर वाटतें. अशा ठिकाणीं अपवित्र विचार देखील मनांत येत नाहीत. त्या वायव्य दिशेच्या दरींत आह्मांला कोणता हि प्राणी भेटला नाही मग डांकू कोठचा भेटणार ! असो. सुमारे चार वाजतां आह्मी उत्तर दिशेच्या गुंफेंत आलों. एकसारखे दहा तास आह्मी चालत होतो. तेथें आलों तेव्हां आह्मी अगदीं थकून जाऊन आमच्या हातांपायांचे तुकडे पडल्याप्रमाणें झालें होतें व त्यांत बिलकुल त्राण राहिला नव्हता. शेवटीं रात्रीचा सुकाम ह्या गुंफेंत करावा असें मी ठरविलें. रोजच्या प्रमाणें चहापान वगैरे करून व्याघ्राजिनावर मीं देह टाकला मात्र, तो निद्रादेवीनें पांटाच्या लेंकराप्रमाणें मला अत्यंत प्रेमानें आपल्या पुढ्यांत घेतलें.

ह्या गुंफेंतून कैलास पर्वताची शोभा फार च चांगली दिसत होती. ह्या गुंफेपासून कैलास जरी पाव मैलावर आहे तरी तो अगदीं चार हातांवर आहे असें वाटे. येथून मीं कैलासाकडे

पाहिलें तेव्हां, राकस्ताल सरोवराचे कांठावरून कैलास शिखर पाहिलें होतें, (मार्गे पान १०६ पहा) त्या वेळेचें मला स्मरण झालें. ह्या गुंफेच्या गच्चीवरून सबंद कैलास जेव्हां मी अवलोकन केला, तेव्हां माझे नेत्र आनंदाश्रूंनीं भरून गेले व मी स्वानंद साम्राज्यांत स्वैर संचार करूं लागलों. आतां मी कैलास पर्वताच्या अगदीं पायथ्याशीं असल्यामुळें शिखर अगदीं जवळ व स्पष्ट दिसत होतें. तें पाहिल्यावर, मार्गे पान १०६ यावर वर्णन केलेल्या मद्रास इलाख्यांतील चिदंबरं येथील त्या पवित्र, सुंदर, व रमणीय शिवस्थानाचें मला पुन्हां एकदां स्मरण झालें. अगदीं एक आकार ! फक्त तें शिखर मानवानें तयार केलेलें आहे व कैलासचें नैसर्गिक आहे; तेथील शिखर सुवर्णाचे पत्र्यानें मढविलेलें आहे; कैलासचें शुभ्र हिमाच्छादित आहे; त्यामुळें जणूं काय तें रुप्याच्या च पत्र्यानें मढवलेलें आहे असें भासतें. साम्यतेचें आणखी एक उदाहरण द्यावयाचें झटलें तर न्यंबकेश्वर येथील शिवालयाचे सभामंडपाचें शिखर होय. त्या शिखराप्रमाणें च चिदंबरं येथील देवालयाचें आणि कैलासचें शिखर आहे. आकार अगदीं सारखा; रंग मात्र निरनिराळा. कैलासचें शुभ्र, चिदंबरं येथील पिंढळें, व न्यंबकेश्वर येथील काळें. ह्याप्रमाणें कैलास पर्वताची शोभा त्या गुंफेच्या गच्चीवरून मी तीन चार तास एकसारखा अवलोकन करीत आनंदांत बसलों होतो. त्या वेळीं माझें प्रवासजन्य शारीरिक व मानसिक श्रम सर्व परिहार झाले असें मला वाटलें. मी तेथें बसलों असतांना त्या मठांतील लामा, त्याचे शिष्य, त्यांच्या बायका वगैरे सर्व मंडळी मजजवळ येत,

माझेकडे पहात, माझ्या कुलीला मी कोण आहे वगैरे विचारीत आणि साशंक मुंद्रेने परत आपआपल्या खोलीत जात. असो. याप्रमाणे त्या गुंफेत रात्रभर मुक्काम करून दुसरे दिवशी पहाटे सहा वाजतां चहा वगैरे घेऊन आही पुढे चालू लागलों.

आही जावयास निघालों तेव्हां तेथील लामा सांगू लागला कीं, दोन तीन दिवस झाले, आठ डांकूनीं एका खंपाला ठार मारून त्याच्या दोनशें बकऱ्या व तितके च याक लुटून नेले. त्याचप्रमाणे जवळ च सेंधवाची एक खाण आहे; त्या खाणीजवळ दुसऱ्या एका व्यापाऱ्याच्या पांचशें बकऱ्या त्यांनीं लुटून नेल्या. हे डांकू लोक, झुपन, गर्पन वगैरे अमलदारांच्या हि बकऱ्या व याक एखाद्या वेळेस लुटून नेतात. अशा समयीं चार पांचशें लोकांचे सैन्य घेऊन हे अधिकारी त्यांच्या टोळ्यांचा पाठलाग करतात, त्यांच्याशीं लढतात व ते पळून गेले कीं माल परत आणतात. परंतु फारकरून अधिकारी लोकांचा माल ते लुटून नेत नाहींत. तिबेटी सरकार हि इकडे लक्ष पोंचवीत नाहीं. तिबेटांत हत्यारांचा कायदा नसल्यामुळे वाटेल त्याला शस्त्र बाळगतां येतें, त्यामुळे डांकू लोक नेहमीं सशस्त्र असतात. आपणांजवळ शस्त्र असले तरी त्याचा उपयोग आपणांस ह्या डांकू लोकांपासून स्वसंरक्षणार्थ फितपत करतां येईल ह्याचा मला संशय च आहे. गुंफेच्या बाहेर आल्याबरोबर मी मागे सांगितल्या प्रकारचीं बारीक, नाजूक, पिवळ्या रंगाचीं पुष्पे पुन्हां दिसलीं. त्यापैकी कांहीं फुले मी तोडलीं व तीं मी माझ्या अवधूतगीतेंत ठेवून दिलीं. तीं दोन चार फुले मी धुळ्यास परत आल्यानंतर माझ्या एका

मित्राला भेट हणून (त्यानें मागितल्यावरून) दिलीं; असो.

आतां आह्मी कैलासचे पूर्वेस आलों. सुमारे बारा वाजतां आह्मी फराळ करण्यासाठीं ब्रह्मपुत्रा नदीचे कांठीं मुक्काम केला. चहा वगैरे घेऊन सुमारे तीन वाजतां आह्मी पुढें चालूं लागलों. जातां जातां पूर्वाभिमुख असलेल्या एका वरच्या गुहेकडे पाहून मला माझा वाटाड्या सांगूं लागला कीं ह्या वरच्या गुहेत एक मोठा हिंदु तपस्वी रहात आहे असें ऐकतों. मी त्या गुहेकडे पाहिलें; तों ती सुमारे एक हजार फूट उंचीवर असून आजूबाजूस चोहोंकडे कडा तुटलेला असल्यामुळें व गुहेच्या दोन्ही बाजूला दोन हिमप्रवाह वहात असल्यामुळें त्या ठिकाणीं जाणें कठीण. तेव्हां अशा त्या गुहेत त्या सत्पुरुषाचे दर्शनास आपणांस कसें बरे जातां येईल, असा विचार करीत व त्या गुहेकडे पहात मी स्वस्थ उभा राहिलों. सुमारे पांच मिनिटांनीं मी त्या वाटाड्याला विचारलें कीं त्या गुहेला एखादी वाट जाते कां व असलीतर ती तुला माहित आहे कां ? तो हणाला वाट तर नाही, परंतु तुमची इच्छा असल्यास आपण दोघे जाऊन येऊं तेव्हां मी माझ्या कुलीना सांगितलें कीं तुम्ही जवळच्या गुंफेंत जाऊन बसा; आह्मी दोघे त्या गुहेतील सत्पुरुषाचें दर्शन घेऊन येतों. त्याप्रमाणें कुली तिकडे गेले व आह्मी वर चढूं लागलों. सुमारे पाव रस्ता चढून गेलों तों वाटाड्याचें पोट अतिशय दुखूं लागलें व डोकें तर इतकें चढून गेलें कीं त्याच्यानें वर देखील बघवेना ! तो मटकन खालीं च बसला. प्रथम तर मला वाटलें कीं त्यानें ढोंग केले असवे; परंतु नंतर एकंदूर

त्याचा चेहरा च सांगू लागला कीं, त्याचें पोट व डोकें खरो-
 खर च दुखत असावें. नंतर मी क्षणभर डोळे मिटून स्वस्थ
 उभा राहिलों. परिक्षेची खरी वेळ ही च आहे असें मनांत
 आणून माझा निश्चय कायम झाला कीं देह जावो अथवा
 राहो, त्या महा पुरूपाचें दर्शन घेण्यासाठीं त्या गुहेत जाव-
 याचें च. श्रीसद्गुरु महाराजांना व ज्याचे दर्शना करितां मी
 निघालों होतों त्या तपस्व्याला मनानें च साष्टांग नमस्कार केला
 व गुहेकडे जें एकदां मुख फिरविलें तें पुन्हां मागें वळविलें
 नाहीं, व तसा च निघालों. जातां जातां वाटाड्याला सांगितलें
 कीं जवळच्या गुफेंत कुली आहेत तेथें तूं जा. तुझी माझी वाट
 सहा दिवसपर्यंत तेथें पहा व सातवे दिवशीं प्रातःकाळीं तुझी
 ताकलाकोटला निघून जा. त्या भुटिया व्यापाऱ्या जवळ मीं
 पैसे ठेवलेले आहेत; त्यांतून तुझी आपला पगार घ्या. माझ्या
 कुलींना सांग कीं तुझी हिंदुस्थानांत गेल्यावर पहिल्यानें डाक-
 खाना भेटेल तेथें तुमच्या जवळ दिलेलें कार्ड टाका. जा.
 तुझी खुशाल असा. परमेश्वर तुमचें कल्याण करो. त्याप्रमाणें
 कुलींकडे तो वाटाड्या हळु हळु जाऊं लागला. जातांना त्यानें
 मला नमस्कार केला व माझा हेतु पूर्ण होवो, अशी आपली
 सदिच्छा व्यक्त केली. माझें लक्ष गुहेकडे वेधल्यामुळें मी आपलें
 तोंड मागें न वळवितां माझे हेतु मी त्याला खुणेनें च कळ-
 विले व मला वाटतें ते त्याला समजले.

याप्रमाणें अखेरची निरवानिरव करून मी वर चढ-
 ण्यास सुरवात केली. तो रस्ता पूर्वीच्या सर्व मार्गांपेक्षां फार
 च विकट होता. गुहा शंभर एक हात राहिली, तेव्हां मला

मधून मधून बर्फावरून चालावे लागले. ह्या समयी माझ्या प्रायांत रोमन जोड्याप्रमाणे एक जोडा व पायमोजे होते. थंडी अतिशय पडू लागली. मी गुहेजवळून वाहणाऱ्या हिम प्रवाहाजवळ तर येऊन ठेपलों. तो प्रवाह ओलांडून गुहेजवळ जावयाचे होते; ह्मणून प्रवाह ओलांडण्याचा प्रयत्न करीत असतां बर्फावरून मी तीन चारदां पाय घसरून पडलों. तुटलेल्या कड्याकडे झोंक जाऊं नये अशा बदल शक्य तेवढी काळजी प्रत्येक वेळेस घेत असे. शेवटीं तो हिमप्रवाह ओलांडून गुहेजवळ तर आलों. तेथे नवीन च अडचण माझ्या नजरेस आली परंतु जों जों माझ्या वाटेत ज्यास्त अडचणी येऊं लागल्या तों तों माझा निश्चय व धैर्य जास्त वाढूं लागले. ती अडचण ह्मणजे ही कीं गुहेच्या तोंडाशीं जावयाचें ह्मणजे एक पुरुष उंच चढून गेलें पाहिजे; पाय ठेवावयास तर मुळीं च जागा नाही, मग चढून जाणार कसा ? असा विचार करीत मी सूक्ष्म दृष्टीनें इकडे तिकडे पाहूं लागलों तों तीन चार हात पलीकडे एका खडकाला पायाचीं बोटें ठेवण्याजोगे लहान लहान खळगे कोरलेले आहेत असें दिसलें. तेथून वर गुहेकडे नजर ठेवून मी वानराप्रमाणें पटकन वर चढून गेलों व गुहेच्या द्वारांत जाऊन उभा राहिलों. आंत पाहतों तों अगदीं काळोख होता. आंता पुढें कोठें व कसें जावें असा विचार मनांत येणार तों माझ्या डढ निश्चयानें त्यास पुढें येऊं च दिलें नाही; त्यामुळे व गुहेच्या आंत शिरतांना प्रथम च कमरेइतका खोल खळगा असेल अशी मला कल्पना नसल्यामुळे मी एकदम पाय पुढें टाकला, तों जोरानें कमरेइतका खोल खालीं आपटलों. मला कांहीं च

दिसेना. मी रांगूं लागलों व रांगतां रांगतां इकडे तिकडे चाच-
 पूं लागलों ! बराच वेळपर्यंत माझ्या हाताला कांहीं लागेना.
 तसाच रांगत असतांना शेवटीं कोणाच्या तरी मस्तकावर माझे
 मस्तक आपटलें असें मला वाटलें ! मी चाचपून पाहिलें
 तेव्हां हें मस्तक खास मनुष्याचें आहे अशी माझी खात्री
 झाली; कारण मला केसांचा स्पर्श झाला. पुढें तेथें अंधुक
 अंधुक दिसूं हि लागलें. मला जेव्हां मनुष्याकृति दिसली तेव्हां
 मी लागलीं च पुढें साष्टांग नमस्कार घालून “त्राहि मां त्राहि
 मां ” असें ह्मणून जमिनीवर तसा च पडून राहिलों ! लागलीं
 च मनुष्याचा शब्द ऐकला कीं ‘तुम कौन है, ह्यां कैसे आये ?’
 पडल्या पडल्या च मीं ह्मटलें, ‘महाराज, भगवन्, आपल्या
 कृपेनें च या आपल्या दासाला आपल्या चरणाजवळ आणलें.’
 तेव्हां कोणी हंसलें असें मला वाटलें. ‘अच्छा, वत्स, उठकर
 बैठ !!’ असे शब्द मीं ऐकलें व मला हातानें कोणी उठवीत
 आहे असें वाटलें. तेव्हां मी उठून बसलों, परंतु नेत्र उघडले
 नव्हते. पुढें डोळे उघडून पाहतों तों जवळ कोपऱ्यांत एक
 दिवा मंद मंद जळत आहे व माझ्या समोर एका व्याघ्राजि-
 नावर एक भव्य, सुंदर, गंभीर व पुष्ट अशी मूर्ति पन्नासन
 घालून बसलेली आहे. मी पुन्हां प्रेमानें व आदरानें नमन केलें
 व “त्राहि मां त्राहि मां” अशी प्रार्थना केली. पुढें माझे देहभान
 नाहींसें झालें. ती प्रेमातिशयाची लाट शांत झाल्यावर मी
 त्या मूर्तीकडे न्याहाळून पाहूं लागलों. अहाहा ! किती तरी
 सुंदर स्वरूप तें ! त्या सत्पुरुषाचा देह उंच पुष्ट व मजबूत
 असून काटक होता; वर्ण गौर होता; भालप्रदेश व नेत्र

विशाल होते; डोळे इतके पाणीदार होते कीं, ब्रह्मतेजाचें तें केवळ माहेरघर च होतें; नासिका सरळ व तरतरीत असून थोडीशी कमानदार होती; मस्तकावर पिंगट व कुरळे केश असून ते स्कंधावर रुळत होते; दाढी चार पांच बोटे लांब असून तिचा हि रंग पिंगट च होता; कंठ भरलेला होता; स्कंध उन्नत होते; वक्षस्थळ रुंद व भरीव दिसत असून पोट अगदीं सडपातळ होतें; पोटावर तीन बळकट्या दिसत होत्या; मूर्ति दिगंबर असून शरिरावर विभूति वगैरे कांहीं एक नव्हती. जवळ एक कमंडलु व एक व्याघ्राजिन येवढी च काय ती संपत्ति. दिसण्यांत साठ बासष्ट वर्षांचें वय दिसत होतें. सारांश असा सुंदर व तेजस्वी पुरुष मीं आजन्मांत पाहिला नव्हता व अजूनपर्यंत नाहीं. मुखाकडे सारखी दृष्टि लावून पहात बसलें कीं, पाहणाराला असें च वाटलें पाहिजे कीं, शांतता, गांभीर्य, आनंद व तेज ह्यांचें, हें केवळ वसतिस्थान च आहे; प्रेमाची तर केवळ खाण आहे; भाषण किती तरी मधुर! अशा त्या मूर्तीकडे मीं डोळे भरून कांहीं वेळ अवलोकन केल्यावर हर्षभरित होऊन बोलावयास प्रारंभ केला. महाराजांचें जन्मस्थान, कुल, शील, नाम, वगैरे संबंधीं प्रश्न केल्याबरोबर उत्तर आलें कीं, हे प्रश्न विचारूं नकोस. नंतर मी ध्यान योगासंबंधीं माहिती विचारली. ती सांगून माझ्या शंका निरसन केल्या. मी आपल्या मातृभाषेत ह्मणजे मराठीत च प्रश्न करीत असे व मला उत्तर देखील त्या च भाषेत मिळत असे अगदीं शुद्ध मराठी भाषा मला तेथें ऐकावयास सांपडली. ते सत्पुरुष मला ह्मणाले कीं, जगांत जितक्या ह्मणून भाषा

असतील तितक्या सर्व मला येत आहेत, वाटेल त्या भाषेत तू बोल. आमचें बोलणें मधून मधून इंग्रजी भाषेत हि होत असे. याप्रमाणें बोलतांना एक गोष्ट माझ्या लक्षांत आली ती अशी की, ज्या भाषेत प्रथम बोलण्यास सुरुवात होत असे, त्या भाषेव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणत्या हि भाषेतील शब्द चुकून सुद्धां मध्यंतरी उपयोगांत आणला जात नसे. ह्या सत्पुरुषाला योगबल पूर्णपणें प्राप्त झालेलें आहे व हा खरोखर च ब्रह्मवेत्ता आहे, असें माझी मनोदेवता मला सांगू लागली व त्याप्रमाणें माझी खात्री हि झाली. आशा आहे की अशा महापुरुषाचें दर्शन सर्वांना होईल. तीन दिवस मला सत्समागम झाला; या तीन दिवसांत मी केवळ जलपान करून असें व रात्रंदिवस एका च आसनावर असें. मी श्री मानस सरोवराचे कांठीं असतांना शेवटच्या दिवशीं कोणी तरी एखादें उपनिषद सुस्वरांत गात आहे असें ऐकलें होतें व त्या गाणाराचा आतुरतेनें शोव करीत फिरत असतां वाळवंटावर कोणा तरी मनुष्यांचीं पावलें पाहिलीं होती व त्या पावलांचा माग काढीत काढीत मी चाललों होतो, हें वाचकांस स्मरत असेलच. (मागें पान ११६ पहा). तीं पावलें ह्या च सत्पुरुषांचीं व तें ह्मणणें हि ह्या च महात्म्याचें होतें; ही गोष्ट मला त्या महाभागानें कृपावंत होऊन स्वमु-
खानें निवेदन केली तेव्हां मला अत्यानंद झाला. तीन दिवस पर्यंत माझें व त्या सत्पुरुषाचें संभाषण काय झालें तें लिहून काढतां येणें शक्य नाहीं.

त्या महात्म्याचे समागमांत ते, तीन दिवस तीन क्षणां प्रमाणें गेले. फार आनंद झाला. असे सत्पुरुष पृथ्वीचे पाठीवर

फार च थोडे असावेत अशी माझी समजूत आहे. स्वामी विवेकानंद यांनी एके ठिकाणी असें हटलें आहे कीं, कांहीं कारणामुळे कांहीं महात्मे एकांतांत बसून निमूटपणें जगताच्या कल्याणा विषयीं प्रयत्न करीत असतात व अशा च सत्पुरुषांनीं अत्यंत मोठमोठालीं कार्ये केवळ एकांतांत बसून घडवून आणलेलीं आहेत. असे पुरुष जगाला न दिसतां उत्पन्न झाले, होत आहेत व पुढें हि होतील; असो. चौथ्या दिवशीं प्रातः-काळीं जाण्याविषयीं मला आज्ञा झाली. मीं चरणावर मस्तक ठेवलें. नंतर गुहेच्या तोंडापर्यंत व पुढें बाहेरील हिमप्रवाह ओलांडून जाईपर्यंत मला पांचविण्यास ते माझ्याबरोबर आले व परत जातां जातां त्यांनीं मला सांगितलें कीं “ तीर्थापुरीला माझे गुरुबंधु आहेत त्यांचेकडे हि जावे विसरूं नये. मीं पुन्हां चरणावर मस्तक ठेवलें व डोंगर उतरूं लागलों. नंतर कांहीं वेळानें ज्या ठिकाणीं माझे कुली वगैरे मंडळी होती त्या ठिकाणीं मी येऊन पोहोंचलों. सर्वांना आनंद झाला. यांजबरोबर (माझ्याबरोबर) आपण गेलों नाहीं, हें मनांत येऊन गुरुनादाला पश्चात्ताप झाला व वाईट वाटलें; परंतु उपयोग काय ? नंतर रुला “ गौरीकुंडाला ” जावयाचें आहे असें मीं माझ्या नोकरांना सांगितलें; परंतु गौरीकुंडाला बरोबर यावयास कोणी हि तयार होईना. तेव्हां रात्रभर तेथें मुकाम करून दुसरे दिवशीं पहाटे तीन वाजतां गौरीकुंडाला जाण्यासाठीं निघावयाचा माझा निश्चय झाला; व त्याप्रमाणें मी निघणार असें मीं सर्वांना सांगितलें. मी गौरीकुंडाला जाऊं नये ह्मणून कुलींनीं शिकस्त केली व वाटाड्यानें हि त्यांना दुजोरा दिला. मी त्यांना एक च जबाब दिला कीं, मी

(१४६)

तेथें जाणार; या कार्यांत माझा देह जावो अथवा राहो. माझ्यबरोबर येण्यास कोणी हि तयार नाही असे पाहून, मी सर्व नोकर लोकांना जवळ बोलावले, व त्यांना झणालों की ज्याप्रमाणें मी त्यागुहेंतील सत्पुरुषाच्या दर्शनास गेलों त्यावेळीं तुम्ही चार पांच दिवसपर्यंत माझी वाट पहाव येथें बसलां त्याचप्रमाणें आणखी सात दिवस तुम्ही माझी मार्ग-प्रतिक्षा करीत येथें बसा, तेवढ्या मुदतींत जर मी आलों तर टीक च; नाहीतर तुम्ही ताकलाकोटला परत जावें; तेथें त्या भुटिया व्यापाऱ्यापासून आपला पगार घ्यावा व हिंदुस्थानचा रस्ता धरावा. जेथें पोष्ट ऑफिस प्रथम लागेल तेथें तुमच्या-जवळ दिलेलें पत्र पोष्टांत टाकण्यास विसरूं नये; याप्रमाणें व्यवस्था करून मी आपल्या पायाच्या भोंवतीं कांबळ्याच्या पट्ट्या गुंडाळल्या, अंगांत आठ जाड गरम कपडे घातले, हातांत पोलादी टोंक असलेली लांब काठी घेतली, डोक्याला निळ्या रंगाचा चष्मा लावला, व खाण्यासाठीं खिशांत माव-तील तितकीं विस्किटें भरून घेऊन गौरीकुंडाला जाण्याची सर्व तयारी केली. शिवाय रामेश्वराचा सेतु गौरीकुंडांत अर्पण करण्यासाठीं मी बरोबर आणला होता तो एका खिशांत घेतला होता. सर्वांचा निरोप घेऊन मी आपला मार्ग सुधारला. मला ईशान्य दिशेस वर चढून जावयाचें होतें, त्याप्रमाणें दिशा ध्यानांत धरून मी हळु हळु मार्ग क्रमण्यास सुरवात केली. आतां मी एकटा च चालत असल्यामुळें चालतांना माझे चित्ताला मध्यंतरीं विक्षेप होण्याला कांहीं कारण उरलें नव्हतें; झणून मी नामस्मरण करीत ध्येयाकडे लक्ष ठेवून एकसारखा

(१४७)

चाललों होतों. निवळ बर्फावरून चालण्याचा मला हा दुसरा प्रसंग होता. बर्फातून पायवाट देखील दिसत नव्हती. मधून मधून हिमप्रवाह वहात होते. पहाटपासून सकाळ होईतों झणजे सुमारे दोन तीन तांस मी एकटा जरी चाललों होतों, तरी मला भय विलकुल वाटत नव्हतें व थकवाहि आला नाहीं. मोठ्या उत्साहानें व निश्चयानें मी चाललों होतों. ज्या ठिकाणापासून चढण लागते, तेथें मी सकाळीं सात वाजतां आलों. तेथें थोडा वेळ थांबून मी विस्किटें खाल्लीं व थंड पाणी प्यालों; त्यामुळें पोटांत गार झालें. मी हळु हळु बर्फावरून वर चढूं लागलों. सहा सात हात वर चढावें व पंधरा वीस मिनिटे विश्रांति घेण्यासाठीं उभें राहावें ! एखादे वेळीं त्या बर्फावर च मी मटकन बसत असे ! चढतांना पाय घसरूं लागले तेव्हां हातांत असलेली लांब काठी बर्फात रोंवावी व तिच्या आधारानें हळु हळु वर चढावें ! श्वास जोरानें वाहूं लागला. हातांची बोटे व तोंड लाल दिसूं लागलें. हाताची बोटे थंडीमुळें बधिर झालीं व वळून गेलीं. सुमारे एक वाजतां भूक लागलीशी वाटल्यामुळें एका बर्फाचे खडकावर मी विस्किटें खात बसलों; थंड पाणी प्यालों व चढण्यास पुन्हां प्रारंभ केला. मी जसा जसा वर जाऊं लागलों तस तसा श्वासोच्छ्वास माझ्यानें नट करवेना; अंगावर सूज येत आहे असे मला वाटूं लागलें; सर्व शिरा टरटर फुगूं लागल्या; पारा जोरानें वाहूं लागल्यामुळें थंडी असह्य वाटूं लागली. सुमारे पांच वाजतां एका मोठ्या बर्फाचे खडकावर उभा राहून मी सभोवतालची मजा पहात होतों. तेथून मानस व राकस्ताल ही दोन्ही सरोवरे फार च रमणीय दिसत असून "गेरवा मांधाता" !

(१४८)

वगैरे पर्वत शोभिवंत दिसत होते. तसेंच तिचेऽची डोंगरसपाटी व त्यांतून सिंधु ब्रह्मपुत्रा, वगैरे नागमोडीनें वहात जाणाऱ्या मोठमोठ्या नद्या ह्यांची हि मोठी मौज दिसत होती.

त्या दोन सरोवरांचे पलीकडे असलेली पर्वतांची रांग हें च ज्याचें शीर, मानस व राकस्ताल हीं दोन सरोवरें ज्याचे नेत्र, ह्या दोन सरोवरांचे मध्ये असलेला पर्वत ही ज्याची नासिका, सरोवरांपासून कैलास पर्वतापर्यंतची डोंगरसपाटी हें ज्याचें उदर, मधून मधून नागमोडीप्रमाणें वाहणाऱ्या नद्या ह्या च ज्याच्या नाड्या व शिरा व कैलास पर्वतापासून दोन बाजूला गेलेल्या पर्वतांच्या उभ्या रांगा हेच ज्याचे पाय; असे तें परमेश्वराचें विराट स्वरूप पाहून मला फार मौज वाटली व याप्रमाणें त्या मौजेच्या भरांत मी असतांना मला असें वाटलें कीं, माझ्या पायाखालचा खडक हालला. झालें ! येवढी कल्पना मनांत आली तों व मी ज्या खडकावर उभा होतों तो खडक माझ्यासह खालीं चालला आहे असें मी पाहिलें मात्र, तों आपण आतां खास मरणार, अशी कल्पना एकदम मनांत उभी राहिली व मला घेरी आली ! ज्या ठिकाणाहून मी खालीं पडलों, तेथून गौरीकुंड सुमारे पंधरा सोळाशें फूट उंचीवर असावें असें मला वाटतें. रात्री सुमारे नऊ दहा वाजतां जेव्हां मी शुद्धीवर आलों, त्या वेळेस मी आसन्नमरण होऊन कमरेपर्यंत बर्फांत गाडलों गेलेला व पोटावर बर्फाचा पातळ थर असून उताणा पडलेला होतों ! प्रिय बंधूनों, त्या वेळच्या माझ्या स्थितीची आपण फक्त कल्पना कराल तर आपल्या अंगावर शहारे आल्याखेरीज राहणार नाहींत ! मी डोळे उघ-

इन् पाहिलें तों वर आकाश स्वच्छ असून तारे चमकत होते; परंतु जिकडे तिकडे काळोत्र होता. त्यामुळें मला दिशाभूल झाली. शेवटीं उजव्या हातांत असलेल्या काठीनें अर्धवट थिजलेला बर्फ फोडून स्वतःला मोकळे करून घेतल्यावर मी एकदां उभा राहिलों. त्या वेळस माझे अंग थोडें थोडें ठगकृत होतें. रात्रीची वेळ; आतां जावें कोणत्या दिशेनें, अशा पंचाहतींत मी पडलों. शेवटीं मनांत असा विचार केला कीं उजाडेपर्यंत येथून हालूं नये; सकाळीं पाहूं काय काय होतें तें. येणेंप्रमाणें विचार ठरल्यावर, मी हातांतल्या काठीनें बर्फ उकरून कमरेपर्यंत खोल असा एक खळगा केला, अंगांवरचा मोठा कोट काढला, व तो डोक्यावरून पांघरून घेऊन त्या खळग्यांत हातपाय पोटाशीं धरून रात्रभर बसून राहिलों. वीस वीस मिनिटांनीं कोटावरचें बर्फ झाडून टाकावें लागत होतें. त्या रात्री, मी अगदीं थकून गेलों होतो तरी मला झोंप विलकुल लागली नाहीं. बर्फांत खळगा करून व वरून पांघरून घेऊन तेथें बसलें कीं थंडीपासून व विशेषतः तिवेटांतील अंगाला झोंवणाऱ्या वाऱ्यापासून बरेंचसें रक्षण होतें असें मी ऐकलें होतें त्याचा अनुभव तेथें मला घ्यावयास सांपडला ! सकाळीं उजाडेपर्यंत बर्फ पडत होतें. रात्रभर थंडीत व बर्फांत कुडकुडत असलेला प्राणी त्या संबंध प्रदेशांत काय तो मी च ! त्या रात्रीं माझे काय काय व कसें कसें हाल झाले हाणून सांगूं ! त्या बर्फमय, निर्जन व भयाण प्रदेशांत, शुद्धीवर आल्यावर जेव्हां मी उभा राहिलों व इकडे तिकडे पाहूं लागलों, तेव्हां मला कांहींएक विचार सुचेना ! शून्य दृष्टीनें वर आकाशाकडे पहातच कांहीं वेळ मी उभा होतो.

(१५०)

वर सांगितल्याप्रमाणें खळग्यांत, बसल्यावर, मी एकदां घड्याळ पाहिलें. तें बंद पडलें नव्हतें. त्यावेळीं वारा वाजले होते. सकाळीं उजाडल्यावर प्रथम मजजवळ असलेल्या विस्किटांतून थोडीशी मी भक्षण केलों व वर चढूं लागलों. परंतु दिशाभूल झाल्यामुळें मी खालीं खालीं च जाऊं लागलों. सबंध दिवस बर्फांतून फिरत होतो. गौरीकुंड दिसेना, व माझा क्यांप (कुली राहिले होते तें ठिकाण) हि दिसेना ! मला वाटलें कीं आपण रस्ता खास चुकलों. चालतां चालतां संध्याकाळ झाली. तेव्हां पुन्हां आदल्या दिवसाप्रमाणें त्या रात्रीं हि बर्फांत च मुक्काम करावा लागला ! दुसरा मार्गच नव्हता. सकाळ झाल्यावर भूक लागली हाणून, मजजवळ जितकीं विस्किटें शिल्लक होती. तीं सर्व खाऊन टाकलीं. व खालीं उतरण्यास प्रारंभ केला. सूर्यास्तापर्यंत बर्फामय प्रदेशांतून सारखा चालत होतां ! अगदीं थकून गेलों ! दिशाभूल झाल्यामुळें कोणीकडे जात आहे हें कळेना ! आतां काय करावें असा विचार करीत करीत कैलासचे पायथ्याशीं येऊन पोहोंचलों. तेव्हां रात्रीचा मुक्काम तेथें च केला. भूक लागली परंतु जवळ खाण्यास काय आहे ? तशीं च रात्र काढली ! तिसरा दिवस उजाडल्यावर पायथ्या पायथ्यानें चालूं लागलों. कांहीं वेळानें प्रदक्षणेच्या वेळच्या खुणा दिसूं लागल्या तेव्हां मला पुष्कळ धीर आला. तिसऱ्या दिवशीं दुपारीं मी माझ्या तळावर येऊन पोहोंचलों. उपासामुळें, थंडीमुळें व चालण्याच्याश्रमामुळें मी अगदीं थकून जाऊन गोटांत आल्याबरोबर बेशुद्ध होऊन पडलों ! सावध झाल्यावर कुलीनीं मला प्रथम खावयास विस्किटें दिलीं, नंतर कमंडलू भरून ऊन ऊन

(१५१)

चहा प्यावयास दिला. तेव्हां कांहीं वेळानें मला हुषरी वाटली व कुर्लीशीं मी बोलूं लागलों. झालेली सर्व हकीकत इथंभूत निवेदन केल्यावर त्यांना फार वाईट वाटलें. नंतर मी त्यांना सांगितलें कीं उद्या पहाटे तीन वाजतां गौरीकुंडाला जावयास मी पुन्हां निघणार आहे, तर आणखी सात दिवस माझ्यासाठीं तुम्ही येथें सुकाम करावा. तेव्हां माझे नोकर माझ्या हातापाया प्रहून हरतऱ्हेनें मला माझे निश्चयापासून व त्यांच्या दृष्टीनें माझ्या हट्टापासून मला परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करूं लागले. परंतु मी माझा हट्ट सोडला नाहीं. माझा निश्चय फिरणें अशक्य होतें. मागील प्रमाणें मी माझी तयारी केली. खिसे विसिकटांनीं भरून घेतले; पायांना कांचळ्याच्या नवीन पट्ट्या बांधल्या व पहाटे तीन वाजतां कुर्लीचा निरोप घेऊन मी मार्ग धरिला. श्रीनारायणकूपेनें मध्यें कांहींएक विघ्न न येतां त्या च दिवशीं संध्याकाळीं साडे पांच वाजतां मी गौरीकुंडाचे कांठावर येऊन उभा राहिलों. तो दिवस शांत व स्वच्छ होता तरी न जाणो मध्यंतरी एखादे अकस्मात संकट उत्पन्न होईल या भीतीनें पहाटे तीनपासून तो संध्याकाळचे साडे पांच वाजे पर्यंत मी एकसारखा प्रवास करीत होतो. फक्त खाण्यासाठीं मी मधून मधून थांबत असे. सुमारे पांच हजार फुट उंचीवर चढून जाण्यास मला इतका वेळ लागला.

गौरीकुंड समुद्रसपाटीपासून सुमारे वीस हजार फूट उंचीवर आहे. गौरीकुंडाचा परीघ सुमारे तीन चार फर्लांगाचा आहे. हे कुंड नैसर्गिक च आहे. ह्या कुंडापासून कैलास शिखर दहा हजार फूट उंच असावें. ह्या ठिकाणीं बर्फाशिवाय

(१५२)

काहींएक नाही. थंडी तर विचारावयास च नको. माझे ओंठ हिरवे निळे झाले; श्वासोच्छ्वासास फार च त्रास पडू लागला; हाताची बोटें वांकून गेलीं; शिरा फुगूं लागल्या; जिकडे पहावें तिकडे बर्फ च बर्फ ! तेवढ्या प्रदेशात प्राणी काय तो एकटा मी ! शहरात राहणाऱ्या मनुष्याला, त्या ठिकाणीं शांततेचें व थंडीचें निवळ जुलमी राज्य आहे असें च वाटेल. कैलासचे शिखरावरून वहात येणारे हिमप्रवाह गौरीकुंडांत पडतात. हे हिमप्रवाह पाहण्याची फार च मौज आहे. गौरीकुंडांत खाली पाणी असून पातळीवर चार पांच फूट जाडीचा बर्फाचा थर असतो इतकी थंडी ! तेथें पाणी तर दिसत च नाही. वरील थर जेव्हां भाल्यासारख्या पोलादाचे टोकानें फोडावे तेव्हां पाणी वर येतें. माझ्यानें येथें स्नान करवलें नाही. पाण्याच्या पातळीवरील बर्फाचे थरावरून दहा बारा हात आंत चालत गेलों हातांतील काठीच्या टोकानें बर्फ फोडलें. तेव्हां पाणी वर आल्यावर फक्त मार्जन केलें. परंतु काय ! मार्जन करण्यासाठीं जगांत बोट बुडविलें मात्र ! विंचु डसल्याप्रमाणें सणक निघाली च बोट गळून पडलें असें वाटलें. मार्जन करतां करतां पाण्याच्या थेंबांचे लागलीं च बारिक बारिक बर्फाचे कण होत असत. इतकी भयंकर थंडी होती; अगा ठिकाणीं स्नान करणें झणजे स्वतःस अखेरचें थंड करून घेणें होय. ह्याठिकाणीं रामेश्वराहून आणलेला सेतु मीं टाकला व परत जातांना पाहिलें तों त्यावर बर्फ सांचलेलें दिसलें.

असो. याप्रमाणें केवळ श्रीसद्गुरु महाराजांच्या च कृपेनें माझे हेतु पूर्ण झाले ! अतिशय च आनंद झाला. तो आनंद

व्यक्त करण्यास मी असमर्थ आहे. श्रीकैलास, गौरीकुंड, मानस
 सरोवर ह्या त्रिस्थळीचें दर्शन झाल्यामुळें सर्व श्रम परिहार
 झाले; चित्त प्रसन्न झालें व जन्माचें सार्थक झालें असें
 वाटलें. अंतःकरण, मनांत विराम पावलें, मन अतःकरणा-
 सह चित्तांत विराम पावलें, चित्त, अंतःकरण व मन
 ह्यां सह बुद्धींत विराम पावलें, व बुद्धि, अंतःकरण, मन व
 चित्त ह्यां सह अहंकारांत विराम पावून, अहंकार, अंतःकरण,
 मन, चित्त, व बुद्धि यांसह स्वरूपी विराम पावला ! जिकडे
 तिकडे आनंद च आनंद ! जिकडे तिकडे प्रेम च प्रेम !
 जिकडे तिकडे ज्ञान च ज्ञान ! अशा समर्थी कसला देह
 आणि कसलें काय ! सर्व ब्रह्मांड सच्चिदानंदमय दिसलें !
 नंतर कांहीं वेळानें देहभानावर आलों व परत फिरलों. दुसरे
 दिवशीं संध्याकाळीं मी माझ्या मुक्कामाचे ठिकाणीं परत
 आलों. तेव्हां सर्वांना आश्चर्य व आनंद वाटला. तेथें त्या रात्री
 मुक्काम करून “ तीर्थापुरीला ” जावयासाठीं दुसरे दिवशीं
 सकाळीं पांच वाजतां निघालों. तीर्थापुरीला आह्मी दोन
 दिवसांनीं पोहोंचलों. कैलासचे वायव्य दिशेस हें स्थान आहे,
 वाटेंत “ सतलज ” नदी उतरून जावें लागतें. सतलज नदी राक-
 स्ताल सरोवरांतून निघून पश्चिमेकडे वहात गेली आहे. तीर्था-
 पुरीला वस्ति वगैरे कांहीं न हों. तेथें एक भस्माचा डोंगर
 आहे. ह्या च ठिकाणीं सतलज नदीचे कांठावरील बरडोंत
 मला पहिल्या महात्म्यांनीं सांगितलेल्या सत्पुरुषाचें दर्शन झालें.
 लांबून मला येतांना पाहतां च ते महाशय मजकडे च येत होते;
 असे पाहतां च मी पळत गेलों व चरणांवर मस्तक ठेवलें. स्मित

बदन करून त्यांनी मला "वत्स" ह्याणून हांक मारिली व मला वेऊन आपले गुहेकडे चालू लागले. माझ्या नोकरांकडे व गुरुनादाकडे त्यांनी पाहिले देखील नाही. मी जातांना जवळच्या गुहेत तुझी वस्तीस रहा असं त्यांना सांगून मी पुढे गेलों. ही मूर्ति देखिल पहिल्या मूर्तिप्रमाणे च होती. मात्र जरा जास्त वयातीत दिसत होती. मुखावर ती च शांतता, तें च गांभीर्य व तें च प्रेम दृगोचर होत असून नेत्रांत तें च ब्रह्मतेज चमकत होतें. वाणांत हि तें च माधुर्य असून शरीर यष्टि हि तशी च सतेज व सुंदर होती. हे तपस्वी मला येवढें च ह्याणाले कीं आतां तूं हि नेत्र मिटून बैस व मी हि नेत्र मिटून बसतो. तुला आतां काय मिळवावयाचें राहिले आहे बरें ? मीं कांहीं च उत्तर केले नाही. आज्ञेप्रमाणें ध्यानस्त बसलों. ह्या ठिकाणीं हि तीन दिवस संतसमागम घडला. संतसमागमाचा आनंद काय असतो तो मला तेथे अनुभवण्यास सांपडला; असो. चवथ्या दिवशीं सकाळीं त्या दिव्य महात्म्याचे चरणांवर मस्तक ठेवून " गारटोक " ला जावयास निघालों. जातांना माझ्या कुलीना व गुरुनादाचा-वाला हि त्या सत्पुरुषाचें दर्शन झालें. गारटोकला जावयास आह्वाला दोन दिवस लागले. गारटोक ही पश्चिम तिबेटची राजधानी असून येथे तिबेटी गरान (गव्हरनर) राहतो. गारटोक हें मोठें गांव असावें अशी माझी कल्पना होती. परंतु तेथे गेल्यावर पाहातो तों वस्तुस्थिति अगदीं च निराळी. ताकलाकोटला जितकी वस्ति मला दिसली त्यापेक्षां हि कमी वस्ति गारटोक येथे आहे. येथे हिवाळ्यांत तर कांहीं च

वस्ति रहात नाहीं. येथून जवळ च "ले" झणून एक गांव आहे; तेथून तार्तरीमध्ये जाण्याचा रस्ता आहे. गारटोकला जाण्याचा रस्ता केवळ निर्जन प्रदेशांतून आहे. गारटोकला अतिशय थंडी असते. येथे इंग्रज सरकार चा एजन्ट ठाकूर जयचंद हा राहतो. गारटोकला दोन दिवस मुकाम करून नंतर मी आपल्या परत मार्गाला लागलों. तेथून आक्षी ग्यानिमा येथे न जातां पुन्हां मधल्या च वाटेने तांकलाकोटला आलों. येवढ्या प्रवासांत माझी प्रकृति उत्तम राहिली होती. मात्र प्रवासाचे दगदगीमुळे व खाण्यापिण्याचे गैरसोयीमुळे शरीर फार कृश झाले होते. एक दिवस रात्रौ बर्खातर्जनला मला मोठाले दान जुलाब झाले. तांकलाकोटला परत जातांना राकस्तालचे आसमंत भागांत आमचे फार च हाल झाले.

गारटोक व बर्खातर्जन ह्यांमधील प्रदेश अगदी निर्जन आहे हे वर सांगितले च आहे. आक्षी बर्खातर्जनला येत असतां वाटेत अत्यंत भयंकर वादळांतून आम्हांला चालावे लागले. आमच्या उलट दिशेने वारा फार च जोराने वाहू लागला. तो वारा अंगाला नुसता झोबत होता, येवढे च नव्हे तर त्यामुळे आमचा श्वासोच्छ्वास हि नीट होत नव्हता. आमचे प्राण कासावीस होऊं लागले; जीव कांडून गेला; डोळ्यांत व नाकातोंडांत धूळ गेल्यामुळे नीट चालतां येईना व पुढचे दिशेना. आकाश काळ्याभोर मेघांनीं अगदी भरून गेले. तेथून बर्खातर्जन सुमारें पांच मैल राहिले होते. ह्या वेळेस दुपारचे चार वाजण्याचा समय होता. शेदोनशें हात

मोठ्या कष्टानें कसें तरी चालत गेलों; मग पाऊल च पुढें पडेना ! एक पाऊल पुढें टाकलें कीं वाऱ्याच्या जोरानें दोन पावलें आह्मी मागें हटत होतो. इतका भयंकर वाऱ्याचा जोर होता. जिकडे तिकडे धूळ च धूळ; त्यामुळें सर्व दिशा अगदीं धुंद झालेल्या होत्या. आह्मी चालत होतो तें सपाट मैदान असल्यामुळें, निवाऱ्याची एखादी जागा आह्मांस सांपडेल अशी आशा च नव्हती. आमच्यानें पुढें नीट तर चालवेना; अगदीं निरुपाय झाला ! वाऱ्याच्या झोतामुळें आमची चालण्याची दिशा बदलूं लागली. नीट पूर्वेस जावयाचें तें आह्मी दक्षिणेकडे झुकूं लागलों. शेवटीं निरुपाय झणून आह्मी गुडघे टेंकून खालीं बसलों, माना खालीं करून तोंड दोन्ही गुडघ्यांत खुपसलें व त्यावर हात ठेवून जमिनीवर पालथें पडून राहिलों. आमच्या अंगावरून रेतीचे लोळचे लोळ चालले होते व सोसाऱ्याचा वारा एकसारखा वाहात होता. अशा स्थितीत आह्मी तीन साडे तीन तास काढले ! वादळ थोडेंसें शांत झाल्यावर आह्मी प्रवास करण्यास पुन्हां सुरवात केली व सुमारें नऊ वाजतां बर्खातर्जनला येऊन पोहोंचलों.

सुमारें बारा तास आह्मी वर सांगितल्याप्रमाणे वाऱ्यांत चालत होतो. बर्खातर्जनला मुक्कामावर आलों ह्या वेळेस तेथें सरकारी पोष्टाच्या घरांत मला राहण्यासाठीं जागा मिळाली होती. एका रात्रीचें भाडें दोन आणे दिलें. ह्या रात्री मीं काहीं च आहार केला नाहीं. मीं अगदीं थकून गेलों होतो. नुलता चहा घेतला व निजून राहिलों. सकाळीं उठल्यावर बरें वाटलें.

नंतर ताकलाकोटला जाण्यासाठी तेथून आही दुसरे दिवशी पहाटे पांच वाजतां निघालों त्या च वेळेस “ खोचरनाथ ” येथील एक लामा कातडी खरेदी करण्यासाठी बर्खातर्जनला आलेला होता, तो हि आमचे बरोबर निघाला. त्याच्या बरोबर देखील कातड्याचें ओझें वाहण्यासाठी एक गाढव च होतें. सकाळीं वादळाचें वगैरें कांहीं एक चिन्ह दिसत नव्हतें. सात वाजतां फराळासाठी आही पाणी पाहून मैदानांत च मुक्काम केला. सुमारे अकरा वाजेपर्यंत त्या दोघा तिबेटी लोकांचें जेवण चाललें होतें, तोंपर्यंत आही आकाशाकडे व सभोंवार इकडे तिकडे कांहीं वेळ पहात बसलों. नंतर माझे कुली व गुरुनादा घोंगड्या अंगावर घेऊन निजले. मी डोळे झांकून उन्हांमध्ये स्वस्थ बसलों. ह्या वेळेस छत्री देखील मजजवळ नव्हति. आही तेथें मुक्काम केला होता तेवढ्या अवकाशांत “ ल्हासाचे ” तीन तरुण लामा कैलासचे यात्रेसाठी जात होते; त्यांनीं हि तेथें च मुक्काम केला. त्यांचा पोषाख मोठा मजेचा होता. डोक्याला उंच टोंकाची बनावतीची तांबड्या रंगाची टोपी, अंगांत तशा च रंगाचा बखु, पायांत दोकच्य व हातांत लाल रंगाचें निशाण असलेला भाला. त्या तिघांपैकीं एक गुरु व दोन शिष्य होते. जवळ आल्याबरोबर त्यांनीं तिबेटी भाषेंत धर्मग्रंथांतील कांहीं पाठ हाटला व हातांत लांकडी भिक्षापात्र होतें तें पुढें नेलें. माझ्या वाटाड्यानें व त्या लामानें त्यांना एक एक मूठ सत्तु दिला. आही जाईतों ते हि जेवण करीत बसले होते.

सुमारे बारा वाजतां पुढें चालूं लागलों. पंधरा मिनि-

टांनीं आकाशांत ढग दिसूं लागले. नंतर कांहीं वेळानें वारा हि सोसाऱ्याचा वाहूं लागला. मला वाटलें गारांचें वादळ आतां लवकर च सुरूं होणार. राकस्तालच्या वायव्य किनाऱ्यावर असणाऱ्या पर्वताचे पायथ्याशीं येऊन आऱ्ही पोहोंचतो न पोहोंचतो तों धाड धाड गारांचा वर्षाव सुरु झाला. कसली विश्रांति आणि कसलें काय. ह्या समयीं आऱ्हा सर्वांना गारांचा मारा अतीशय च असह्य होत होता. सर्वांच्या पुढें माझा वाटाऱ्या व त्याचें अत्यंत कृश झालेलें व आसन्नमरण झालेलें तें विचारें गाढव चाललें अपून त्याचे शेजारी आमच्या संगतीचा तरुण लामा व त्याचें गाढव, चाललें होतें. त्याच्या पाठोंपाठ च भी स्वतःशी च रममाण होऊन मधून मधून तें वादळ अत्रलोकन करीत हळुं हळुं चाललों होतो. माझ्या मागें सुमारें पंधरा बीस हतांचे अंतरावर गुरुनादा बावा अगदीं हताश झाले व अगदीं दमून गेलेला असा खालीं मान घालून चालता अपून त्याचे पाठोपाठ च माझे कुली त्याला धीर देत देत चालले होते. अजमासें अर्धी चढाई चढून येतो तों वादळाचा अगदीं कळस झाला ! एक पाऊलहि पुढें टाकूं नना. आऱ्ही सर्वजण एकत्र असे जवळ जवळ खालीं डोकीं करून उभे राहिलों. गुरुनादा धाडकन जमिनीवर हागजे गारांच्या थरावर पडला ! त्यानें डोळे पांढरे केले ! मारपंती बावानें मला एक औषध देऊन ठेवलें होतें तें लागलीच विश्रांतून काढून मी गुरुनादा बावाचें तोंडांत सगळें घातलें. गारांचें वादळ कमी झालें नव्हतें; पूर्ण भर होता ! कांहीं वेळानें गुरुनादाला बरें वाटलें. तो शुद्धीवर आला. माझ्या एका तरुण

कुलीनें व तरुण लामानें बावाला दोन्ही वाजूनीं धरून उभें केलें. बावाच्यानें एक पाऊल टाकवेना येवढें च नव्हे तर उभे देखील रहावेना ! मला मोठा विचार पडला. शेवटीं मी विचार केला कीं येथें वादळात उभे राहण्यांत बिलकुल फायदा नाहीं; पुढें चालावें हें च चांगलें. एका कुलीनें व लामानें बावाला उचलून घेतलें व पुढें हळु हळु चालूं लागले. माझ्या वाटाच्यानें दोन्ही गाढवांची काळजी घेण्याचे पत्करिलें. चढाई चढून आही पर्वताचे शिखरावर आलों. वादळ ह्मणतें मी. रास्ताल दिसूं लागलें, मानस सरोवर दिसूं लागलें. मागे पाहिलें तों श्री कैलासहि थोडा थोडा दिसत होता. येवढ्या भयंकर वादळांत हिं निसर्गदेवीनें आपल्या सौंदर्यानें माझे मन व चित्त मेहून टाकलें. आकाशाकडे पहाण्याची तर सोय च नव्हती कारण वरून एकसारखा गारारूपी गोळ्यांचा आमच्यावर वर्षाव चालला होता. खालीं जमिनीकडे पहावें तों सगळी डोंगर सपाटी पांढरी सफेत दिसत असून असें वाटें कीं जिकडे तिकडे कापराची च जमीन आहे. उजव्या वाजूला पहावें तों काय ती राकस्तालची शोभा ! त्या अफाट जलसमूहाचे पाण्यांत टपटप गारा पडत त्यावेळेस बुडबुडे वर येत व वर्तुळाकार लाटा उत्पन्न होऊन त्या पुन्हा लीन होतात न होतात तों नवीन ऊर्मी तेथें दिसूं लागत. सर्व सरोवरभर बुडबुडे व त्या वर्तुळाकार ऊर्मी. गारा जलांत पडतांना जे वारीक वारीक तुषार उडत ते मौक्तिकाप्रमाणें दिसत असत. जिकडे तिकडे पाण्यावर दिसत असलेले बुडबुडे मला काचेचे पोकळ फुग्याचे दिव्याप्रमाणें दिसत असत. सन्नीवार पांढरी सफेत

जमीन व मध्ये तें निळें पाणी. अत्यंत मोहक देखावा त्यावेळचा होता, ह्यांत कांहीं संशय नाही. बरे डावे वाजूस पहावें तर त्या पवित्र वर्तुळाकार व अफाट मानस सरोवराचे पुर्वेकडिलि अर्ध वर्तुळावर सूर्य किरणें पडून तें अर्धे वर्तुळाकार सरोवरांतील जल व त्यांतील जलतरंग अगदीं चमचम चमकत असून पश्चिमेकडिलि अर्ध वर्तुळाकार जलावर मेघांची छाया आल्यामुळे अतीशय शांत व गंभीर दिसत होतें. मानस सरोवराकडे वादळ नसल्यामुळे त्यांतील लांबून दिसणारें तें जल कसे अगदीं शांत दिसत होतें. त्यामुळे ती एक निराळी च मौज दिसत होती. मी थंडी, वारा, गारा वगैरें सर्व विसरून गेलों. सर्व लोक त्या डोंगर सपाटीवरून माझे पुढें चालले होते. ते बरे च पुढें गेलेले होते व मी त्या सर्व शक्तिमान अशा अनंत ब्रह्माण्डनायकाच्या अगाध शक्तीचें कौतुक करीत करीत त्या वादळांतून हळु हळु व सभोवतालची शोभा पहात पहात चाललों होतों. माझ्यांत व त्यांच्यांत बरे च अंतर पडलें. सर्व लोक उतार उतरावयास लागले होते. त्या वेळेस मी पर्वताचे माथ्यावर च होतों. गारांचें वादळ कमी कमी होऊं लागलें व कापसाप्रमाणें मऊ मऊ बर्फ पडण्यास प्रारंभ झाला. चालतांना आमचे अंगावर तें मऊ मऊ बर्फ पडे व थिजावयास लागें. आह्मी वारंवार अंगावरचें बर्फ झाडून टाकीत असूं. उतार उतरून पर्वताचे पायथ्याशीं राकस्तालचे काठावर आह्मी संध्याकाळीं पांच वाजतां येऊन पोहोंचलों. ह्या वेळेस बर्फ हि थोडे थोडे च पडत होतें. आह्मी सर्व जण विश्रांति घ्यावयास कांहीं वेळ बसून सुमारें दीड मैलावर एक चार पांच माणसास बसतां

(१६१)

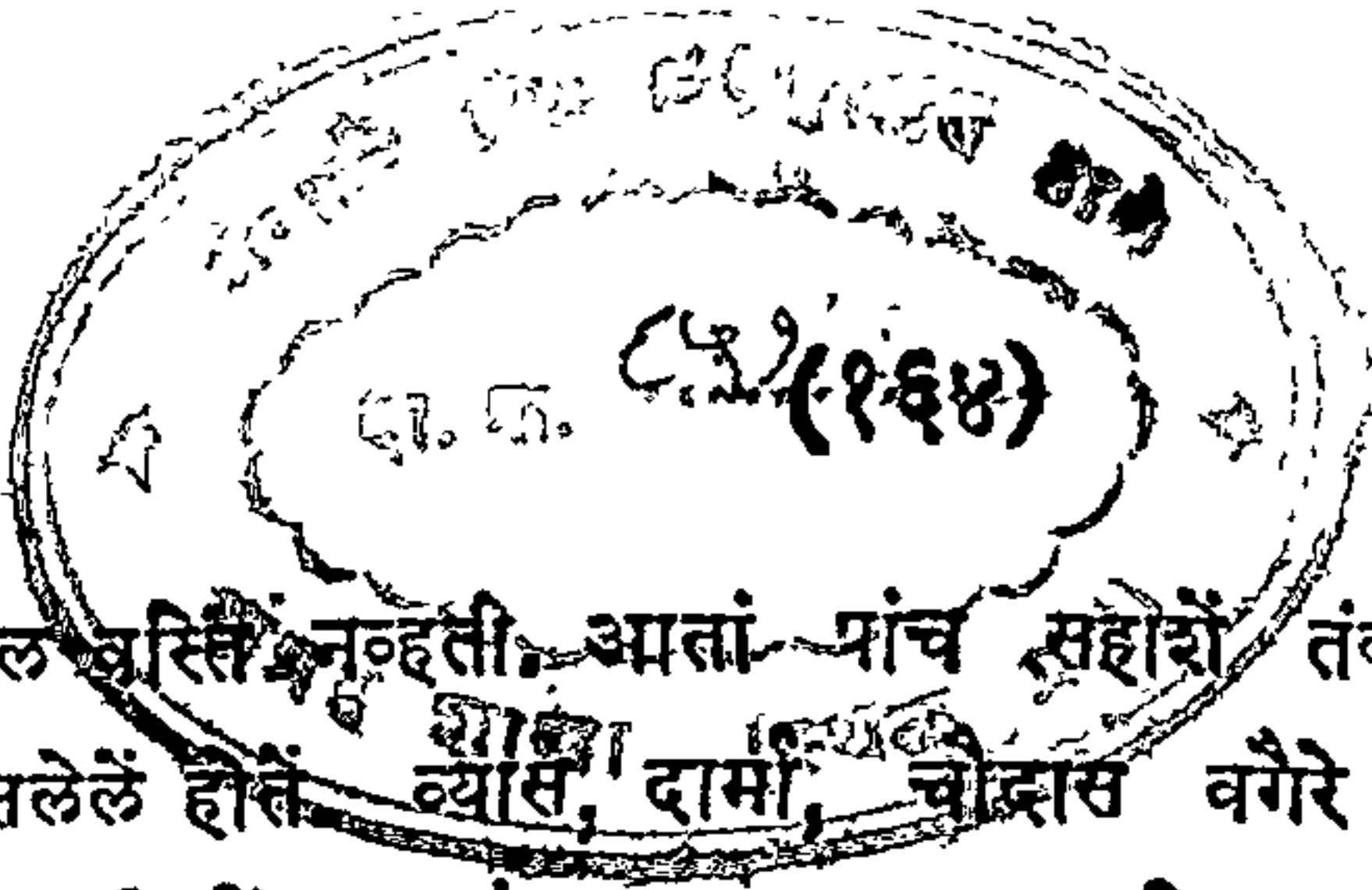
येईल अशी डोंगराची कपार होती त्या कपारीत रात्रीचा मुकाम करण्याचे हेतूने राहिले. कपारीमध्ये मोठ्या प्रयत्नाने आह्मी विस्तव पेटविला. चकमकीची रुई सर्द होऊन गेल्यामुळे विस्तव पेटविण्यास आह्माला तीन तास पर्यंत श्रम करावे लागले. जागा हि ओलसर, काटेरी झुडुने हि ओली; व चकमकीची रुई दमट. मोठ्या प्रयत्नाने विस्तव पेटविल्यावर चहा तयार केला व आहार वगैरे करून रात्री नऊ वाजतां आह्मी धरणीवर देह टाकले. रात्री मला झोप मुठी च लागली नाही. पहाटे मी सर्वांना उठविले. प्रातर्विधी आटोपून चहा वगैरे घेऊन पुढचा रस्ता सुमारे आठ वाजतां सुधारला. सकाळपासून च आकाश अभ्राच्छादित होते. राकस्तालचे पूर्व किनाऱ्याने आह्मी चालले होते. दक्षिण किनाऱ्यावरील डोंगर चढून डोंगर सपाटीवर आलो तो पावेतो वादळ वगैरे कांहीं एक नव्हते. कैलास पर्वत, व गेहवामांधाता पर्वत अगदी स्पष्ट दिसत होते. ह्यावेळस आकाश निरभ्र असून माध्यान्हीचे कडक ऊन पडलेले होते. कैलास पर्वताचे शेवटचे दर्शन घेऊन आह्मी पुढे चालू लागलो. सुमारे पाव एक मैल आह्मी जातो न जातो तो माझा वाटाड्या एकदम खाली बसला. त्याला काय झाले हे पाहण्यासाठी आह्मी बाकीचे त्याच्या सभोवती उभे राहून त्याच्याकडे पहात त्याला विचारू लागलो. त्याने खुणेने सांगितले की कपाळ अतीशय दुखते. त्याचे डोळ्यांतून पाणी वाहू लागले. त्याच्याने वर बिलकुल पहावेना. जमिनीवर तो पालथा पडून राहिला. काळी मिरी व गूळ त्याला खावयास दिली परंतु त्याला बरे

वाटेना. त्याने सांगितलें कीं तुम्ही हळुं हळुं पुढें चालूं लागीं मी येथें थोडावेळ निजतो. बरें वाटलें कीं येतो. आम्ही चालूं लागलों. मार्गें वन्याच लांब अंतरावर तो येत आहे असें आम्ही पाहिलें. सुमारे दोन वाजतां वारा जोरानें वाहण्यास प्रारंभ झाला. आम्ही ज्या दिशेकडे हाणजे दक्षिणेस चाललों होतो, त्या दिशेच्या उलट दिशेनें हाणजे आमच्या तोंडावर वारा वाहत होता. संध्याकाळचे सात वाजे पर्यंत आमचे त्या वान्याच्या योगानें फार हाल झाले ! आमचीं गात्रें अगदीं गलित होऊन गेलीं होती ! तोंडें सुकून गेलेली होती व पायांत पेटक्या येऊं लागल्या ! आमच्या पेक्षां त्या तरुण लामाला त्रास पुष्कळच कमी झाला, कारण तो तिकडचाच होता. शिवाय सवा महिन्याच्या प्रवासाचें दगदगीनें आम्ही फार अशक्त झालेलीं होतो. मी तर फारच अशक्त झालेलीं होतो. संध्याकाळीं साडे सात वाजतां आम्ही “ रंगवंग ” नावाच्या एका लहान खड्याजवळ आलों.

ह्या दिवशीं दिवसभर आमचे सर्वांचेच हाल झाले खरे, परंतु त्यांतल्या त्यांत माझ्या तद्देशीय वाटाळ्याचे फार हाल झाले. त्याची प्रकृति फारच विघडली होती; तशांत भयंकर वान्यांत त्याला त्या दिवशीं चालावें लागलें त्यामुळे त्याला ताप भरला. चालतांना त्याचा झोक जात असे, दुसऱ्याच्या मदतीवांचून त्याच्यानें चालवेना. माझ्या कुलीच्या व त्या तरुण लामाच्या मदतीनें आम्ही त्याला रंगवंग पर्यंत तर आणलें. एक स्वच्छ पाण्याचा प्रवाह वाहात होता त्याचे काठी आम्ही राहिलों. खार्णें आटोपल्यावर आम्ही मैदानांत

तसें च पडून राहिलों. मला झोप लागेना. वाटाड्या व गुरुनादा मोटमोठ्यानें कण्हत होते. तें त्यांचे कण्हणें ऐकून मला फार वाईट वाटलें ! त्यांच्या जवळ थोडा थोडा वेळ बसून मी माझ्या अंथरुणावर (घोंगडीवर) येऊन बसलों. सकाळीं उठल्यावर दोघांना हि बरें वाटलें. प्रातःकाळीं चहा वगैरे घेतल्यावर वाटाड्याला बरी च हुषारी वाटली. दुपारचे बारा वाजेतों आह्मी तेथें च मुक्काम केला. एक दोन वाजतां ताकलाकोटला जाण्यासाठीं आह्मी रंगवंग सोडलें. संध्याकाळीं सहा वाजतां सवा महिन्यापूर्वी ज्या वडारांत (गुहेंत) आह्मी उतरलों होतो तेथें येऊन पोहोंचलों. ही गुहा “ कर्नाळी ” नदीचे काठावर आहे. येथें आल्यावर आमच्या बरोबरचा लामा खोचरनाथला गेला. वाटाड्या आपल्या भारवाहकाला घेऊन घरी गेला व आह्मी चौघे जण ताकलाकोटला जावयास निघालों. सात वाजण्याचे सुमारास आह्मी ताकलाकोट येथें एक भुटिया व्यापारी माझे परिचयाचा होता त्याचे तंबूंत येऊन पोहोंचलों. ताकलाकोटला येतांना वाटेंत मला एक मोठा रेच झालेला होता त्यामुळें मी अगदीं गळून गेलों होतो. त्या व्यापाऱ्याचे तंबूंत येतां च मला घेरी आली व सुमारे पाव तास मी स्वस्थ पडून होतो. कांहीं वेळानें मला बरें वाटलें. काळीं मिरीं व खडीसाखर त्या व्यापाऱ्यानें मला दिली. ती खाऊन थंड पाणी प्यालों; मग मला चांगली च हुषारी आली. त्या च व्यापाऱ्याचें दुसरें एक पाल होतें त्यांत माझी राहण्याची सोय झाली.

मानस सरोवराला जाण्याचे समर्थी ह्या ठिकाणीं बिल-

कुल वस्ति नव्हती. आतां पांच सहारां तंबूंचे एक गाव च वसलेलें होतें. व्यास, दामा, चौदास वगैरे पट्टीतले भुटिया व्यापारी हिंदुस्थानांतून गरम कापड, किराणा, पोंवळी, कांहीं मोती, धान्य वगैरे व्यापाराचे जिन्नस घेऊन आलेले होते. त्या तंबूंचे गावांत जिकडे तिकडे सामानानें लादलेल्या बकऱ्या, शुबु, याक, घोडी दिसत होती. सामानानें भरलेल्या लहान मोठ्या गोण्यांचे व्यवस्थित रीतीनें रचून ठेवलेले ढीगचे ढीग दिसत होते. व्यापाराच्या मोसमाची सुरवात होण्याचा तो समय असल्यामुळें हुणिया, जुमली, भुटिया वगैरे लोकांची रहंदार सुरुं होत चालली होती. ताकलाकोट व ग्यानिमा ह्या दोन ठिकाणीं हें चार महिने—जुलई, आगस्ट, सप्टेंबर व आक्टोबर—मंडई भरते. ह्या वेळेस वरी च देवघेव होते. ताकलाकोट येथें मालावर जकात घेतात. जोहार पट्टीतील भुटिया ग्यानिमा येथें जातात, कारण “जोहार” घाटानें त्यांना येण्याचा रस्ता आहे व तेथून ग्यानीमा जवळ आहे. जोहार परगण्यांतील भुटिया लोक व्यास पट्टीतील लोकांपेक्षां जास्त सुशिक्षित आहेत.

ताकलाकोटला एक दिवस मुक्काम करून मी खोचर-नाथला गेलों. हें स्थान ताकलाकोटचें पूर्वेस बारा तेरा मैलावर आहे. खोचरनाथला जातांना वाटेंत आहाला दोन तीन खेडीं लागलीं. चार पांच घरांची वस्ती प्रत्येक खेड्यांत असे. वाटेनें जातांना चार पांच हिरवेगार वृक्ष आहाला दिसले; पश्चिम तिवेटांत वृक्ष असे मला येथें च प्रथम दृष्टीस पडले. खोचरनाथला राममंदीर आहे. मंदीर बौद्ध चालीचें असून पूजा वगैरे त्या च पद्धतीनें होते. पुजारी

एक लामा च आहे. मंदीर मोठें असून वरें च पुरातन कालाचें दिसतें. कर्नाळी नदीचें काठी च हें स्थान असल्यामुळें ह्याला थोडीशी शोभा आलेली आहे. नदीला घाट वगैरे कांहीं नाहीं. राम लक्ष्मण व सीता ह्यांच्या मूर्ति सुमारे सहा फूट उंच असून त्या पंचधातूच्या केलेल्या आहेत. सिंहासन हि त्याच धातूचें केलेलें आहे. ह्या सिंहासनावरील नक्षीचें काम पाहण्यासारखें आहे. येथे बौद्धधर्मग्रंथांचें एक पुस्तकालय आहे. ह्या देवळांत रावण, काली, वगैरे राक्षस व देवता ह्यांच्या व दुसऱ्या पुष्कळ मूर्ति आहेत. देवळाचे भोंवती तट आहे. आंत सभोंवती पटांगण आहे. एक रात्र मुक्काम करून आह्मी ताकलाकोटला परत आलो. ह्या दिवशीं ताकलाकोटला धर्मग्रंथांची मोरवणूक निघालेली होती. सुमारे पांच सहाशे ग्रंथ रंगीत लांकडी पेटींतून घातलेले होते. प्रत्येक स्त्रीनें एक एक पेटी डोक्यावर घेतलेली होती; व नवीन पोषाख केलेल्या त्या स्त्रिया रांगेनें एका मागून एक चालल्या होत्या. पुढें ढोल वाजत होते. पुरुष चित्रविचित्र पोषाख करून पुढें, मार्गे व बाजूनें घोड्यावर बसून चालले होते. परकीय प्रवाशाला तो देखावा मौजेचा दिसतो.

ताकलाकोटला आल्यावर दोन दिवस मुक्काम होता. एके दिवशीं संध्याकाळीं झुंपन एका व्यापाऱ्याचे दुकानीं आला असतां त्याची व माझी गांठ पडली. मला कुशलप्रश्न विचारल्यावर माझ्याकडे पाहून तो ह्मणाला तुझाला तिवे-टची हवा चांगली मानवलेली दिसते. “ लहासाला ” जर तुझाला यावयाचें असेल तर एक वर्ष मज जवळ खुशाल

आनंदांत रहावें व पुढचे वर्षीं मजबरोबर ल्हासास यावें. तुह्याला विलकुल त्रास होणार नाहीं. मी त्याच्या चांगुलपणा-बद्दल आभार मानले व सांगितलें कीं आपल्या ह्यण्णथाप्रमाणें एक वर्ष मला आतां राहता येणें शक्य नाहीं. हिंदुस्थानांत परत यावयास ताकलाकोटहून मी सकाळीं पांच वाजतां निघालों. सवा रुपाया भाडें देऊन एक झुबु बरोबर घेतला. मी फार च अशक्त झालेला होतो परंतु प्रकृति निकोप होती. झुबु कालापानीपर्यंत च घेतलेला होता. “लिपु” घाटाचे रस्त्यानें जाण्याचा विचार केला होता. लिपुघाटाचे खिंडींत मी दुपारीं साडेबारा वाजतां येऊन पोहोंचलों येथें तिबेटची हद्द संपते. हा घाट सतरा हजार फूट उंचीचा आहे. लिपुघाटाचे माथ्यावर सभे राहून मी एकदां तिबेटचे वाजूस व एकदां हिंदुस्थानचे वाजूस पाहिलें. सुमारे पंधरा वीस मिनिटें माझे अवलोकन चाललें होतें. लिपुघाटांत ह्या वेळीं बर्फ फार नव्हतें. हा घाट तिकर घाटापेक्षां सोपा असून जास्त रमणीय आहे. तिबेटांत जातांना हिंदुस्थानांत कडक उन्हाळा होता. परत आलों त्या वेळीं पर्जन्य काल लागलेला होता. हिमालय पर्वताची शोभा ह्या वेळेस निराळी च झालेली होती. कालापानीला येतांना वाटेंत जंगली गुलाबांच्या झाडांचे ताटवे फुलले होते. शुभ्र, गुलाबी, तांबडा, पिवळा, अशा निरनिराळ्या रंगाची गुलाबाचीं फुलें नेत्रास आनंदवीत होतीं. शिवाय इतर नाना तऱ्हेच्या व नाना रंगाच्या जंगली फुलांचे ठिक-ठिकाणीं गालिचे च पसरून ठेवलेले आहेत कीं काय, असें

घाटस होतें. देवदारु, ओक व भूर्ज पत्राचे वृक्ष हिरवेगार दिसत होते. तांदूळ, मुंडवा, जव वगैरे धान्यांचीं तीं हिरवी-गार शेतें पाहून चित्तास फार च आनंद वाटला. तिचेटांत एक दीड महिन्यांत हिरवें पान देखील पहावयास मिळालें नव्हतें. कैलास, मानस सरोवर वगैरे स्थळीं अवलोकन केलेलें सृष्टिसौंदर्य व हिमाचलांतील हें सृष्टिसौंदर्य ह्यां दो-होंचें स्मरण मी आजन्म विसरणार नाहीं. येवढें च नव्हें परंतु जेव्हां जेव्हां मला ह्या स्थलांचा देखावा डोळ्यापुढें दिसतो तेव्हां तेव्हां मला आनंद होतो व परमेश्वराचे ठिकाणीं माझें चित्त विराम पावतें.

हिमालयांतील हि वर्षाऋतूची शोभा अवलोकन करून माझें चित्त फार च प्रसन्न झालें. अशा रीतीची हिमालयाची शोभा पहात पहात सावकाशपणें मार्गक्रमण करीत असतां वाटेंत एक नदी लागली. नदी ओलांडून गेलों. पुढें सुमारे पंधरा वीस फूट उंचीची खडी चढाई चढून जात असतां झुबुवर वसण्या-साठीं जें खोगीर बांधलें होतें तें त्याचे पाठीवरून सरकलें, व मी एकदम खालीं पडलों. नदींत च पडावनाचा, परंतु थोड-क्यांत बचावलों. काळ आला होता पण वेळ आलेली नव्हती, येवढेंच खरें. संध्याकाळीं सहा वाजतां आह्मी काळापाणी येथें आलों. येथें रुद्र जंगल आहे. दाट झाडी असून प्रदेश जरी रमणीय व शांत आहे तरी भय वाटतें. कालीगंगेचा उगम येथूनच झालेला आहे. उगमाजवळ एक देवीची मूर्ति आहे. शेतांतील एका खळ्यांत आह्मी मुक्काम केला. कालापाणी येथील जंगल फार गमतीचें आहे. आह्मी जेथें मुक्काम केला

होता तेथें स्वच्छ जलप्रवाहाचें सुंदर जाळें पसरलेले होतें. सभों-
वृती देवदारु वृक्ष असून, मधून मधून हिरव्यागार वेलीचे जणूं-
काय पडदेच टांगलेले होते. ह्या ठिकाणीं माझ्या
कुलीनें गव्हाची रोटी व मसुरीच्या डाळीची आमटी
तयार केली. आम्ही तेथें आनंदानें भोजन केलें.
जेवण झाल्यावर सभोंवतालची वनश्री व गगनचुंबित पर्वत
ह्यांची शोभा अवलोकन करीत जंगलामध्यें गंगेच्या कांठा-
कांठानें ईश्वरचितनांत निमग्न होऊन आनंदानें मी इकडे
तिकडे फिरत होतो. कुली भोजन आटोपून धूम्रपान कर-
ण्यासाठीं गंगाकिन्यान्यावरील एका वृक्षाखालीं आराम
करीत स्वभाषेंत (पहाडी भाषेंत) एकंदर प्रवासासंबंधीं व
घरच्या भावी सुखासंबंधीं बोलत बसलेले माझे नजरेस
पडले. मी त्यांचे जवळ येऊन तुम्ही काय बोलत बसला
आहांत, प्रवास कसा काय झाला वगैरे संबंधीं दोन चार
शब्द बोलून मी पुन्हा दुसरीकडे निघून गेलों. अशा रीतीनें
संध्याकाळचा तो एक दिड तास मोठ्या आनंदांत घाल-
विला. अंधार पडूं लागला व पर्जन्यास हि प्रारंभ झाला.
मी झोपडींत आलों व घोंगडीवर स्वस्थ पडून राहिलों.
सुमारें पांच वाजतां उठून शौच मुखभार्जन आटोपलें व
कुलींना उठवून मी जंगलांत आदल्या दिवसाप्रमाणें चहा
तयार होईतो फिरावयास गेलों. ताकलाकोट व कालापानी यांचे
मध्ये सुमारें पंचवीस तीस मैलाचें अंतर असावें. चहा वगैरे
घेऊन गर्बियांगला जाण्यासाठीं आम्ही सकाळीं आठ वाजतां
कालापानी सोडलें.

(१६९)

गर्बियंगला जावयासाठी दोन रस्ते आहेत. एक काली पारचा, नेपाळचे हर्दीतून व दुसरा गुंजीकडून ह्यणजे कालीगंगा नदीचे अलीकडच्या कांठानें. कालीपारच्या रस्त्यानें तीन साडे-तीन मैलांचा फेरा पडत नाही. आही कालापानीपासून दोन मैलांवर कालीगंगा उतरून नेपाळचे हर्दीत शिरलीं. गंगापार जावयास पूल ह्यटला ह्यणजे सागाच्या मोठाल्या दोन तुळया ह्या कांठावरून त्या कांठावर टाकलेल्या आहेत. पात्र लहान च आहे.

वर्षाऋतूतील हिमराजाची शोभा फार च आल्हाददायक च सुंदर असते. परंतु ह्या दिवसांत हिमालयांत प्रवास करणें फार च त्रासदायक व धोक्याचें असतें. कालापानीहून काली-गंगेच्या कांठाकांठानें च जावें लागतें. भूर्ज, देवदारु, ओक, चीड वगैरे वृक्षांच्या दाट जंगलांतून रस्ता आहे, त्यामुळें हिर-व्यागार वृक्षांच्या छायेमधून चालावें लागतें; अशा त्या सुंदर रस्त्यानें मी प्रवास करीत होतो; तो प्रातःकाळचा समय होता; थंड, आनंददायक व मंद मंद वायु वहात होता; दोन्ही बाजूला लांब-वर गहूं, मुंडवा, मकई, वगैरे धान्याची हिरवींगार शेते दिसत होती. पर्वतशिखरावरून जागजागी थंड, स्वच्छ व मधुर जलाचे प्रवाह जोरानें खाली पडत होते; गंगेचा शांत व गंभीर असा घो घो शब्द सतत चालूं होता; सभोंवतालच्या शेतां-तून व अरण्यांतील वृक्षांवरून पक्षी मंजुळ व गोड शब्द करीत तिकडे इकडे आनंदानें विहार करीत होते; एखाद्या कड्यावर सहज दृष्टि गेली कीं तेथें एखादा कस्तुरीमृग चंचल दृष्टीनें इकडे-तिकडे पहात उभा असलेला प्रवासी जनांना दिसे; गगनचुंबित पर्वतशि-खरांकडे दृष्टि फेंकली कीं कालेभोर व पांढरे स्वच्छ मेष इकडून

तिकडे आकाशांत धावतांना दिसत होते; जिकडे पहावें तिकडे भूदेवी ही नाना तऱ्हेच्या सुंदर पुष्पलतांनी सुशोभित झालेली व हिरवीगार दिसत होती; त्या वेळीं सर्वत्र एकांतपणाचें साम्राज्य दिसत होतें. माझे कुली माझ्या मागून हळु हळु येत होते. त्यांच्या अगोदर अर्धा तास मी एकटा च पुढें निघून गेल्यामुळें त्यांच्यांत व माझ्यांत एक मैलाचें अंतर पडलें होतें. सभोंवतालचें सृष्टिसौंदर्य अवलोकन करीत गंगेच्या कांठानें मी सावकाश चाललों असतां, मला आनंदाच्या व प्रेमाच्या लहरी वारंवार येऊं लागल्या. आपल्याशीं च गुणगुण करीत व मधून मधून मोठ्यानें गात मी चाललों होतो. कांहीं वेळानें एका दाट व थंड अशा वृक्षछायेखालीं थेंऊन पोहोंचलों. तेथें गंगेच्या गंभीर जलप्रवाहाकडे पहात कांहीं वेळ उभा राहिलों. नंतर नेत्र मिटून एकदम त्या वृक्षाचे बुंध्याशीं स्वस्थ बसलों; तों माझें चित्त एका क्षणांत एकाग्र झालें व मी देहभान विसरलों. डोळे उघडून पाहतों तों कुली माझ्या पासून कांहीं अंतरावरील दुसऱ्या एका वृक्षाखाली विश्रांति घेत व धूम्रपान करीत मजकडे पहात बसलेले आहेत असें दिसलें. मला वाटतें त्या स्थितीत मी एक दीड तास होतो. ह्या चिंतनानें मला अतिशय आनंद झाला.

असो, छांगरु गांवाला मी सुमारें अकरा साडे अकरा वाजतां पोहोंचलों. येथें गुरखाली पोलीसची चौकी आहे. हे पोलीस मला पूर्वीपासून ओळखीत होते. त्यांनीं मला संध्याकाळपर्यंत तेथें राहण्याचा आग्रह केला. त्यांच्या इच्छेनुसार मीं तेथें मुकाम केला. येथून गर्वियांग एक मैल आहे. कुलीनीं स्वंपाक केल्यावर मीं भोजन केलें. दोन प्रहरीं विश्रांति घेऊन

सुमारें पांच वाजतां गर्वियांगला जाण्यासाठीं मी निघालों. सुमारें अर्ध्या तासांत आह्मी गर्वियांगला पोहोंचलों. त्या च दिवशीं खालून पोलिटिकल पेष्कार कुमार जगतसिंग पाल हे हि तेथें आले. मी व ते बंगल्यांत राहिलों. गर्वियांगला माझा पांच दिवस मुक्काम झाला. माझ्या परिचयाच्या तेथील सर्व मंडळीस मी सुखरूप आलेला पाहून आनंद झाला. दीड महिन्यांत त्यांना माझें कुशल विलकुल कळलें नव्हतें; असो.

कुमार जगतसिंग “कुटी ” “ नावी ” “ गुंजी ” वगैरे ठिकाणीं जावयास निघाले. त्यांचे बरोबर मी हि निघालों. ह्या समयीं मीं माझ्या एका कुलीला रजा दिली. तरुण कुली मात्र मजबरोबर ठेवला होता. तो शेंवटपर्यंत हणजे काथगोदाम रेल्वे स्टेशनवर मी येईतो मजबरोबर होता. पोलिटिकल पेष्कारबरोबर मी गेल्यामुळें मला विलकुल त्रास झाला नाहीं. त्यांची छावणी जेथें पडे तेथें जवळच माझा हि तंबू असे. गर्वियांगपासून कुटी वीस मैल आहे. हें खेडें सुमारें तेरा हजार फूट उंचीवर आहे. गांवांत दीडशें घरांची वस्ति असून येथील मुटिया लोक श्रीमंत आहेत. सभोंवार फारच सुंदर देखावा आहे. आमचा मुक्काम येथें तीन दिवस होता. कुटीला जाण्याचा रस्ता मात्र फार वाईट आहे. ह्या गांवापासून सुमारें पंधरा मैलांवर “ ज्युलिंगकांग ” हणून एक दर्शनीय स्थान आहे. ज्युलिंगकांग कुटीचे पश्चिमेस असून कुटीपेशां थोडेंचें उंचीवर आहे. हें स्थान पहावयास जाण्याची माझी इच्छा पाहून पेष्कार साहेबांनीं घोड्याची व्यवस्था केली. पटवारी, एक चरराशी, पेष्कार साहेबांचा पुतण्या व मी असे आह्मी

होता तेथें स्वच्छ जलप्रवाहाचें सुंदर जाळें पसरलेले होतें. सभों-
वृती देवदारू वृक्ष असून, मधून मधून हिरव्यागार वेलीचे जणूं-
काय पडदेच टांगलेले होते. ह्या ठिकाणीं माझ्या
कुलीनें गव्हाची रोटी व मसुरीच्या डाळीची आमटी
तयार केली. आह्मी तेथें आनंदानें भोजन केलें.
जेवण झाल्यावर सभोंवतालची वनश्री व गगनचुंबित पर्वत
ह्यांची शोभा अवलोकन करीत जंगलामध्यें गंगेच्या कांठा-
कांठानें ईश्वरचितनांत निमग्न होऊन आनंदानें मी इकडे
तिकडे फिरत होतो. कुली भोजन आटोपून धूम्रपान कर-
ण्यासाठीं गंगाकिनार्यावरील एका वृक्षाखालीं आराम
करीत स्वभाषेंत (पहाडी भाषेंत) एकंदर प्रवासासंबंधीं व
घरच्या भावी सुखासंबंधीं बोलत बसलेले माझे नजेरस
पडले. मी त्यांचे जवळ येऊन तुम्ही काय बोलत बसला
आहांत, प्रवास कसा काय झाला वगैरे संबंधीं दोन चार
शब्द बोलून मी पुन्हा दुसरीकडे निघून गेलों. अशा रीतीनें
संध्याकाळचा तो एक दिड तास मोठ्या आनंदांत घाल-
विला. अंधार पडूं लागला व पर्जन्यास हि प्रारंभ झाला.
मी झोपडींत आलों व घोंगडीवर स्वस्थ पडून राहिलों.
सुमारें पांच वाजतां उठून शौच मुखभार्जन आटोपलें व
कुलीना उठवून मी जंगलांत आदल्या दिवसाप्रमाणें चहा
तयार होईतो फिरावयास गेलों. ताकलाकोट व कालापानी यांचे
मध्ये सुमारें पंचवीस तीस मैलाचें अंतर असावें. चहा वगैरे
घेऊन गर्वियांगला जाण्यासाठीं आह्मी सकाळीं आठ वाजतां
कालापानी सोडलें.

गर्बियंगला जावयासाठी दोन रस्ते आहेत. एक काली पारचा, नेपाळचे हद्दीतून व दुसरा गुंजीकडून हणजे कालीगंगा नदीचे अलीकडच्या कांठानें. कालीपारच्या रस्त्यानें तीन साडे-तीन मैलांचा फेरा पडत नाहीं. आह्मी कालापानीपासून दोन मैलांवर कालीगंगा उतरून नेपाळचे हद्दींत शिरलों. गंगापार जावयास पूल हटला हणजे सागाच्या मोठाल्या दोन तुळ्या ह्या कांठावरून त्या कांठावर टाकलेल्या आहेत. पात्र लहान च आहे.

वर्षाऋतूतील हिमराजाची शोभा फार च आल्हाददायक व सुंदर असते. परंतु ह्या दिवसांत हिमालयांत प्रवास करणें फार च त्रासदायक व धोक्याचें असतें. कालापानीहून काली-गंगेच्या कांठाकांठानें च जावें लागतें. भूर्ज, देवदारु, ओक, चीड वगैरे वृक्षांच्या दाट जंगलांतून रस्ता आहे, त्यामुळें हिर-व्यागार वृक्षांच्या छायेमधून चालावें लागतें; अद्या त्या सुंदर रस्त्यानें मी प्रवास करीत होतो; तो प्रातःकाळचा समय होता; थंड, आनंददायक व मंद मंद वायु वहात होता; दोन्ही बाजूला लांब-वर गहूं, मुंडवा, मकई, वगैरे धान्याचीं हिरवींगार शेतें दिसत होती. पर्वतशिखरावरून जागजागी थंड, स्वच्छ व मधुर जलाचे प्रवाह जोरानें खाली पडत होते; गंगेचा शांत व गंभीर असा घो घो शब्द सतत चालूं होता; सभोंवतालच्या शेतां-तून व अरण्यांतील वृक्षांवरून पक्षी मंजुळ व गोड शब्द करीत तिकडे इकडे आनंदानें विहार करीत होते; एखाद्या कड्यावर सहज दृष्टि गेली कीं तेथें एखादा कस्तुरीमृग चंचल दृष्टीनें इकडे-तिकडे पहात उभा असलेला प्रवासी जनांना दिसे; गगनचुंबित पर्वतशि-खरांकडे दृष्टि फेंकली कीं काळेभोर व पांढरे स्वच्छ मेष इकडून

तिकडे आकाशांत धावतांना दिसत होते; जिकडे पहावें तिकडे भूदेवी ही नाना तऱ्हेच्या सुंदर पुष्पलतांनी सुशोभित झालेली व हिरवीगार दिसत होती; त्या वेळीं सर्वत्र एकांतपणाचें साम्राज्य दिसत होतें. माझे कुली माझ्या मागून हळु हळु येत होते. त्यांच्या अगोदर अर्धा तास मी एकटा च पुढें निघून गेल्यामुळे त्यांच्यांत व माझ्यांत एक मैलाचें अंतर पडलें होतें. सभोंवतालचें सृष्टिसौंदर्य अवलोकन करीत गंगेच्या कांठानें मी सावकाश चाललों असतां, मला आनंदाच्या व प्रेमाच्या लहरी वारंवार येऊं लागल्या. आपल्याशीं च गुणगुण करीत व मधून मधून मोठ्यानें गात मी चाललों होतो. कांहीं वेळानें एका डाट व थंड अशा वृक्षछायेखालीं येऊन पोहोंचलों. तेथें गंगेच्या गंभीर जलप्रवाहाकडे पहात कांहीं वेळ उभा राहिलों. नंतर नेत्र मिटून एकदम त्या वृक्षाचे बुंध्याशीं स्वस्थ बसलों; तों माझे चित्त एका क्षणांत एकाग्र झालें व मी देहभान विसरलों. डोळे उघडून पाहतों तों कुली माझ्या पासून कांहीं अंतरावरील दुसऱ्या एका वृक्षाखाली विश्रांति घेत व धूम्रपान करीत मजकडे पहात बसलेले आहेत असें दिसलें. मला वाटतें त्या स्थितीत मी एक दीड तास होतो. ह्या चिंतनानें मला अतिशय आनंद झाला.

असो, छांगरु गांवाला मी सुमारे अकरा साडे अकरा वाजतां पोहोंचलों. येथें गुरखाली पोलीसची चौकी आहे. हे पोलीस मला पूर्वीपासून ओळखीत होते. त्यांनीं मला संध्याकाळपर्यंत तेथें राहण्याचा आग्रह केला. त्यांच्या इच्छेनुसार मीं तेथें मुकाम केला. येथून गर्वियांग एक मैल आहे. कुलीनीं स्वंपाक केल्यावर मीं भोजन केलें. दोन प्रहरीं विश्रांति घेऊन

सुमारें पांच वाजतां गर्वियांगला जाण्यासाठीं मी निघालों. सुमारें अर्ध्या तासांत आही गर्वियांगला पोहोंचलों. त्या च दिवशीं खालून पोलिटिकल पेष्कार कुमार जगतसिंग पाल हे हि तेथें आले. मी व ते बंगल्यांत राहिलों. गर्वियांगला माझा पांच दिवस मुक्काम झाला. माझ्या परिचयाच्या तेथील सर्व मंडळीस मी सुखरूप आलेला पाहून आनंद झाला. दीड महिन्यांत त्यांना माझें कुशल विलकुल कळलें नव्हतें; असो.

कुमार जगतसिंग “कुटी” “नावी” “गुंजी” वगैरे ठिकाणीं जावयास निघाले. त्यांचे बरोबर मी हि निघालों. ह्या समयीं मीं माझ्या एका कुलीला रजा दिली. तरुण कुली मात्र मजबरोबर ठेवला होता. तो शेंवटपर्यंत हणजे काथगोदाम रेल्वे स्टेशनवर मी येईतो मजबरोबर होता. पोलिटिकल पेष्कारबरोबर मी गेल्यामुळें मला विलकुल चास झाला नाहीं. त्यांची छावणी जेथें पडे तेथें जवळच माझा हि तंबू असे. गर्वियांगपासून कुटी वीस मैल आहे. हें खेडें सुमारें तेरा हजार फूट उंचीवर आहे. गांवांत दीडशें घरांची वस्ति असून येथील भुटिया लोक श्रीमंत आहेत. सभोंवार फारच सुंदर देखावा आहे. आमचा मुक्काम येथें तीन दिवस होता. कुटीला जाण्याचा रस्ता मात्र फार वाईट आहे. ह्या गांवापासून सुमारें पंधरा मैलांवर “ज्युलिंगकांग” हणून एक दर्शनीय स्थान आहे. ज्युलिंगकांग कुटीचे पश्चिमेस असून कुटीपेशां थोडेंच उंचीवर आहे. हें स्थान पहावयास जाण्याची माझी इच्छा पाहून पेष्कार साहेबांनीं घोड्याची व्यवस्था केली. पटवारी, एक चरराशी, पेष्कार साहेबांचा पुतण्या व मी असे आह्मी

चौब्रेजण घोड्यावर बसून कुटीहून सकाळी सात वाजतां निघालीं. रस्ता वाईट ह्मणजे खडकाळ व चढउताराचा असल्यामुळे आह्मी घोडे सावकाश चालविले; सुमारे बारा वाजतां आह्मी ज्युलिंगकांगला येऊन पोहोचलों. कैलास व मानस सरोवर जसे आहे त्याच प्रमाणे हुबेहूब परंतु पुष्कळच लहान प्रमाणावर ज्युलिंगकांग हें ठिकाण आहे. ज्युलिंगकांगचें सरोवर मानस सरोवराचे एक चतुर्थांश आहे; कैलास पर्वताची उंची तीस हजार फूट (अजमासें) तर येथील पर्वत अठरा हजार फूट उंचीचा आहे. येथे तांदूळ व मुठवा धान्याचीं दोन शेतें आहेत. असें ह्मणतात कीं, हीं शेतें मनुष्यानें लावलेलीं नाहींत. परंतु पाहणारास असें वाटतें कीं तीं जणू काय शेतकऱ्यानें च पेरलेलीं आहेत ! नंतर आह्मी ज्युलिंगकांगचे “ हिमप्रवाह ” (ग्लेशर्स) पाहिले. येथे सरोवराचे पश्चिमेस पांच सहा मैलांची सारखी डोंगरसपाटी आहे. हें मैदान त्या वेळेस हिरवेगार असून निरनिराळ्या रंगांच्या सुंदर फुलांनीं सुशोभित असल्यामुळे मनोहर दिसत होतें. ह्या मैदानांत सभोवतालचे सृष्टिसौंदर्य अवलोकन करीत, आह्मी आमचे घोडे केव्हां केव्हां सावकाश तर केव्हां केव्हां भरधाव चालवीत होतो. सुमारे एक वाजेपर्यंत ह्या मैदानांत आनंदानें क्रीडा करून आह्मी सरोवराचे काटीं स्नानास आलों. घोडे चरावयास सोडून दिले. स्नानसंध्यादि आटोपून आह्मी थोडासा फलाहार केला व त्या हिरव्यागार व कोमल तृणांकुरांवर अंग टाकलें; आणि परमेश्वराचे लीलेविषयीं आश्चर्य करण्यांत व त्याचे गुणानुवर्णन करण्यांत सुमारे एक तास घालविला. सुमारे दोन वाजतां

कुटीला जाण्यासाठी आही ज्युलिंगकांगहून निघाली. परत जाताना पटवारी व मी घोडे जल्द चालवीत असल्यामुळे आही दोघे पुढे चालली होती. वाटेने चढणीवर माधवलालचा घोडा थकल्यामुळे तो पार्यां चालला होता. चपराशी घोड्यावर त्याचे च मागून हळु हळु चालत होता. माधवलाल आपल्या घोड्याचा लगाम हातात धरून घोड्याचे पुढे हळु हळु चालला होता. इतक्यांत घोडा एकदम पडला व खाली खाली घसरू लागला ! माधवलालने आपल्याकडून करवेल तितका प्रयत्न करून घोडा खाली न घसरेल असे केले; परंतु घोडा त्याच्यासह खाली खाली च चालला. चपराश्याने मोठ्याने शळि घालून आहाला परत बोलावले. भरधांव घोडे टाकित आही परत आली. चपराशी व पटवारी ह्यांनी तो घोडा मोठ्या मुक्किलीने वर ओढून आणला. त्या दिवशी घोडा व स्वार हे दोघे हि गंगार्पण व्हावयाचे, पण परमेश्वरकृपेने ते संकट टळले. अर्ध्या वाटेत तो घोडा बदलला. नंतर आही चौघेजण वेगाने घोडे चालवू लागली. इतक्या जोराने मी त्या दिवसापर्यंत घोडा कधी हि पळविला नव्हता. पांच वाजतां पटवारी व मी कुटी येथील मुक्कामाच्या ठिकाणी येऊन पोहोचली. त्या दिवशी दहा तास एकसारखा मी घोड्यावर वसली होती; त्यामुळे माझ्या मांड्या अगदी भरून आल्या होत्या. रात्रभर आंग ठणकत होते. कुटीहून गर्बियांगला परत जाताना आही गुंजीला मुक्काम केला होता. त्या रात्री भुटिया मुलींचे गाणे तेथे एकावयास सांपडले व नाच हि पहावयास सांपडला. सुमारे दहाव्या दिवशी कुटीचा प्रवास आटोपून आही गर्बियांगला आली.

(१७४)

गर्वियांगला आल्यावर तेथे आणखी पांच दिवस आमचा मुकाम झाला. पर्जन्यकाल असल्यामुळे रोज पर्जन्य अहोरात्र पडत असे. माझ्या मनांत असें आले कीं पावसाळा संपेपर्यंत संगमावर च (गर्वियांगजवळ) रहावे व हिवाळ्यास प्रारंभ झाला कीं खाली उतरावे. हा विचार मी पेष्कार साहेबांना सांगितला. ते हणाले, येथे राहण्यापेक्षां अस्कोटला च तुम्ही रहा. तेथे हि दोन तीन मैलावर संगम आहे. तेथे तुमची राहण्याची सोय करून देईन. शिवाय आतां माझ्या बरोबर अस्कोटपर्यंत आला तर आपणास वाटेनें विलकुल त्रास होणार नाही. मला त्याचे हणणें बरे वाटलें व त्यांचे च बरोबर खाली जावयाचा माझा वेत कायम झाला. पांच दिवसांनीं अ.होी गर्वियांगहून अस्कोटला जाण्यासाठीं संध्याकाळीं पांच वाजतां निघालों; कारण चार मैलावर च मुकाम व्हावयाचा होता. ह्या वेळचा माझा थाट निराळा च होता. वाटेनें खाण्यापिण्याची, अथवा उतरावयास जागा कशी व कोठें मिळेल बगैरे गोष्टींची मला विलकुल काळजी करावी लागत नसे. पेष्कारसाहेबांनीं सर्व व्यवस्था ठेवली होती. पावसाळ्यामुळे लहान लहान मुकाम करीत, आहोी सुमारे आठ दहा दिवसांनीं अस्कोटला आलों. ह्या आठ दहा दिवसांत असा एक हि दिवस नव्हता कीं, त्या दिवशीं आह्मांला तीन चार तास पावसाचे संतत धारेनें झाडलें नाही. त्या वेळेस पावसांत चालण्याची च मोठी मजा वाटत असे. सुमारे अडीच तीन महिने थंड हवेची संवय झाल्यामुळे चालतांना मला फार तलखी होत असे व जसे जसे खाली येऊं लागलों तसे तसे

(१७५)

ऊष्णतेचें प्रमाण वाढूं लागलें, त्यामुळें मला त्रास होऊं लागला. पावसांतून चालतांना माझी कफनी वगैरे ओलीचिंब होई व त्यामुळें थंड वाटत असे व तलखी हि फार होत नसे. अस्कोटला आल्यावर पूर्वी ठरल्याप्रमाणें कांहीं दिवस माझा तेथें मुक्काम झाला. पेष्कारसाहेबांनीं ह्याटल्याप्रमाणें दान तीन दिवसांत माझी सर्व व्यवस्था केली. अस्कोटपासून तीन मैलांवर मी राहिलों होतो.

कालीगंगा व गोरीगंगा ह्या दोन नद्यांचे संगमावर एक लहानशी टेंकडी आहे. ह्या टेंकडीवर देवदारु व सागाच्या वृक्षांचें दाट जंगल आहे. ह्या जंगलांत एका मोठ्या देवदारु वृक्षा-खालीं दुहेरी कनातीचा व छताचा लहानसा तंबु त्यांनीं मज-करितां ठोकून देवविला. सभोंवतालची चार चार हात जागा साफ करून देवविली. तंबूंत, जमिनीवर, एका तंबूला पुरेळ अशी मोठी चटई, एक चारपायी, शामदान ठेवावयास एक लहानशी घडवंची व दिवा, येवढें सामान होतें. मी ज्या ठिकाणीं होतो तेथून अखंड बर्फाची ओळ, आकाश स्वच्छ असतांना दिसत होती. नदीच्या दोन्ही बाजूंनीं सुंदर देखावा होता च, जंगल हि दाट होतें. ह्या जंगलांत वाघ, हरणें, अस्वळें वगैरे वन्यपशू असत. एकंदरींत मला हें स्थान मनापासून आव-डलें. ह्या रमणीय व एकान्त ठिकाणीं मी दीड महिना ईश्वर-चिंतनांत आनंदानें घालविला. ह्या ठिकाणाला " हंसेश्वर " असें नामाधिकरण केलेलें होतें. ह्या दीड महिन्यांत पेष्कार साहेबांनीं सर्व प्रकारें माझी उत्तम व्यवस्था ठेवल्यामुळें माझी शरीरप्रकृति हि पूर्वीप्रमाणें झाली. पावसाला कमी झाला. आतां

येथें राहण्याची जरूरी नाही असें मनांत आणून, पेष्कारसाहेबांना माझा जाण्याचा वेत मी कळविला. ते ह्मणाले, दोन दिवसांत पोष्ट-खत्याचे इन्स्पेक्टर येथें अलमोन्याहून येणार आहेत, त्यांचे बरोबर अपण पुढें जावें ह्मणजे बरें. तोंपर्यंत अस्कोटला आमचे घरीं तीन चार दिवस रहावें. ठरल्याप्रमाणें श्रीयुत त्रिवेदी, पोष्ट इन्स्पेक्टर तेथें आले व मी तीन दिवसांनीं त्यांचे बरोबर अस्कोटहून अलमोरा येथें जावयास निघालों. अस्कोटहून जातांना पेष्कार साहेबांना फार वाईट वाटलें. मी त्यांची समजूत केली व त्यांचा निरोप येऊन निघालों. पिठोरागड, लोहाघाट, ह्या मार्गानें आह्मी अलमोन्यास न जातां, अस्कोटहून अलमोन्यास जो निराळा रस्ता आहे, त्या रस्त्यानें गेलों. हा रस्ता लोहाघाटचे रस्त्यापेक्षां जास्त रमणीय आहे. तिसरे दिवशीं संध्याकाळीं आह्मी अलमोरा येथें येऊन पोहोंचलों. मायावतीस माझी लोखंडी पेट्टी व पैसे होते, ते अलमोरा येथें श्रीयुत त्रिवेदी यांनीं आणविण्याची व्यवस्था केली व त्याप्रमाणें तीन चार दिवसांत तें सामान आलें. अलमोरा हें जिल्ह्याचें ठिकाण आहे. शिवाय हवा खाण्याचें हि हें एक स्थान आहे. अलमोरा ज्या टेंकडीवर आहे त्या टेंकडीवर व सभोंवतालचे टेंकड्यांवरून पाईन वृक्षांचीं जंगलें जंगलखात्याकडून मुद्दाम लावलेली आहेत. येथें क्षयरोग्यासाठीं एक दवाखाना आहे. पाईन वृक्षांच्या सान्निध्यानें क्षयरोग्याला फायदा होतो, असें नेजरेस आल्यावरून वर सांगितल्याप्रमाणें मुद्दाम पाईन वृक्षांचीं जंगलें राखून ठेवलेली आहेत. ह्या जंगलांमुळें अलमोरा फार च शोभायुमान दिसतें. अलमोरा येथें माझा दहा पंधरा

दिवस मुकाम होता. तेथील पोष्ट मास्तर पंडित मनोरथ भट यांचे घरी माझा मुकाम होता. येथे पावसाळा अगदी च बंद झाला होता. हवा स्वच्छ होती. माझी प्रकृति हि चांगली झाली. पंडित मनोरथ ह्यांनी मी एक महिना तेथे रहावे ह्मणून फार च आग्रह केला. मी त्यांना सांगितलें कीं सध्यां मला गेलें पाहिजे; पुढें येईन तेव्हां आपल्या इच्छेनुसार राहीन. अलमोरा येथे माझी बऱ्या च जणांशीं ओळख झाली होती; त्यांचे संगतींत माझे दहा दिवस फार च आनंदांत गेले. नंतर तेथून निघालों व तिसरे दिवशीं दुपारीं दोन वाजतां काथगोदाम रेल्वे स्टेशनवर येऊन पोहोंचलों. बरोबरच्या तरुण कुलीला येथे निरोप दिला. त्या वेळेस त्याला फार च वाईट वाटलें. सजबरोबर तो सुमारे पांच महिने होता. गाडी निघावयास एक तास अवकाश होता. हिमालयाच्या पायथ्याशीं आल्यावर मला फार च उन्हाळा भासूं लागला. तो आक्टोबर महिना होता. पहिला मुकाम बरेलीला केला. तेथे एक दिवस राहिलों च पंजाब मेलनें थेट मुंबईस येऊन पोहोंचलों.

अलमोरा येथे आल्यावर, मी माझे मस्तकावरील जटाभार व दाढी वगैरे वाढलेली होती ती सर्व काढून टाकली. ह्या एकंदर प्रवासाला मला सात महिने एक दिवस लागला. येवढ्या काळांत माझी प्रकृति फक्त एकदां च व ती हि एक दिवस च विघडली होती. प्राणावरचीं संकटे येऊन, त्यांतून बचावून, मनोरथ पूर्ण होऊन, मी निर्विघ्नपणें व सुखरूपपणें मुंबईला परत येऊन पोहोंचलों हें केवळ श्रीसद्गुरु महाराजांचे कृपादृष्टीचें च फल होय.

(१७८)

बरेलीहून मुंबईस येईतों बेचाळीस तास आगगाडीने सारखा प्रवास केला. मुंबईस स्टेशनवर माझे तीन चार मित्र मला सामोरे आले होते. मी सुखरूप परत आल्याचें पाहून, त्यांना फार आनंद झाला. त्यांचे बरोबर घरीं गेलों. मुंबईस माझा मुक्काम पंधरा दिवस होता. नंतर धुळ्यास मी आपल्या घरीं आलों. प्रिय वाचकहो, येणेंप्रमाणें मी आपल्या प्रवासाची हकीकत आपल्या पुढें नम्रपणें व यथाशक्ति वेड्यावाकड्या शब्दांत मांडली आहे तिचा आपण प्रेमानें स्वीकार करावा. आतां श्रीसद्गुरुचरणीं मस्तक ठेवून, सनातन धर्माचा, माझ्या मातृभूमीचा व तिच्या लेंकरांचा लवकर अभ्युदय होवो व भरतभूमीवर वैभवरवी लवकर उगवो, अशी अनन्यभावे परमेश्वराची प्रार्थना करून लेखणी खालीं ठेवतों.

॥ ॐ तत्सत् ॥

धुळें, गुरुवार

REFBK-0000651

भाद्रपद व. ३० शके १९११ REF BK-0000651

